

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗИНА

*Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису*

СУПТЕЛО ОЛЬГА СЕРГІЇВНА

УДК 911.375.1:316.324.8(477.54-25)(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**«ПОСТІНДУСТРІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ МІСТА ХАРКОВА:
СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ»**

Спеціальність 103 – Науки про Землю
(Галузь знань 10 – Природничі науки)

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

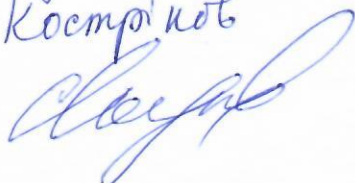
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 О. С. Суптело

Науковий керівник: Сегіда Катерина Юріївна, доктор географічних наук,
доцент

*Ця примірник дисертації
ідентичний як звіт
голова спеціалізованої
вченої ради ДФР 64.057.032
Сергій Костриков*

Харків – 2021

АНОТАЦІЯ

Суптело О. С. Постіндустріальні трансформації міста Харкова: суспільно-географічні аспекти. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 103 – Науки про Землю (Галузь знань 10 – Природничі науки). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021.

Робота присвячена встановленню просторово-часових особливостей та механізмів постіндустріальних трансформацій міста Харкова, дослідженню просторових та морфологічних змін публічних міських просторів Харкова, виявленню проблем функціонування та ефективного трансформування міста, обґрунтуванню перспектив подальшого успішного трансформування в контексті постіндустріального розвитку.

У роботі розкрито теоретико-методичні основи суспільно-географічного дослідження постіндустріальних трансформацій міст на основі аналізу зарубіжних та вітчизняних досліджень процесів постіндустріальних трансформації міст та міських просторів, зокрема сформовано поняттєво-термінологічний апарат дослідження, який розкриває сутність понять «постіндустріальний розвиток», «постіндустріальні трансформації», «міська соціогеосистема», «індустріальна спадщина», «джентрифікація», «ренновація», «ревіталізація», «деіндустріалізація», «терціалізація»; обґрунтовано передумови та фактори розвитку і трансформацій міст; розкрито зміст основних просторово-соціальних процесів періоду постіндустріальних перетворень міст; обґрунтовано основні етапи геоісторії та розвитку міст у контексті концепції постіндустріального розвитку суспільства.

Обґрунтовано методологію суспільно-географічного дослідження постіндустріальних трансформацій міст, що базується на основі комплексного та міждисциплінарного підходу та включає в себе основні методологічні засади географічного, системного, синергетичного, історичного підходів, а також

комплексу філософських, загальнонаукових, конкретнонаукових та спеціальних методів. Особливу роль відведено комплексу математико-статистичних та соціологічних методів, методу ретроспективного аналізу, методу SWOT-аналізу, методу моделювання траєкторії розвитку міської соціогеосистеми.

Проаналізовано передумови постіндустріальних трансформацій міста Харкова. Найбільшого значення мають групи політичних та економічних передумов, що визначали вектор розвитку міста протягом усього досліджуваного періоду. Розглядаючи розвиток міста з позиції концепції хвилевого розвитку та технологічних укладів, на кожному з етапів (доіндустріальному, індустріальному, перехідному до постіндустріального) було встановлено найбільш значимі економічні, соціальні та політичні події, що вплинули на характер перебігу сучасних постіндустріальних трансформацій міста Харкова.

З позиції постіндустріального переходу ґрунтовно проаналізовано географічне положення міста Харкова; проведено SWOT-аналіз економіко-географічного положення міста Харкова та розкрито його результати. Проведений ретроспективний аналіз розвитку та функціонування міста дозволив ідентифікувати чотири періоди розвитку міської соціогеосистеми Харкова: доіндустріальний, перехідний до індустріального, індустріальний, перехідний до постіндустріального, встановити провідні функції міста та визначити історичні маркери переходу між періодами розвитку.

Проведено просторово-часовий аналіз демографічного, економічного, соціального та просторового розвитку міста Харкова. Встановлено основні тренди розвитку міської соціогеосистеми Харкова за досліджуваний період (1991-2019 роки). Проаналізовано значення та вплив наявної індустріальної спадщини міста на сучасні постіндустріальні трансформації та встановлено перспективні напрямки повторного залученні об'єктів індустріальної спадщини міста.

Розкрито основні аспекти функціонально-просторового зонування міста Харкова в період постіндустріальних трансформацій. Визначено основні тренди

морфологічного розвитку території міста на основі аналізу існуючого генерального плану та результатів польового морфологічного дослідження. Визначено основні напрямки постіндустріальних трансформацій функціональних зон та публічних просторів міста Харкова. Підтверджено тенденції до мозаїчності та фрагментованості міського простору, накладання функцій міста та трансформування міських просторів відповідного до засад концепції нового урбанізму та людиноцентризму.

Детально досліджено та проаналізовано прояви постіндустріальних трансформацій у міському просторі Харкова. Виявлено існуючі та перспективні об'єкти і зони джентрифікації та ревіталізації в місті Харкові, як такому, що прагне постіндустріального розвитку. Проведено соціологічне дослідження щодо перцепційного сприйняття резидентів міста міських просторів, їх ставлення до умов проживання в місті та комфортності міста, міської ідентичності, визначення основних проблем розвитку міста та обґрунтування перспективних трансформацій, встановлення готовності місцевих жителів до участі в міській політиці та змінах міського середовища на засадах партисипативного управління.

Розглядаючи місто як середовище взаємодії місцевого населення, міської влади та бізнесу, проаналізовано ефективність міської іміджевої політики на основі контент-аналізу ЗМІ та інших публікацій, системи електронних петицій від громадян та перцепційного сприйняття мешканцями міста Харкова загалом та окремого району (Індустріального). Визначено проблеми та перспективи брендингу міста, місцевої та зовнішньої іміджевої політики, запропоновано напрямки підвищення ефективності міської іміджевої політики.

На основі статистичних даних щодо рівня соціально-економічного розвитку міста Харкова, досліджено траєкторію розвитку та особливостей трансформування міської соціогеосистеми Харкова в період 1991-2019 роки та визначено періоди стабільного та нестабільного соціально-економічного розвитку. Ґрунтуючись на результатах проведеного факторного аналізу встановлено групи факторів, які мали найбільший вплив на перебіг

трансформацій міської соціогеосистеми Харкова, головним чином це фактори структури трудових ресурсів, демографічного розвитку міста та економічні показники розвитку та функціонування міста Харкова, останні підкреслюють інтенсивність процесів терціалізації в місті.

На основі проведеного суспільно-географічного аналізу виявлено проблеми та перспективи подальшого розвитку міста Харкова в умовах переходу до постіндустріального розвитку, створено «дерево цілей» та запропоновані заходи щодо покращення ефективності функціонування міських просторів та підвищення привабливості міста в період постіндустріального переходу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертаційній роботі:

вперше:

- встановлено та обґрунтовано фактори постіндустріальних трансформацій міста Харкова та виявлено силу їхнього впливу в окремі періоди;
- виконано моделювання траєкторії розвитку міста Харкова із визначенням і обґрунтуванням точок біфуркації за досліджуваний період;
- досліджено ставлення населення до тенденцій перетворення міського простору, перцепційне бачення території міста та окремих дестинацій, готовність до партисепативного управління містом Харковом;

удосконалено:

- поняттєво-термінологічний апарат дослідження постіндустріальних трансформацій міста за рахунок авторського визначення поняття «постіндустріальний розвиток міста»;
- періодизацію розвитку та функціонування міста Харкова; встановлено основні етапи постіндустріального переходу;
- методикку суспільно-географічного дослідження постіндустріальних трансформації міста Харкова, зокрема за рахунок мультидисциплінарного підходу при застосуванні суспільно-географічних, математико-

статистичних, соціологічних методів, просторового та морфологічного аналізу.

отримали подальший розвиток:

- суспільно-географічне дослідження просторово-часових особливостей функціонування, розвитку та трансформування міста Харкова, його населення та міського середовища;
- виявлення проблем, визначення перспектив постіндустріальних трансформацій міста Харкова з позиції суспільної географії.

Ключові слова: місто, постіндустріальні трансформації, постіндустріальний розвиток, міська соціогеосистема, індустріальна спадщина, джентрифікація, ревіталізація, терціалізація, іміджева політика, брендинг міста, траєкторія розвитку, перцепція, Харків.

ABSTRACT

Suptelo O. S. Post-industrial transformations of the city of Kharkiv: socio-geographical aspects. Qualification scholarly paper: a manuscript.

Thesis submitted for obtaining the Doctor of Philosophy degree in Natural Sciences, Speciality 103 – Earth Sciences. – V.N. Karazin Kharkiv National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2021.

The work is devoted to the establishment of spatio-temporal features and mechanisms of post-industrial transformations of Kharkiv, research of spatial and morphological changes of public urban spaces of Kharkiv, identification of problems of functioning and effective transformation of the city, substantiation of prospects for further successful transformation in the context of post-industrial development.

The paper reveals the theoretical and methodological foundations of socio-geographical study of post-industrial transformations of cities based on the analysis of foreign and domestic studies of post-industrial transformations of cities and urban spaces, in particular, formed a conceptual and terminological apparatus that reveals the essence of "Urban socio-geosystem", "industrial heritage", "gentrification", "renovation", "revitalization", "deindustrialization", "tertialization"; the preconditions and factors of development and transformations of cities are substantiated; the content of the main spatial and social processes of the period of post-industrial transformations of cities is revealed; the main stages of geohistory and urban development in the context of the concept of post-industrial development of society are substantiated.

The methodology of socio-geographical research of post-industrial transformations of cities is substantiated, which is based on an integrated and interdisciplinary approach and includes the basic methodological principles of geographical, systemic, synergetic, historical approaches, as well as a set of philosophical, general scientific, specific scientific and specific sciences. A special role is given to a set of mathematical-statistical and sociological methods, the method

of retrospective analysis, the method of SWOT-analysis, the method of modeling the trajectory of the urban socio-geosystem.

The preconditions of post-industrial transformations of the city of Kharkiv are analyzed. The most important are the groups of political and economic preconditions that determined the vector of city development throughout the study period. Considering the development of the city from the standpoint of the concept of wave development and technological systems, at each stage (pre-industrial, industrial, transition to post-industrial) identified the most significant economic, social and political events that influenced the nature of modern post-industrial transformations of Kharkiv.

From the standpoint of post-industrial transition, the geographical position of the city of Kharkiv is thoroughly analyzed; a SWOT-analysis of the economic and geographical situation of the city of Kharkiv was conducted and its results were revealed. The retrospective analysis of the development and functioning of the city allowed to identify four periods of development of the urban socio-geosystem of Kharkiv: pre-industrial, transitional to industrial, industrial, transitional to post-industrial, to establish the leading functions of the city and identify historical markers of transition between periods of development.

A spatio-temporal analysis of the demographic, economic, social and spatial development of the city of Kharkiv was conducted. The main trends of development of the city socio-geosystem of Kharkiv for the studied period (1991-2019) are established. The significance and influence of the existing industrial heritage of the city on modern post-industrial transformations are analyzed and perspective directions of re-involvement of objects of the industrial heritage of the city are established.

The main aspects of functional-spatial zoning of the city of Kharkiv in the period of post-industrial transformations are revealed. The main trends of morphological development of the city territory are determined on the basis of the analysis of the existing general plan and results of field morphological research. The main directions of post-industrial transformations of functional zones and public

spaces of the city of Kharkiv are determined. The tendencies to mosaic and fragmentation of urban space, imposition of city functions and transformation of urban spaces in accordance with the principles of the concept of new urbanism and human-centeredness are confirmed.

Manifestations of post-industrial transformations in the urban space of Kharkiv are studied and analyzed in detail. Existing and perspective objects and zones of gentrification and revitalization in the city of Kharkiv as one striving for post-industrial development have been identified. A sociological study was conducted on the perceptual perception of city residents, their attitude to living conditions and comfort of the city, urban identity, identification of major problems of urban development and justification of promising transformations, establishing the willingness of local residents to participate in urban policy and changes in the urban environment. principles of participatory management.

Considering the city as an environment of interaction between the local population, city authorities and business, the effectiveness of the city image policy is analyzed based on content analysis of media and other publications, electronic petitions from citizens and perceptual perception of Kharkiv residents in general and individual districts (Industrial). Problems and prospects of branding of the city, local and foreign image policy are determined, directions of increase of efficiency of city image policy are offered.

Based on statistical data on the level of socio-economic development of the city of Kharkiv, the trajectory of development and features of transformation of the urban socio-geosystem of Kharkiv in the period 1991-2019 are studied and periods of stable and unstable socio-economic development are identified. Based on the results of the factor analysis identified groups of factors that had the greatest impact on the transformation of the urban socio-geosystem of Kharkiv, mainly factors of labor structure, demographic development and economic indicators of development and functioning of Kharkiv, the latter emphasize the intensity of tertization processes in the city.

Based on the socio-geographical analysis, the problems and prospects of further development of Kharkiv in the transition to post-industrial development, created a "tree of goals" and proposed measures to improve the efficiency of urban spaces and increase the attractiveness of the city in the post-industrial transition.

The scientific novelty of the obtained results is that in the dissertation:

for the first time:

- the factors of post-industrial transformations of the city of Kharkiv are established and substantiated and the force of their influence in separate periods is revealed;
- modeling of the trajectory of development of the city of Kharkiv with definition and substantiation of bifurcation points for the studied period is performed;
- the attitude of the population to the tendencies of transformation of urban space, perceptual vision of the city territory and separate destinations, readiness for participatory management of the city of Kharkiv is investigated;

improved:

- conceptual and terminological apparatus of research of post-industrial transformations of the city due to the author's definition of the concept "post-industrial development of the city";
- periodization of development and functioning of the city of Kharkiv; the main stages of post-industrial transition are established;
- methods of socio-geographical study of post-industrial transformations of the city of Kharkiv, in particular due to the multidisciplinary approach in the application of socio-geographical, mathematical-statistical, sociological methods, spatial and morphological analysis.

received further development:

- socio-geographical study of spatio-temporal features of the functioning, development and transformation of the city of Kharkiv, its population and urban environment;

- identification of problems, determination of prospects of post-industrial transformations of the city of Kharkiv from the standpoint of social geography.

Key words: city, post-industrial transformations, post-industrial development, urban socio-geosystem, industrial heritage, gentrification, revitalization, tertialization, image policy, city branding, development trajectory, perception, Kharkiv.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у наукових фахових виданнях України:

1. Niemets L., Lohvynova M., **Suptelo O.** Sociological methods in human-geographic researches: features of application. *Часопис соціально-економічної географії*. 2019. Вип. 26. С. 13-23.
URL : <https://periodicals.karazin.ua/soccongeo/article/view/13597/12799>
(Особистий внесок здобувачки: проаналізовано особливості інтегрування та адаптування соціологічних методів при веденні соціально-економічних досліджень).
2. **Suptelo O.** Methodological levels of research the post-industrial development of the city. *Часопис соціально-економічної географії*. 2019. Вип. 27. С. 13-19.
URL: <https://periodicals.karazin.ua/soccongeo/article/view/15407>
3. **Суптело О. С.** Передумови постіндустріального розвитку міст (на прикладі міста Харкова). *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки»*. 2019. Вип. 10. С. 96-100.
URL: <https://gj.journal.kspu.edu/index.php/gj/article/view/250>
4. **Суптело О. С.** Теоретичний бекграунд постіндустріального міста. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки»*. 2019. Вип. 11. С. 68-72.
URL : <https://gj.journal.kspu.edu/index.php/gj/article/view/291>
5. **Суптело О. С.** Постіндустріальні трансформації старопромислових районів міста Харкова. *Економічна та соціальна географія*. 2020. Вип. 83. С.53-62.
URL : http://bulletin-esgeograph.org.ua/images/docs/Volume-83/Suptelo_53-62.pdf
6. **Суптело О. С.** Демографічні трансформації в період постіндустріального переходу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки»*. 2020. Вип. 12. С. 32-42.
URL : <https://gj.journal.kspu.edu/index.php/gj/article/view/291/279>

Фахові наукові публікації, які входять до категорії «А» фахових наукових видань України

7. **Suptelo O. S., Sehida K. Yu.** Factors of post-industrial transformations of urban sociogeosystems (case Kharkiv). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Геологія. Географія. Екологія»*. 2020. Вип. 53. С. 194-205.
(Особистий внесок здобувачки: проведення та інтерпретація факторного аналізу основних показників соціально-економічного розвитку міста Харкова в період постіндустріальних трансформацій).

URL : <https://periodicals.karazin.ua/geoeco/article/view/17072/15758>

Наукові публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Niemets L., Husieva N., **Suptelo O.**, Sehida K., Kravchenko K. Research of Brownfields and Greyfields of the City: Theory and Practice // Proceedings of the 32nd International Business Information Management Association Conference (IBIMA), 15-16 Nov., Seville, Spain, 2018. P. 409–439. (*Scopus, Web of Science*)
(*Особистий внесок здобувачки: досліджено вплив покинутих територій, в тому числі промислових, на сучасний розвиток міста, та можливі механізми адаптування таких територій*).
9. Sehida K., Husieva N., Niemets, L., **Suptelo O.**, Kobylin P., Kliuchko L. Migration challenges of the 21st century: The experience of Ukraine // Proceedings of the 32nd International Business Information Management Association Conference (IBIMA), 15-16 Nov., Seville, Spain, 2018. P. 328–337. (*Scopus, Web of Science*)
(*Особистий внесок здобувачки: встановлено територіальні особливості внутрішніх міграційних потоків зважаючи на вплив великих міст*).
10. **Суптело О. С.** City: Definition and Classification // Academic and Scientific Challenges of Diverse Fields of Knowledge in Diverse Fields of Knowledge in the 21st Century: матеріали Міжнародної студентської наукової конференції, 1 бер., Харків, 2019, С. 142-145.
11. Niemets L., **Suptelo O.**, Husieva N., Lohvynova M., Tebieniieva Je. Industrial heritage as a composition of post-industrial city (basic case Kharkov, Ukraine) // Proceedings of the 33rd International Business Information Management Association Conference (IBIMA), 10-11 Apr., Granada, Spain, 2019. P. 3049–3063. (*Scopus, Web of Science*)
(*Особистий внесок здобувачки: проаналізовано можливі шляхи повторного залучення покинутих індустріальних територій та вплив існуючої індустріальної спадщини на розвитку міста*).
12. Niemets L., **Suptelo O.**, Lohvynova M., Sehida K., Kliuchko L. Post-industrial development of the city of Kharkiv (Ukraine): backgrounds and realities // Proceedings of the 34nd International Business Information Management Association Conference (IBIMA), 13-14 Nov., Madrid, Spain, 2019. P. 500-509. (*Web of Science*)
(*Особистий внесок здобувачки: визначено передумови постіндустріального розвитку міста Харкова*).
13. **Суптело О. С.** До питання вивчення поняття постіндустріальний розвиток міст // Регіон-2019: суспільно-географічні аспекти: матеріали міжнародної

- науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, 10-11 квіт., Харків, 2019. С. 29-32.
14. **Суптело О. С.** До питання вивчення поняття урбаністичної ідентичності // Регіон-2019 суспільно-географічні аспекти: матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, 10-11 квіт., Харків, 2019. С. 89-93.
 15. **Суптело О. С.** Постіндустріальний розвиток міст в концепціях зарубіжних вчених // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення: матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю), 3-4 жовтня 2019 р., С. 228-231.
 16. **Суптело О. С.** Прояви постіндустріалізму в міському просторі (кейс Харків) // Четверті Сумські наукові географічні читання: матеріали наукової конференції, 11-13 жов., Суми, 2019. С. 197-200.
 17. **Суптело О. С.** Деіндустріалізація та неоіндустріалізація в концепції постіндустріального міста // Регіон-2019: стратегія оптимального розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 16-17 жовт., Харків, 2019. С. 68-71.
 18. **Суптело О. С.** Структурні трансформації населення постіндустріального міста (кейс Харків) // Регіон-2019: стратегія оптимального розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 16-17 жовт., Харків, 2019. С. 192-195.
 19. Niemets L., **Suptelo O.**, Lohvynova M., Kliuchko L., Tebieniieva I. Peripheral-central migration as a component of the post-industrial development of the city (Case Kharkiv, Ukraine) // Proceedings of the 35nd International Business Information Management Association Conference (IBIMA), 1-2 Apr., Seville, Spain, 2020. P. 4964–4974.
(*Особистий внесок здобувачки: визначено зв'язок між рівнем розвитку міста та інтенсивністю і напрямками міграційних потоків*).
 20. **Суптело О. С.** Результати застосування соціологічних методів при дослідженні постіндустріального розвитку міст // Регіон-2020: суспільно-географічні аспекти матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, 2-3 квіт., Харків, 2020. С. 28-31.
 21. **Суптело О. С.** Функціонально-просторове зонування «нових міст» // Регіон-2020: суспільно-географічні аспекти: матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, 2-3 квіт., Харків, 2020. С. 99-101.
 22. **Суптело О. С.** Прояви ідентичності мешканців постіндустріальних міст: міський та web-простір (робочий кейс Харків) // Каразінські читання

- (історичні науки), 24 квіт. 2020 р.: тез. доп. 73-ї Міжнародної наукової конференції Харків, 2020. С. 182-183.
23. **Суптело О. С.** Міська політика постіндустріального періоду // Теоретичні та прикладні аспекти досліджень з біології, географії та хімії: матеріали III Всеукраїнської наукової конференції студентів та молодих учених, 30 квіт., Суми, 2020. С. 134-136.
24. **Суптело О. С.** Проблеми розвитку міста Харкова в період постіндустріальних трансформацій // Регіон-2020: стратегія оптимального розвитку матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 8–9 жовтня 2020 р., Харків, 2020. С.182-185.
25. **Суптело О. С.** Траєкторія розвитку міської соціогеосистеми в період постіндустріального переходу // Актуальні проблеми регіональних досліджень: матеріали V Міжнар. науково-практичної інтернет-конференції, 11 груд., Луцьк, 2020. С. 47-50.
26. **Суптело О. С.** Перцепційний портрет промислових районів міст, що трансформуються // П'яті Сумські наукові географічні читання: матеріали наукової конференції, 9-11 жовт., Суми, 2020. С. 166-170.

Наукові публікації, які додатково відображають результати дисертаційного дослідження

27. Husieva N., Kucheriava G., **Suptelo O.** Concept of world cities: human-geographical approach. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Геологія. Географія. Екологія»*. 2017. Вип. 47. С. 91-100
URL: <https://periodicals.karazin.ua/geoeco/article/view/10334/9861> (Особистий внесок здобувачки: проаналізовано досвід зарубіжних вчених, щодо суспільно-географічного дослідження глобальних міст)
28. Niemets L., **Suptelo O.**, Zavetnyi S., Redin V., Baynazarov A. Dynamics of the population number in global cities of the east european region. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Геологія. Географія. Екологія»*. 2018. Вип. 48. С. 143-151. (**Web of Science**)
URL: <https://periodicals.karazin.ua/geoeco/article/view/11613/11012>
(Особистий внесок здобувачки: виконано групування міст Східно-Європейського регіону за показниками демографічного розвитку).
29. **Суптело О. С.** Міста України в контексті концепції глобальних міст (демографічні аспекти). *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки»*. 2018. Вип. 8. С. 135-141.
URL: <https://gj.journal.kspu.edu/index.php/gj/article/view/93/105>

30. Редін В. І., Суптело О. С., Байназаров А. М., Немець Л. М. Інфраструктура як фактор розвитку міст України в контексті концепції глобальних міст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Геологія. Географія. Екологія»*. 2018. Вип. 9. С. 79-85.
URL: <https://gj.journal.kspu.edu/index.php/gj/article/view/209/203>
(*Особистий внесок здобувачки: аналіз основних характеристик розвитку інфраструктури найбільших міст України*)
31. Niemets L., Husieva N., Sehida K., Krauniukov O., Lohvynova M., **Suptelo O.** Forced Internal Displacement In Ukraine: Realities, Socio-Economic Problems, Perspectives // Proceedings of the 33rd International Business Information Management Association Conference (IBIMA), 10-11 Apr., Granada, Spain, 2019. P. 3064–3081 (*Scopus, Web of Science*)
(*Особистий внесок здобувачки: картографування розподілу внутрішньо переміщених осіб територією України*).
32. Kravchenko K., Niemets K., Sehida K., Niemets L., **Suptelo O.** Methods and approaches of determining the boundaries of agglomerations (basic case Kharkiv region). *Часопис соціально-економічної географії*. 2020. Вип. 28. С. 5-16.
URL: <https://periodicals.karazin.ua/soccecongeo/article/view/16000>
(*Особистий внесок здобувачки: проаналізовано досвід зарубіжних вчених, щодо методики визначення меж агломерацій*)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ МІСТ.....	28
1.1. Поняттєво-термінологічний апарат дослідження	28
1.2. Аналіз попередніх досліджень.....	47
1.2.1. <i>Концепт постіндустріального розвитку міст у зарубіжних дослідженнях</i>	49
1.2.2. <i>Дослідження українських вчених постіндустріального розвитку міст</i>	53
1.3. Постіндустріальний розвиток міст як об'єкт суспільно-географічного дослідження.....	58
1.3.1. <i>Етапи розвитку міст та передумови постіндустріальних трансформацій</i>	67
1.3.2. <i>Фактори постіндустріального розвитку міст</i>	70
1.4. Методика та методи дослідження.....	74
Висновки до розділу 1.....	89
РОЗДІЛ 2. ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ МІСТА ХАРКІВ У ПОСТІНДУСТРІАЛЬНИЙ ПЕРІОД.....	91
2.1. Передумови та фактори постіндустріального розвитку міста Харків.....	91
2.1.1 <i>Місце Харкова серед міст України та Східноєвропейського регіону</i>	95
2.1.2. <i>Етапи розвитку міста Харків у контексті концепції технологічних укладів</i>	99
2.1.3. <i>Демографічні передумови постіндустріальних трансформацій</i>	109
2.2. Соціально-економічні особливості та проблеми розвитку міста	

Харків.....	120
2.2.1 <i>Індустріальна спадщина</i>	122
2.2.2. <i>Економічні передумови розвитку Харкова</i>	129
2.2.3. <i>Соціальна інфраструктура</i>	134
2.3. Функціонально-просторове зонування міста Харків та його зміни	142
2.3.1 <i>Генеральний план міста та його відповідність реаліям</i>	144
2.3.2. <i>Постіндустріальні трансформації функціонально-просторового зонування Харкова</i>	147
Висновки до розділу 2.....	159
РОЗДІЛ 3. ПОСТІНДУСТРІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ МІСЬКИХ ПРОСТОРІВ ХАРКОВА	161
3.1. Міський простір постіндустріального міста Харків.....	161
3.2. Постіндустріальне місто як територія конфлікту.....	181
3.2.1. <i>Іміджева політика</i>	184
3.2.2. <i>Перцепційний портрет міста на етапі постіндустріального розвитку</i>	191
3.3. Траєкторія розвитку міста Харків як постіндустріального міста.....	197
3.3.1. <i>Проблеми розвитку Харкова як постіндустріального міста</i>	209
3.3.2. <i>Перспективи розвитку Харкова як постіндустріального міста</i>	214
Висновки до розділу 3.....	221
ВИСНОВКИ.....	223
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	227
ДОДАТКИ.....	252

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Становлення міст як центрів зростання та розвитку території в поєднанні з інтенсивністю науково-технічного прогресу, сприяло формуванню в містах анклавів постіндустріальних трансформації. При цьому зміни відбуваються не лише в суспільстві та виробничій сфері чи економіці міста загалом, але й значною мірою трансформуються функції міста, його морфологічна структура та сприйняття міських просторів резидентами міста. Як складна соціогеосистема, місто є динамічним утворенням, на розвиток та функціонування якого впливає безліч факторів, при цьому трансформаціям піддаються всі складові даної системи. Тому можна стверджувати, що міста постійно перебувають у процесі трансформацій («city in the transitions») [170]. З кінця першої половини ХХ ст. ряд науковців різних галузей констатують факт переходу суспільства до третього етапу цивілізаційного розвитку – постіндустріального. Безперечно, даний перехід не є всеохоплюючим та рівномірним, проте саме міста, особливо великі, слід вважати агентами таких змін.

Місто Харків, на даному етапі розвитку України, є другим за величиною містом країни, як за чисельністю населення, так і за рівнем соціально-економічного розвитку та впливу на сусідні території та країну загалом. Аналізуючи сучасний стан та передумови розвитку міста, можемо стверджувати, що обраний об'єкт дослідження є типовим зразком міста, що трансформується, як для України, так і для Східної Європи. Постіндустріальні трансформації міст є складним процесом, якому характерні нестійкість, багатовекторність, фрагментарність, що в свою чергу призводить до виникнення ряду проблем: соціальних, економічних, демографічних, культурних, просторових тощо. Дане дослідження спрямоване на вивчення суспільно-географічних особливостей постіндустріальних трансформацій міста Харкова, вивчення передумов і сучасного стану даного роду трансформацій та факторів, що на них впливають, встановлення проблем та виявлення

перспектив подальшого постіндустріального переходу, що можуть бути розглянуті як стратегічні та тактичні цілі стабілізації розвитку міста Харкова в контексті постіндустріальних перетворень.

Зв'язок роботи з науковими програмами та темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до напрямів та тематики науково-дослідної роботи кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Дослідження пов'язано з темами кафедри: «Суспільно-географічні особливості стійкого регіонального розвитку (на прикладі Харківської області)» (2015–2017 рр., ДР № 0115U000504), «Територіальне планування Харкова та Харківського регіону на основі демографічного потенціалу: теоретико-методична розробка» (2016-2017 рр., ДР № 0116U000964), «Великий Харків: обґрунтування та теоретико- методологічна основа дослідження сучасних процесів агломерації» (2021 р., ДР № 0121U113116), а також з міжнародним міждисциплінарним дослідницьким проєктом “Ukrainian geopolitical fault-line cities: urban identities, geopolitics and urban policy” (Українські міста на лінії геополітичного розлому) спільно з університетом Осло (Норвегія), зокрема тем “Soviet legacies in the southeastern Ukrainian urban social landscape, with a focus on housing” («Радянська спадщина в південно-східному українському міському соціальному ландшафті з акцентом на житло») та “Urban identities, identity politics and social cohesion during/after the ongoing Donbas war” («Міська ідентичність, політика ідентичності та соціальна згуртованість під час та після війни на Донбасі») (додаток Г).

Наукові розробки дисертантки, а саме результати факторного аналізу особливостей трансформацій території та окремі перспективні заходи щодо розвитку та ревіталізації старопромислових і покинутих територій були використані при укладанні Плану соціально-економічного розвитку Чкаловської селищної міської об'єднаної територіальної громади Харківської області на 2021 рік (додаток Г).

Результати просторово-морфологічного та соціологічного дослідження були вивчені та враховані Громадською спілкою «Слобожанські стратегії» при підготовці таких розділів проекту Стратегії розвитку Харківської області на 2021-2027 рр., як «Громадське суспільство», «Розвиток підприємництва», «Розвиток міст і сільських територій». Також запропоновані до розгляду Громадською спілкою «Слобожанські стратегії» результати соціологічного дослідження щодо сприйняття території міста та міської ідентичності резидентів міста Харкова були використані для розробки партисипативних стратегій розвитку об'єднаних територіальних громад Харківської області та підготовки їх економічних паспортів (додаток Г).

Результати просторово-часового аналізу соціально-економічних показників розвитку у розрізі районів міста Харкова, особливості трансформацій індустріальних просторів та об'єктів, запропоновані перспективні напрямки розвитку та трансформацій промислових, в тому числі покинутих територій були визнані корисними та будуть впроваджені Департаментом містобудування та архітектури Харківської міської ради при визначенні та оптимізації тенденцій розвитку а трансформування міських просторів міста Харкова (додаток Г).

Практичне значення отриманих результатів підтверджується наявними довідками та протоколами.

Окремі результати дисертаційного дослідження впроваджені в освітній процес факультету геології, географії, рекреації і туризму у рамках викладання наступних навчальних дисциплін: «Історія урбанізації та основи геоурбаністики», «Географія світових урбосистем», «Географія розселення населення», «Геоурбаністика», «Практикум з проблем регіонального розвитку» (додаток Г).

Мета дослідження полягає у встановленні просторово-часових особливостей та механізмів постіндустріальних трансформацій міста Харкова, виявленні проблем та обґрунтуванні перспектив подальшого успішного трансформування в контексті постіндустріального розвитку.

Для досягнення поставленої мети були визначені завдання:

- визначити теоретико-методологічні засади суспільно-географічного дослідження постіндустріальних трансформацій міст;
- виявити передумови та фактори постіндустріальних трансформацій міста Харкова та вдосконалити періодизацію етапів його розвитку;
- охарактеризувати соціально-економічні, демографічні, просторово-функціональні трансформації міста Харкова в період постіндустріального переходу;
- виявити та оцінити існуючі прояви постіндустріальних трансформацій у міському просторі Харкова;
- встановити і обґрунтувати фактори, що впливають на постіндустріальні трансформації міста Харкова, та відповідні етапи постіндустріального переходу;
- дослідити ставлення населення до тенденцій перетворення міського простору, перцепційне бачення території міста та його окремих дестинацій; готовність резидентів міста до залучення у формування та реалізацію міської політики;
- виконати моделювання траєкторії розвитку міста Харкова, визначити проблеми та обґрунтувати перспективи постіндустріальних трансформацій та подальшого розвитку.

Об'єкт дослідження – постіндустріальні трансформації міста.

Предмет дослідження – суспільно-географічні особливості постіндустріальних трансформацій міста Харкова.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертаційній роботі:

вперше:

- встановлено та обґрунтовано фактори постіндустріальних трансформацій міста Харкова та виявлено силу їхнього впливу в окремі періоди;
- виконано моделювання траєкторії розвитку міста Харкова із визначенням і обґрунтуванням точок біфуркації за досліджуваний період;

- досліджено ставлення населення до тенденцій перетворення міського простору, перцепційне бачення території міста та окремих дестинацій, готовність до партисепативного управління містом Харковом;

удосконалено:

- поняттєво-термінологічний апарат дослідження постіндустріальних трансформацій міста за рахунок авторського визначення поняття «постіндустріальний розвиток міста»;
- періодизацію розвитку та функціонування міста Харкова; встановлено основні етапи постіндустріального переходу;
- методику суспільно-географічного дослідження постіндустріальних трансформації міста Харкова, зокрема за рахунок мультидисциплінарного підходу при застосуванні суспільно-географічних, математико-статистичних, соціологічних методів, просторового та морфологічного аналізу.

отримали подальший розвиток:

- суспільно-географічне дослідження просторово-часових особливостей функціонування, розвитку та трансформування міста Харкова, його населення та міського середовища;
- виявлення проблем, визначення перспектив постіндустріальних трансформацій міста Харкова з позиції суспільної географії.

Теоретико-методологічна основа і методи дослідження. Зростання рівня урбанізації в поєднанні з підвищенням інтенсивності процесів глобалізації та інформатизації ведуть до збільшення наукового інтересу до вивчення міст, їх населення та векторів розвитку, науковців різних галузей. У зв'язку з цим можна стверджувати про становлення мультидисциплінарного комплексного підходу до дослідження міст. Урбаністичні дослідження являються важливою частиною сучасної суспільної географії, соціології, філософії, економіки, політології та інших наук.

Теоретико-методологічна база дослідження сформована на наукових працях вітчизняних та зарубіжних вчених: Д. Белла, А. Пенті, Е. Тофлера,

Дж. Джакоба, М. Кастеля, К. Кларка, А. Лефевра, Р. Ольденбурга, М. Вебера, Е. Праттома, Дж. Робінсон, Е. Сойї, Л. Мамфорд, М. Фуко, Ж. Фурастьє, П. Голл, Д. Харві [188], В. Шоу, С. Запотоцького, С. Кострікова, К. Мезенцева, К. Немця,

Л. Немець, Я. Олійника, Г. Підгрушного, О. Топчієва, О. Шаблія, К. Сегіди, Н. Гусевої, О. Денисенко, О. Дронової, А. Мельничука, Н. Провотар, О. Гнатюка М. Бикової, А. Мазурової, М. Пальчук, О. Чуєв та багатьох інших. Також, при проведенні дисертаційного дослідження було зібрано та використано дані та інформацію з довідкової літератури, нормативно-правової документації, офіційної статистики, результати власних досліджень автора (соціологічне дослідження).

Комплексність та мультидисциплінарність дослідження постіндустріальних трансформацій та розвитку міст обумовлює застосування симбіозу таких наукових підходів як *системний, синергетичний, географічний та історичний*.

Для вирішення поставлених завдань роботи було використано наступні методи: *методи аналізу та синтезу* – для опрацювання існуючих наукових підходів до вивчення постіндустріального розвитку та трансформацій суспільства та міст, аналізу попередніх досліджень, поняттєво-термінологічного апарату; *метод спостережень* – для вивчення зміни міського простору в період трансформування; *метод опису* – опису існуючого стану розвитку міської соціогеосистеми в період постіндустріального розвитку; *метод ретроспективного аналізу* – визначення етапів розвитку та трансформування досліджуваного міста; *математико-статистичний метод* – для аналізу статистичної бази даних за демографічними та соціально-економічними показниками; обробки результатів соціологічного дослідження; *історичний метод* – у ретроспективному аналізі та періодизації формування і розвитку міста; *графічний метод* – для візуалізації результатів дослідження та розробки інфографіки; *порівняльно-географічний метод* – при порівнянні показників постіндустріального розвитку та трансформацій міста; при

визначення місця Харкова в країні та регіоні за досліджуваними показниками; при встановленні факторів та передумов розвитку та трансформування досліджуваної міської соціогеосистеми; *порівняльно-історичний* – при порівнянні особливостей функціонування міста та міської території в різні періоди розвитку, а також для співставлення в динаміці ряду показників постіндустріального розвитку міста; *математико-статистичні методи* (описова та індуктивна статистика) – для узагальнення та інтерпретації результатів соціологічного дослідження; *факторний аналіз* – для виявлення та вивчення факторів трансформування міської соціогеосистеми в постіндустріальний період; *соціологічні методи* (опитування) – для вивчення соціологічної складової міських трансформацій та відношення населення до міста, його розвитку та проблем функціонування [210]; *контент аналіз* ЗМІ, літературних джерел та відкритих питань опитування використано для акумулювання, узагальнення та диференціювання отриманих результатів; *метод моделювання траєкторії розвитку* використано з метою візуалізації процесів трансформування міської соціогеосистеми, *метод перцепційного та психогеографічного портрету території* – для візуалізації результатів соціологічного опитування, що демонструє ставлення населення до міста та міської території, *морфологічний аналіз* проведено для вивчення морфологічних структур деяких районів міста, що дозволило виявити функціональні зони в міському середовищі і зробити висновки про якість організації простору; *методи візуальної антропології та соціології* – для виявлення та дослідження епіцентрів міських постіндустріальних трансформацій.

Інформаційна база дослідження. При проведенні дисертаційного дослідження було зібрано та використано інформаційні матеріали та статистичні дані наступних установ: Державної служби статистики України, Головного управління статистики у Харківській області, Департаменту містобудування та архітектури, Департаменту освіти, Департаменту соціальної політики, Департаменту охорони здоров'я, Департаменту інфраструктури, Департаменту економіки та комунального майна, Департаменту цифрових

трансформацій Харківської міської ради [20-21; 28-34]. А також літературні джерела, нормативно-правові документи, результати власних спостережень і досліджень, наукові монографії та публікації вітчизняних і зарубіжних учених, результати соціологічного дослідження. Часовий полігон дослідження – 1991-2019 роки. Зібрана статистична база показників соціально-економічного розвитку міста Харкова включає 47 показників.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів. Дисертаційне дослідження робить внесок у теорію суспільної географії з точки зору обґрунтування методики суспільно-географічного дослідження постіндустріальних трансформацій міських соціогеосистем, виявлення просторово-часових особливостей їх функціонування та розвитку, встановлення етапів та факторів постіндустріальних трансформацій. Практичне значення результатів дослідження полягає у виявленні просторово-часових особливостей розвитку, функціонування та трансформування міста Харків, аналізі рівні та особливостей взаємодії населення та міського простору міста, що трансформується. Розроблена методика може бути основою для подальших суспільно-географічних досліджень постіндустріальних трансформацій міст в Україні.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною завершеною роботою автора, в якій викладено результати власних досліджень та розкрито суспільно-географічні особливості постіндустріальних трансформацій міста Харкова. Усі наукові результати, викладені у дисертаційному дослідженні, отримані особисто автором на основі аналізу літературних джерел та офіційної статистичної інформації, що відображено у наукових публікаціях. У наукових публікаціях, які використані в дисертації та виконані у співавторстві, зазначено конкретний індивідуальний внесок автора.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження доповідались та обговорювались на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях та форумах, докторських школах та воркшопах, зокрема: «CAT-ference 2019: 8th International Urban

Geographies of Post-communist States Conference» (м. Белград, Сербія, 2019 р.); International Business Information Management Conference (м. Севілья, Іспанія, 2018 р., 2020 р.; м. Гранада, Іспанія, 2019 р., 2020 р.; м. Мадрид, Іспанія, 2019 р.), «Регіон: стратегія оптимального розвитку» (м. Харків, 2019 р., 2020 р.); «Academic and Scientific Challenges in the 21st Century» (м. Харків, 2019 р.); «Регіон: суспільно-географічні аспекти» (м. Харків, 2019 р., 2020 р.); «Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення» (м. Херсон, 2019 р.); «Теоретичні та прикладні аспекти досліджень з біології, географії та хімії» (м. Суми, 2020 р.); «Місто й оновлення: «Як міста пам'ятають і як міста забувають» (м. Київ, 2020 р.); «Сумські наукові географічні читання» (м. Суми, 2019 р., 2020 р.); «Актуальні проблеми регіональних досліджень» (м. Луцьк, 2020 р.); «First International Doctoral Summer School in Urban Geopolitics: Urban Identities, Geopolitics and Urban Policy» («Перша міжнародна докторська літня школа з міської геополітики: міська ідентичність, геополітика та міська політика) (м. Харків, м. Краматорськ, 2019 р.); «International Summer School in Mass Displacement: focus on IDP's in Post-Soviet Countries» («Міжнародна літня школа з масового переміщення: фокус на ВПО в пострадянських країнах») (м. Харків, 2019 р.); а також у науково-популярному проекті Intellect Networking за темою «Місто перед викликами сучасності»; у воркшопі «Суспільно-географічна площина трансформації міського простору: дослідження об'єктів джентрифікації та реновації в сучасному Харкові» (2020 р.) та на практичних семінарах та воркшопах, пов'язаних з міжнародним міждисциплінарним проектом «Ukrainian geopolitical fault-line cities: urban identities, geopolitics and urban policy» спільно з університетом Осло (Норвегія), методичних семінарах і засіданнях кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна з питань теорії та практики суспільно-географічних досліджень.

Публікації. Основні результати дослідження опубліковано у 32 наукових працях (із них 12 – у співавторстві) загальним обсягом близько 18,71 д. а., з

автору належить 0,52 д. а., опубліковано у фаховому науковому виданні категорії «А», що індексується наукометричною базою Web of Science, 20 статей-матеріалів конференції обсягом 8,89 д. а. (у тому числі 2,21 д. а. належить особисто автору), 6 – в іноземних виданнях, у тому числі 5 статей-матеріалів конференції, що індексується наукометричною базою Scopus, та 1 стаття-матеріал конференції, що індексується наукометричною базою Web of Science.

Структура та обсяг роботи. Дисертаційна робота складається з анотації, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Повний обсяг дисертації становить 287 сторінки. Дисертаційна робота містить 14 таблиць, 92 рисунки, чотири додатки на 23 сторінках; список використаних джерел включає 243 найменування на 25 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ МІСТ

1.1. Поняттєво-термінологічний апарат дослідження

З кожним роком міста відіграють все більш вагому роль в економічному, науковому і культурному житті населення і країн. Вони здійснюють вплив на економічний, політичний, громадський, культурний розвиток не лише окремої країни чи регіонів, але й усього людства. Вся сукупність функцій міста та характерних міському простору видів діяльності сприяє забезпеченню умов сталого розвитку та посилення конкурентоспроможності міст [62]. Місто, як територіальна суспільно-географічна одиниця, є об'єктом дослідження багатьох наук. Саме тому, в сучасній науці не існує уніфікованого підходу до дефініції «місто» [128] та територіально-адміністративного ідентифікування міських населених пунктів. Так, за Р. Мерфі [205], «місто» є цілісною територіальною одиницею із значною кількістю населення та його компактним розселенням. Натомість Л. Б. Коган [50] та А. Ахієзер [5] стверджують, що «місто» це більш соціальне та культурне явище та спосіб організації населення, ніж розміщення певного роду виробництва чи типу забудови. У ряді країн світу статус міста встановлюється з урахуванням історичних та юридичних критеріїв. Також для деяких країн основним фактором для надання населеному пункту статусу міста слугує чисельність населення. Так, місто в Україні – це населений пункт з населенням понад 10 тис. осіб, не менше 2/3 якого зайняті несільськогосподарською працею (тобто працюють у промисловості, будівництві, на транспорті, у сфері послуг) та члени їх сімей [151]. Етимологія дефініції «місто» еволюціонує та розширяється в міру розвитку та трансформування самого міста, його функцій, значення та впливу.

Зростання наукового інтересу до урбаністичних досліджень за останнє десятиріччя сприяло ґрунтовному та багатогалузевому вивченню міст. Зокрема,

соціологи акцентують увагу в урбаністичних дослідженнях на рівні особистісного відношення індивідів до міста та окремих його просторів, прояви міської ідентичності [73, 131]. Архітектори досліджують трансформації в архітектурному образі міста та плануванні територій. Геоєкологи в сучасних дослідженнях зосередили увагу на проблемах збереження сталого екологічного розвитку в містах. Економісти в своїх дослідженнях фіксують розвиток «нового» рівня економіки – «міської економіки» [216] та досліджують зв'язок окремих галузей з рівнем розвитку міст. Напрямки актуальних досліджень можна розширювати і надалі, проте жодна з вище згаданих наук не враховує в повній мірі значення просторової організації міста. Тому, саме перед суспільними географами, постає важливе завдання – сучасного комплексного урбаністичного дослідження зазначених проблем.

Сучасні міста, не зважаючи на тривалу історію розвитку, існують під впливом взаємопов'язаних факторів, що постійно їх змінюють, як в окремих сферах, так і комплексно. В середині минулого століття, коли більшість розвинених країн світу пройшли етап інтенсивної індустріалізації, серед ряду вчених (філософів, соціологів, географів, економістів) сформувалась ідея про стадійність розвитку суспільства та територій. У цей період Е. Тофлер [149] констатує, що більшість соціумів та країн світу пройшли два етапи: аграрний та індустріальний, і перебувають на третьому – постіндустріальному, або прагнуть його. При цьому найбільш активно переходить між цими етапами відбуваються саме в містах.

Слід зазначити, що наразі майже не існує достовірних статистичних чи матеріальних свідчень про історію становлення та розвитку міст світу. Відомо, що перші міста з'явилися близько 6 000 року до н.е., проте звичного вигляду та форми міста набули лише в XIX ст. За весь період існування міських поселень не було укладено однозначної дефініції даного явища. Так, у період античності Аристотель [198, 204, 245], *містом* називав не населений пункт, на насамперед спільноту міських жителів (міську громаду), яка локалізована на території. Представники Чикагської урбаністичної школи, зокрема Л. Вірт [198],

дефініцію «місто» трактують як постійне поселення з високою щільністю населення та великою його кількістю і, відповідно, високою соціальною і культурною гетерогенністю. Л. Мамфорд [178, 198, 204] місто називає «соціальним театром» або «театром соціальних зв'язків». Тобто місто це – в першу чергу «географічний вузол цивілізації, в якому поєднуються фізичні та соціальні характеристики простору та суспільства» [178, 198, 204]. В свою чергу, відома американська урбаністка Дж. Джейкобс [36, 192] конкретизує ознаки міста та міської соціальної взаємодії, зазначаючи, що лише для міст характерними є явища «вуличної культури», «нічного життя» та фланерства (спогляданням міста).

Як зазначав М. Вебер [244], кожне місто є настільки унікальним в усіх можливих поняттях, що це не дає можливості для уніфікації даного явища. Також все частіше розмивається семантика даного поняття, а глобальні процеси урбанізації створюють нові соціо-просторові форми поселень: глобальні міста, агломерації, мегаполіси, мегалополіси або Multi-Centered Metropolitan Regions тощо [198, 204]. Тому варто виділити ряд підходів до визначення поняття «місто» [140]:

- *соціальний*: місто як простір життя соціуму;
- *управлінсько-правовий*: місто – населений пункт виокремлений згідно з законодавством певної країни та має місцеві органи управління;
- *історичний*: місто – історично сформований тип поселення певної громади;
- *функціональний*: місто – населений пункт, що виконує ряд функцій відповідно до своїх соціально-економічних та просторових характеристик;
- *економічний*: місто – населений пункт, жителі якого в своїй більшості зайняті не в сільському господарстві;
- *географічний*: місто – «поселенська група з високою щільністю населення, яка розташована на певній території, вона характеризується

ступневістю спеціалізації, складною суспільною, політичною та економічною організацією» [111];

- *економіко-географічний*: просторове суспільне утворення, що є осередком масового розселення людей і зосередження їх суспільно-корисної діяльності в будь яких формах, крім одержання первинних продуктів сільського господарства як єдиного заняття населення, організоване у постійнодіючий господарсько-будівельний комплекс, розрахований на обслуговування побуту і діяльності населення [148, с. 269];
- *системний*: місто – складна відкрита соціогеосистема, якій притаманні особливі гомеостатичні властивості [64].

Саме системний підхід, на нашу думку, може в повній мірі описати сутність поняття «*місто*». Вперше запропонував розглядати місто як систему Б. Беррі [169] в 1964 році. Користуючись системним підходом та вважаючи місто складною соціогеосистемою, саме методичний інструментарій суспільно-географічного дослідження дасть змогу найбільш точно дослідити особливості постіндустріального розвитку міст.

Важливим аспектом дослідження розвитку та трансформації міст й міського простору є чітке розуміння еволюційного процесу становлення феномену міста, що, в першу чергу, дає відповідь на запитання «Чому міста важливі та навіщо їх досліджувати?». Ретроспективний аналіз розвитку міст можна назвати «геоісторією міст» [5, 47, 82]. На сучасному етапі розвитку суспільства та науки виділяються наступні геоісторичні форми [160, 161, 170, 185, 196] розвитку міст: класичне або античне місто, середньовічне місто, місто Ренесансу або ідеальне місто, індустріальне або традиційне місто, місто модерну (модерністів), постіндустріальне місто [233].

Відповідно до концепції Д. Белла та Е. Тофлера, періоди розвитку суспільства можуть таким чином корелювати з геоісторичними формами міст (рис 1.1.) [5, 47, 149]: доіндустріальному періоду відповідають етапи кластичного, середньовічного та ренесансного міста; індустріальне та модерне

місто існує в індустріальному періоді розвитку; постіндустріальне місто функціонує в одноіменному періоді розвитку та власне є одним із ідентифікаторів настання даного періоду.

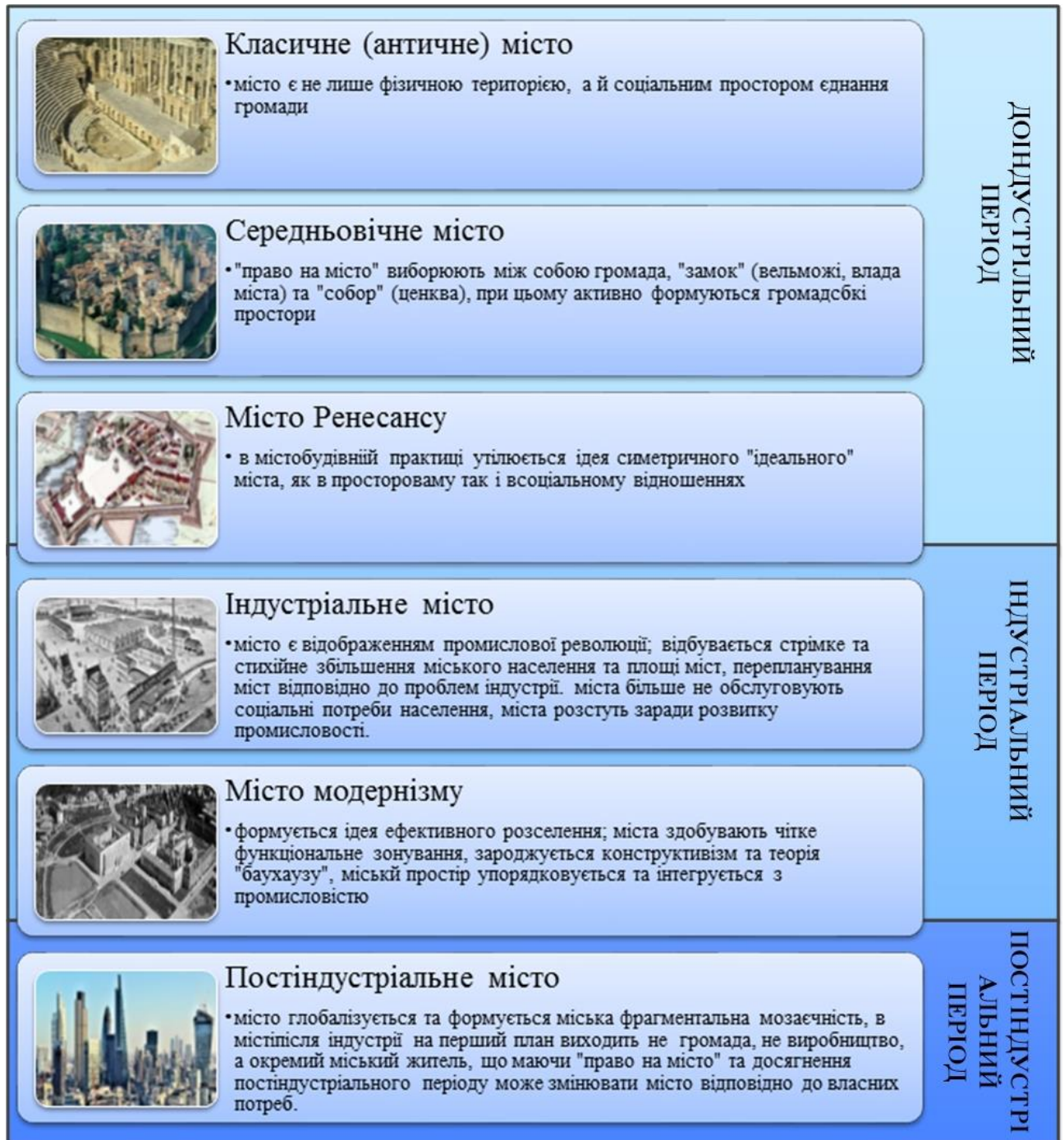

Рис. 1.1 Геоісторія міст та періодизація суспільного розвитку за Д. Беллом
Джерело: складено автором за даними [5, 47, 147, 171, 179, 184-185, 196, 202, 230, 236]

На кожному з еволюційних етапів розвитку та функціонування міста змінювалися не лише зовнішній вигляд та морфологія міст, а й характер

взаємодії населення з містом (рис 1.1.). Розвиток та трансформування міст є безпосереднім відображення соціогенезу. В даному контексті концепція постіндустріального розвитку суспільства Д. Белла прямо транлюється на автентифікації сучасного міського розвитку. Для сучасної вітчизняної науки дефініції «постіндустріального міста» та «постіндустріального розвитку міста» є новими та мало дослідженими. Хоча набуває популярності наратив постіндустріального суспільства як етапу трансформування не лишу соціуму, а й території, головним чином міст. Суспільні та цивілізаційні зрушення в період постіндустріального переходу стимулювали трансформації на всіх рівнях територіальної організації суспільства, найбільш помітні зміни відбулися в економіці, соціальному та політичному житті населення. Але з цієї позиції варто великі міста та їх мешканців вважали основним епіцентрами та агентами постіндустріальних трансформацій території та суспільства.

Тренди «нового урбанізму» [41], постмодерні підходи до вивчення міста, в тому числі з точки зору суспільної географії, розвиток та становлення комперативної теорії та партисипативного підходу до дослідження та управління міськими територіями стимулюють значний науковий, мультидисциплінарний інтерес до дослідження міст на етапі трансформування. Не зважаючи на той факт, що деякі вчені, зокрема Н. Бреннер та С. Шемід [172] спростовують твердження, що сучасний світ знаходиться в так званій «Ері міст», факт переважання [87, 179] міського населення над сільським та значення впливу міст та їх жителів для розвитку території є неспростовним. Багаточисельні [43, 86] міжнародні конференції, форуми та інше, вже кілька десятиліть пропагують визначну роль міст в розвитку як всієї планети, так і окремих її регіонів.

Більшість сучасних міст перебувають на стадії складного переходу від індустріального (промислового) до постіндустріального етапу розвитку, що супроводжується рядом проблем. Не зважаючи на схожість змісту та характеру проблем постіндустріального переходу в містах, необхідним є індивідуальний та цілеспрямований підхід до їх вирішень. Однією з цих гострих проблем

виявилась проблема оптимального функціонального зонування міста в сучасних економічних умовах, що одночасно спровокувало конфлікти в економічній, управлінській, житловій, інфраструктурній та екологічній сферах функціонування міста [44].

Місто як соціогеосистема [75, 80], що має складну структуру та ієрархію, здійснює вплив не лише на внутрішні, а й на зовнішні компоненти. Тобто на зміни в середині міста так чи інакше впливають навколишнє середовище (територія, регіон). Міста все більше відіграють роль так званих центрів зростання [94], особливо в моноцентричних регіонах, таких як Харківська область. Європейські орієнтири України, щодо переходу до поліцентричного розвитку та оптимізації адміністративно-територіального устрою [36], зміни геополітичних орієнтирів, структурні трансформації економіки та господарства країни, терціалізація економіки та деіндустріалізація ставлять перед науковцями, зокрема, суспільними географами актуальні урбаністичні проблеми, однією з яких є вивчення особливостей постіндустріального розвитку міст.

Перш ніж переходити до визначення змісту поняття постіндустріальний розвиток міста, слід чітко розділити його складові дефініції, а саме: постіндустрія, розвиток, місто (рис. 1.2) [130].

Вважаючи місто складною динамічною системою, що безперервно розвивається, складним методологічним питанням залишається тлумачення дефініції *«трансформація міста»*, особливо на противагу поняттю *«розвиток міста»*. З латинської *«трансформація»* [24, 117] означає зміну, перетворення виду, форми, істотних властивостей чого-небудь. У другій половині ХХ ст. дефініція *«трансформація»* починає активно використовуватися для характеристики новітніх процесів постіндустріальних змін в економіці та суспільстві. В. Подунай [24, 90, 109] зазначає, що активізація трансформаційних процесів замовлена стрімкою науково-технічною революцією та інформатизацією і глобалізацією суспільства, наслідком яких стає зростання *«економіки знань»* та зміни вектору соціально-економічних

відносин.

Т. Заславська [73] називала трансформаційний процес поступовим, відносно мирним та швидким, глибоким перетворення суспільства, що обумовлене, в першу чергу, внутрішніми потребами системи, а не зовнішніми факторами.

Рис. 1.2 Складові дефініції «постіндустріальний розвиток місто»
Джерело: складено автором за даними [77, 130, 152, 168]

Трансформування міста безперечно є складним процесом. Так само існує ряд підходів як до вивчення міських трансформацій, так і до його впровадження. Фахівці-урбаністи, в першу чергу, визначаючи суть трансформацій міста, акцентують увагу на змінах та перетвореннях міського простору. Натомість з позиції суспільної географії, розглядаючи місто як складну соціогеосистему, трансформації міста визначають як системний ієрархічний процес, в основі якого є взаємодія соціуму, виробництва та міського простору [61].

На початку ХХ ст. англійський соціолог та філософ А. Пенті ввів у науковий обіг дефініцію «постіндустріалізм» [218], намагаючись пояснити

майбутній розвиток суспільства за явних ознак занепаду та деградації індустрії з позиції футуристичного підходу.

Основою концепції постіндустріального суспільства, в тому числі постіндустріальних перетворень та розвитку міст, що є основними компонентами світової соціогеосистеми, лежать теорії технологічних революцій, технологічних укладів та хвилевого характеру розвитку суспільства [149], що пояснює перехід суспільства від одного етапу розвитку до іншого за рахунок удосконаленням техніко-матеріальних особливостей виробництва. Відповідно до результатів досліджень Е. Тофлера [149], до середини ХХ ст. людство пройшло три хвилі (етапи/стадії) розвитку (рис. 1.3).

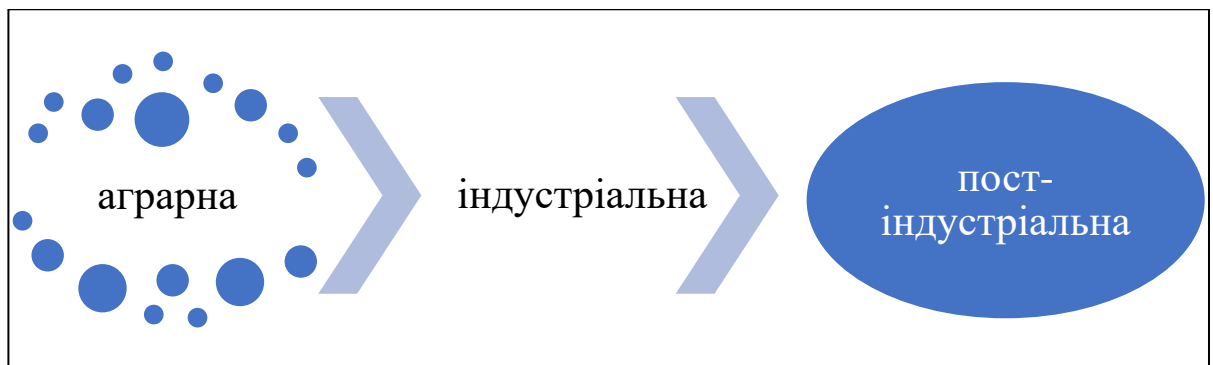

Рис. 1.3 Стадії розвитку суспільства з Е. Тофлером
Джерело: складено автором за даними [149]

Стадії розвитку суспільства за Е. Тофлером визначаються як загальнопланетарні, хоча автор зазначає вагомий регіональний фактор, адже на етапі розвитку концепції в світі існують суспільства, що перебувають на кожній із зазначених стадій. Стадія (хвиля) постіндустріального розвитку, відповідно до досліджень Е. Тофлера, почалась у середині ХХ століття, а більшість країн та територій досі перебувають на перехідному до постіндустріального етапі розвитку, в тому числі й Україна. Остання третя хвиля постіндустріального розвитку почалась в середині ХХ ст [149].

В 1970-х роках американський соціолог Д. Белл [8] сформулював концепцію «постіндустріального суспільства», яка по суті є більш ширшим та детальним продовженням теорії «третьої хвилі» Е. Тофлера. Д. Белл [8, 149] пов'язує перехід до «постіндустріального суспільства» зі становленням та

розвитком «економіки знань» (наразі концепція трансформувалась в «економіку 4.0») [111] та сфери обслуговування, та як результат терціалізації виробничого, соціального та публічного просторів.

Не зважаючи на це, деякі дослідники, зокрема К. Омаз [142], Дж. Рифкін [226], Р. Тарг [241], А. Венкс та Дж. Фостер [226], Е. Дунхам-Джонс [181], Е. Соджа [234] та інші, в своїх роботах піддають критиці концепцію постіндустріального суспільства. Головним чином це пов'язане із твердженням прихильників постіндустріальної теорії щодо провідної ролі суспільства при ігноруванні екзогенних чинників. Критики стверджують, що повний перехід на постіндустріальну стадію розвитку суспільства може спричинити кризу виробництва та призведе до знецінення людської праці. Реалії міського розвитку початку ХХІ ст. показують, що в сучасних умовах міського просторового, економічного, технологічного, соціального розвитку та наявних ресурсах, часто унеможлиблюється повне постіндустріальне трансформування.

Значна критика ідеалів концепції постіндустріального розвитку на початку ХХІ ст. призвела до вузьконаправлених регіональних досліджень, метою яких є не лише спростування чи підтвердження концепції постіндустріального розвитку, а й визначення наявного стану речей та прогнозування шляхів майбутнього розвитку. Наразі можна стверджувати, що більшість регіонів світу знаходяться на стадії трансформацій: від індустріальної до постіндустріальної.

Говорячи про особливості розвитку суспільства, Д. Белл [8, 168]: поділяє його на три складові (рис. 1.4).

При цьому головну трансформаційну роль Д. Белл [8] відводить саме соціальній структурі, до якої входять: економіка, технології та наука, занятість та кваліфікація населення. Саме зміна соціальної структури є осьовим принципом концепції постіндустріального суспільства. В даному контексті, в місті як соціогеосистемі [61], яка складається з багатьох рівнів та компонентів, що мають певну ієрархію, рівень розвиток соціуму та економіки найбільшою мірою впливають на її трансформації, в першу чергу, змінюючи міський

публічний простір, функції міста, «міську економіку» та, як результат, роль міста в розвитку території.

Рис. 1.4 Складові розвитку суспільства за Д. Беллом
Джерело: складено автором за даними [8, 168]

У роботі «Прихід постіндустріального суспільства» [8] основоположник постіндустріальної концепції Д. Белл виділяє п'ять головних ознак постіндустріального суспільства:

1. Терціалізація: перехід від виробництва товарів до виробництва послуг. Спираючись на секторальну модель економіки К. Кларка [150], Д. Белл [8] називає постіндустріальним те суспільство, в якому найвищого рівня розвитку набув третинний сектор. Ж. Фурастьє [148], співавтор теорії постіндустріального суспільства, французький соціолог та економіст, зазначає, що більшість наразі перебувають на стадії терціальної цивілізації», для якої характерним є зайнятість населення в сфері послуг понад 80% населення. При цьому більшість інвестицій у таких країнах припадає на заклади сфери обслуговування. Наслідком таких процесів є трансформування міського простору в вигляді процесів комерціалізації.
2. Поділ населення за родом та сферою занятості: зменшення зайнятих в первинному та вторинному секторах, перевага професійно-технічного класу та висококваліфікованим працівникам вузького профілю.

3. Зростання ролі теоретичного знання та науки при прийнятті політичних та економічних управлінських рішень. Е. Пратт [221] головний імператив сучасного постіндустріального розвитку окреслює так: знання є універсальним об'єктом, що має першочергово використовуватися при управлінні, створенні та поширенні інновацій, розвитку суспільства та територій.
4. Усестороннє впровадження новітніх технологій та інновацій [105].
5. Ухвалення рішень: створення нової «інтелектуальної технології» – «діджиталізації».

Власне поняття «постіндустріальне суспільство» стосується головним чином соціальної структури та способу її трансформації. Отже, постіндустріальним містом можна назвати місто з постіндустріальною соціальною структурою суспільства.

У такому суспільстві місто, яке вже давно виконує роль не лише місця проживання населення, а й оплоту технологій та інновацій, набуває вкрай важливого значення. Особливо це стосується країн з нестабільною суспільною сферою, як наприклад пострадянські країни, особливо Україна, зважаючи на події останніх років.

Пошуки теоретичної складової процесу постіндустріального розвитку міста так чи інакше ведуть до глибоких практичних досліджень та аналізу світоглядних філософських концепцій. Кожне з існуючих практичних досліджень підкреслює той факт, що місто є не просто невід'ємною складовою сучасного суспільства, а визначальним адаптером економічного та соціального прогресу.

При дослідженні дефініції постіндустріального розвитку міста виникає ряд протиріччя при зіставленні понять [109]:

- 1) *постіндустріальзація VS деіндустріалізація*: в даному випадку головним патерном ідеї є розвиток промисловості – поняття постіндустріалізація має на увазі розвиток території на основі сфери послуг, в якій зайнята максимально можлива кількість населення, але при цьому промисловість

хоч і зменшує свою частку в економіці та зайнятості населення, але залишається важливою складовою розвитку. А зазначені зміни головним чином відбуваються за рахунок переходу до інноваційних методів виробництва, збільшення продуктивності та автоматизацію. В той же час деіндустріалізація передбачає відмову від промислового виробництва та знищення або перепрофілювання промислових територій;

- 2) *постіндустріальний VS постмодерний*: два терміни якими можна описати сучасний етап розвитку світу, при чому один не виключає іншого. Проте перший у більшій мірі стосується економічного та просторового розвитку територій та суспільства, а другий акцентує увагу на невиробничій сфері та стані соціуму;
- 3) *посіндустріальний VS неоіндустріальний*: обидві дефініції мають на увазі завершення індустріального періоду. Проте постіндустрія передбачає максимально можливе скорочення промислового виробництва товарів, а неоіндустрія навпаки генерує ідею, що успішний розвиток території не можливий без потужної та інноваційної індустрії [29].

Що стосується детермінації такого поняття як «постіндустріальний розвиток міста», то значних теоретичних напрацювань немає. Оксфордський словник представляє таке визначення поняття «постіндустріальне місто», спираючись на дослідження Н. Фелпса та Т. Озави (2003) [217]: «*постіндустріальне місто* – місто, що демонструє особливості постіндустріального суспільства». Д. Шоу [121, 152] визначає «*постіндустріальне*» місто: «як набір міських форм і функцій, які відрізняються від форм і функцій промислових (індустріальних) міст останніх двох століть» [144, с. 228].

Виходячи з концепції постіндустріального суспільства, під поняттям «*постіндустріальне місто*» [121] слід розуміти певний населений пункт, який розвивається за основними тенденціями постіндустріального суспільства, що мають свій прояв у процесах деіндустріалізації, терціалізації, децентралізації та інших, на фоні глобальних тенденції людиноцентризму, різноманіття, розвитку

і поширенню знань, інформації та нових технологій в епоху постмодерну. А *постіндустріальний розвиток міста* – це безпосередньо процес досягнення стану постіндустріального міста. Відповідно, постіндустріальні трансформації міста – це процес переходу від засад індустріального суспільства, до концептуально нових постіндустріальних форм розвитку.

На противагу дефініції «постіндустріальне місто» набуває популярності визначення «*city after transition*» або «*місто після переходу*». В загальному розумінні це ті міста, які відмовилися від індустріального вектору розвитку та перейшли до постіндустріального, проте головним рушієм таких змін виступили не ринкові умови економіки, а «падіння» соціалістичного режиму. Тому доцільно застосовувати визначення «постсоціалістичні міста» [183], що загалом не перетинається з «постіндустріальними», а лише доповнює його, уточнюючи умови такого переходу [156, 178, 223].

Зважаючи на особливості та різноманіття умов виникнення та розвитку міст світу, процес постіндустріального розвитку для кожного міста матиме свій унікальний характер. Але це не дає підстав стверджувати, що дослідження окремо взятого міста не має сенсу для загальної теорії. В праці «*Порівняльний урбанізм: нові географії та культури теоретизації міського*» Дж. Робінсон [227] стверджує, що сучасні урбаністичні дослідження повинні бути спрямовані на виявлення спільних рис загальної теорії, навіть якщо об'єкти дослідження є неспівставними, різномасштабними, саме в спільних рисах їх розвитку криється загальний зміст досліджуваного процесу. Даний підхід авторка демонструє на співставленні урбаністичного дослідження рівня економічного розвитку міста Чикаго та міст мідного поясу Африки.

Наше дослідження спрямоване на виявлення проявів постіндустріального розвитку міста в економічній і соціальній сферах та міському просторі, встановлення векторів та характеру трансформацій, виявлення проблем та оцінку перспектив подальшого ефективного трансформування міської соціогеосистеми. Для чіткого розуміння процесу постіндустріального розвитку та трансформування міста слід визначити поняття, якими будемо оперувати в

дослідженні, що безпосередньо описують прояви постіндустріального розвитку досліджуваного міста та характеристики трансформаційних процесів (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Основні поняття дослідження постіндустріального розвитку міста (теоретизація процесу)

Поняття	Автор	Зміст
1	2	3
Місто в Україні	І. Гудзеляк, М. Вебер, Р. Мерфі, А. Голиков, Г. Карпентер, Д. Стампа, І. Заславська, інші	Населений пункт, який відповідно до чинного законодавства віднесено до категорії міст. Зазвичай його чисельність населення понад 10 тис. осіб, які переважно зайняті не в сільському господарстві.
Постіндустріалізм	Д. Белл, А. Пенті, Е. Тоффлер та інші	Теорія нової стадії розвитку суспільства, що слідує за індустріальним суспільством. Провідну роль у такому суспільстві відводиться галузі послуг, науці, освіті, а основним об'єктом діяльності стає торгівля інформацією.
Індустріалізація	Х. Джонсон, Т. Хевіт, Т. Кемпт, С. Кульчицький.	Історичний процес техніко-економічного переходу від аграрного до промислових способів суспільного виробництва, який проходить через машинну стадію виробництва товарів і послуг [190, 194].
Деіндустріалізація	І. Вовк, В. Смаль, Д. Бьорн,	Процес соціальних та економічних змін, викликаних зниженням або повним припиненням індустріальних активностей у регіоні або країні, особливо у важкій промисловості та в індустріальному виробництві [173]
Індустріальне місто	Дж. Сімкін, М. Ванг	Місто з центральним діловим районом і великою промисловою периферією. Відноситься до типу міста, в якому муніципальна економіка та розвиток зосереджені навколо промислового виробництва та характеризуються великою кількістю фабрик [38, 223].
Терціалізація	А. Трейвіш, Дж. Фрідман, Д. Брайсон	Процес підвищення ролі сфери послуг у структурі економіки
Постіндустріальне місто	Н. Фелпс, Т. Озава, Д. Шоу	– «місто, що демонструє особливості постіндустріального суспільства»; – місто, що володіє функціями відмінними від функцій промислового міста.

продовження таблиці 1.1

Поняття	Автор	Зміст
1	2	3
Соцмістечко	П. Альошин	Уніфіковані промислові житлові масиви 1930-х років. Основою такого масиву був симбіоз промислових підприємств, житлової забудови та соціальної інфраструктури. Будувалися в потужних індустріальних центрах колишнього СРСР, в тому числі в Харкові – соцмістечко «Новий Харків» [1]
Постіндустріальний розвиток міста	О. Суптело	«Безпосередній процес досягнення стану постіндустріального міста, який проявляється в процесах деіндустріалізації, терціалізації, децентралізації, на фоні глобальних тенденції людиноцентризму, різноманіття, розвитку і поширення знань, інформації та нових технологій, в епоху постмодерну. Являє собою людиноорієнтований розвиток міст та індустрії в них, зміну виробничих функцій міських просторів на соціальні з урахуванням потреб різних верств населення» [с. 72, 140]
Міський простір	Р. Крієр, Р. Парк, Л. Вірт, Н. Провотар, М. Пальчук, А. Мазурова,	Частина простору, для якої характерна переважно висотна забудова, система вулиць та площ та характерні естетичні явища
Економіка міста	Д. Джекобс, А. Сміт, М. Люїс, С. Мочерний,	Сукупність та взаємозв'язок різних видів економічної діяльності в містах та міських поселеннях, та пов'язані з цим проблеми
«Третє місце»	Р. Ольденбург	Частина міського простору, яка не пов'язана з домом («перше місце») або з роботою («друге місце»), тобто публічний простір міста, можуть бути як реальними так і віртуальними
Функції міста	Ж. Шабо, О. Топчієв, О. Шаблій	Головні види діяльності населення міста у відповідних базових галузях, що формує зовнішню спеціалізацію міста та його внутрішню морфологію.

Джерело: складено автором за даними [1, 8, 15, 19, 27, 36, 38, 58, 61, 91, 118-119, 163, 218, 224]

Ряд дослідників стверджують, що більшість сучасних міст в своєму розвитку прагнуть досягти постіндустріального рівня. Сучасна урбаністична теорія «Нового Урбанізму» [41, 152] пропонує відмову від нарощування індустріальної могутності міста, та перехід до розвитку наявних конкурентроздатних сфер та галузей міста. Так формуються нові підходи й напрямки до управління розвитком міста та міським простором, сформувалися наступні концепції розвитку міст (рис. 1.5).

smart (intelligent) city	• інформаційні технології, безпека, сталість
Green city	• екологічність, сталість, природність
creative city	• «креативна економіка», культура, творчість
inclusive city	• доступність, безпека
ecological (sustainable) city	• сталість, екологічність, безпека
compact city (15-minute city)	• комфортність, доступність
global city	• бізнес, сталість
information city	• інформаційні технології, мобільність

Рис. 1.5 Основні концепції розвитку міст
Джерело: складено автором за даними [40, 152]

Трансформуючись, економіка міста значною мірою впливає на міський простір, спричиняючи найчастіше невідворотні зміни. Загальні економічні та політичні умови можуть також впливати на процес трансформації міського простору та міста в цілому. Серед процесів, що максимально проявляються в період постіндустріального переходу, є процеси рефункціоналізації міського простору (рис. 1.6): джентрифікація, ренновація, ревіталізація, редевелопмент, реставрація. Для сучасних українських міст у більшості випадків доцільно застосовувати комбіновані стратегії, що дозволить максимально реалізувати потенціал кожного об'єкту та міської території.

Джентрифікація -

- реконструкція і оновлення будівель в раніше непривабливих частинах міста та асоційований з ними переїзд до району багатших мешканців. При цьому в районі зазвичай відбуваються істотні зміни в демографії, зокрема піднімається середній дохід, зменшується розмір родини, змінюються характер та культура.

Ренновація -

- економічно обґрунтований процес оновлення засобів та технологій виробництва, що є результатом фізичного відпрацювання та технічного старіння виробничої інфраструктури.
- у міському просторі виявляється в процесі відновлення (іноді реконструкції) містобудівельних споруд та мереж, інфраструктури, будівель.

Ревіталізація -

- поняття, що використовується в науковій і практичній діяльності, яке характеризує процеси відновлення, оживлення, відтворення. В урбаністиці поняття "ревіталізація" означає відновлення міського середовища, при якому вона стає більш придатною для проживання.

Редевелопмент -

- це один з найбільш ефективних способів перепрофілювання (перепризначення) незатребуваних в існуючому стані об'єктів нерухомості або нераціонально використовуваних територій.

Реставрація -

- комплекс заходів, спрямований на запобігання подальших руйнувань і досягнення оптимальних умов тривалого збереження пам'яток матеріальної культури, забезпечення можливості в подальшому відкрити його нові, невідомі раніше властивості

Рис. 1.6 Основні стратегії трансформацій міського середовища
Джерело: складено автором за даними [2, 4, 48, 200]

Важливим аспектом досліджень постіндустріальних трансформацій є вивчення демографічної системи міста [39]. Постіндустріальні процеси трансформацій змінюють не лише місто, його економіку та простір, а й населення та його відношення до міста. Епоха «нового урбанізму» та становлення постіндустріального суспільства змінює парадигму демографічних досліджень у містах: населення більше не розглядається як трудовий ресурс чи людський капітал. Тому, на наш погляд, більш доцільним є використовувати дефініцію «людський потенціал», що описує поєднання економічних, соціальних та особистісних характеристик населення, як частини соціогеосистеми міста. При цьому, безперечним є той факт, що розвиток нових, високотехнічних галузей неможливий без висококваліфікованих, мотивованих, креативних робітників. З іншого боку, від ставлення населення до товарів та послуг, що надає економіка міста, також залежать технологічні особливості виробництва та, власне, ефективність економічної діяльності. Одним із головних трендів сучасного ринку товарів та послуг є «персоналізація», індивідуальний підхід та відмові від засад «масового споживання», та як результат відбувається трансформування не лише виробничих технологій, а є сфери торгівлі та маркетингу [39, 57].

Класичний економічний підхід дослідження населення як трудових ресурсів, втрачає актуальність в сучасних умовах розвитку суспільства. Відбувається відхід від постулату «населення для міста». Тенденції «нового урбанізму» стимулюють розвиток розумних, інклюзивних, креативних, інформаційних форм суспільної та просторової організації та діяльності в містах [41, 130]. Отже, для характеристики потенціалу міського населення постіндустріальної епохи слід враховувати також рівень освіти населення, структуру зайнятості, забезпеченість елементами соціальної інфраструктури, стан здоров'я, та загальний інтегрований показник можливостей для особистісної реалізації. Наразі існує кілька підходів до визначення даних особливостей, одним з найбільш обґрунтованих можна вважали показник демографічного потенціалу населення [114]:

(1.1)

$$Д. п. = 0.5 \left(\frac{n}{m} + \frac{k_v^+}{k_v^-} \right) * Lg(0.3 * K_{(0-14)} + 0.5K_{(14-64)} + 0.2K_{(65+)})$$

де n – коефіцієнт народжуваності; m – коефіцієнт смертності; k_v^+ – інтенсивність прибуття; k_v^- – інтенсивність вибуття; $K_{(0-14)}$, $K_{(14-64)}$, $K_{(65+)}$ – вікові групи населення.

Але його очевидним недоліком є неврахування соціальних характеристик населення, що викликано складністю інтерпретації якісних характеристик населення загалом.

Отже, постіндустріальний розвиток та постіндустріальні трансформації є складним, багатовекторним процесом, що впливає на основні три складові функціонування міської соціогеосистеми: міська територія, виробництво та населення, часто змінюючи їх безповоротно. При цьому, безперечним є твердження, що постіндустріальні трансформації, в першу чергу, є соціальними процесами та відображаються в зміні характеру соціальних відношень, як між окремо взятими індивідами та групами, так і загалом характеру відношень населення до економіки і виробництві та міського середовища і міста як такого.

1.2. Аналіз попередніх досліджень

Загальносвітові тенденції постіндустріалізму та постмодернового розвитку стимулюють не лише світоглядні зміни суспільства, а й зміни простору його проживання, в першу чергу – міст. Аналіз наукового доробку вітчизняних та зарубіжних вчених дозволив виявити прогалину теоретизації постіндустріальних змін у розвитку міст. Більшість досліджень акцентують увагу на особливостях постіндустріальних процесів різних масштабів, їхніх конкретних прикладах, і в той же час ігнорують теоретичну складову проблеми. Безумовно, з урахуванням особливостей розвитку науки, основи засад «Нового Урбанізму» та постіндустріальна теорія мають ширший розвиток у працях зарубіжних вчених, зокрема американських. Проте сучасні трансформаційні

процеси в Україні та українських містах не залишають осторонь науковців різних галузей.

Ретроспективний аналіз досліджень міст та постіндустріального розвитку дозволив виділити ряд таких наукових напрямків (рис. 1.7).

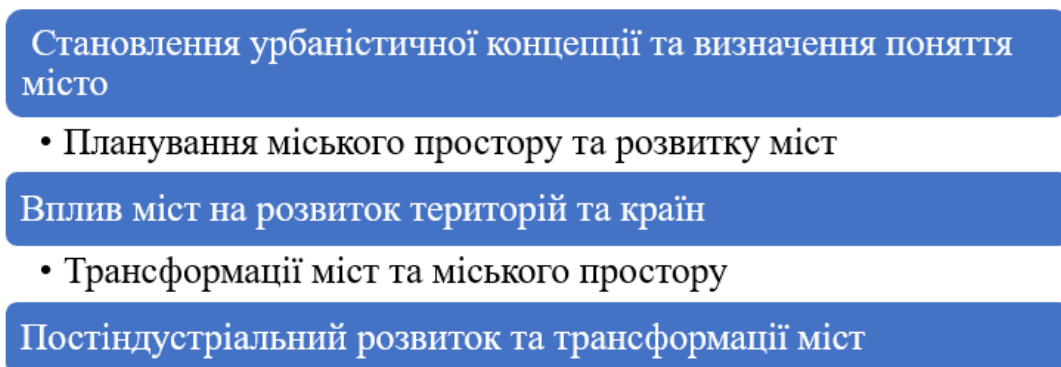

Рис. 1.7 Основні напрямки досліджень міст та постіндустріального розвитку
Джерело: складено автором за даними [30, 34, 130, 135]

Постіндустріальний розвиток та його прояви на рівні міста складається із ряду характеристик, аналіз та співвідношення яких дає повну картину рівня розвитку міста та дає можливість для подальшого моделювання траєкторії його розвитку. В загальному розуміння постіндустріальний розвиток міста проявляється в такі сферах життєдіяльності міста (рис. 1.8).

Рис. 1.8 Складові постіндустріального розвитку міста
Джерело: складено автором за даними [4]

Звичайно при конкретному та всебічному дослідженні обраного міста, рівні та сфери постіндустріальних трансформацій будуть деталізуватися. Проте система «соціум»-«економіка»-«простір» зберігається. Все це підтверджує важливість та необхідність мультидисциплінарних міських досліджень.

1.2.1. Концепт постіндустріального розвитку міст у зарубіжних дослідженнях. Вивченням міста та урбаністичних процесів на сучасному етапі розвитку науки займаються фахівці різних галузей: географи, економісти, філософи, архітектори, соціологи, політологи, футурологи, історики, культурологи, екологи та інші.

Значна частка досліджень зарубіжних та вітчизняних вчених присвячені проблемам постіндустріального розвитку суспільства, економіки, територій, зокрема міст. Більшість цих досліджень висвітлюють такі аспекти [135]:

- теоретизація постіндустріального розвитку;
- трансформації економіки та виробництва;
- трансформації міського простору в постіндустріальний період;

Далі більш детально розглянемо внесок зарубіжних учених у дослідження постіндустріального розвитку міст.

Питаннями постіндустріального розвитку суспільства та міст, постмодерного та постіндустріального світогляду займалися ряд вчених із різних галузей науки. Найбільший вклад у трактування цих понять зробили американські та західноєвропейські соціологи [110], політологи, економісти, суспільні географи та філософи другої половини ХХ ст. Для сучасної української науки наративи постіндустріалізму є досить новими та невивченими. До наукового обігу дефініцію «постіндустріалізм» ввів А. Пенті на початку ХХ століття, намагаючись за його допомогою описати особливості майбутніх суспільних перетворень [218]. В 1958 році в наукових працях Д. Рісмена вперше використано термін «постіндустріальне суспільство» [225]. В результаті синтезу ряду підходів до оцінки динаміки стану та розвитку

суспільства в середині ХХ ст. Е. Тофлером сформульовано концепцію хвилевого розвитку суспільства [149]. На основі попередніх досліджень Д. Белл [8] в 1970-х роках створює концепцію «постіндустріального суспільства» та наголошує на факті глобального впливу постіндустріальних перетворень на всі сфери суспільного розвитку в тому числі територію, погоджуючись з висновками щодо ролі та значення міст як центрів цивілізації, чим дає поштовх до розвитку постіндустріальних урбаністичних досліджень.

Водночас, Дж. Ахерн в своїх дослідженнях [5, 165] наголошує на важливості стійкого розвитку міст, як вагової складової розвитку держави та суспільства. Стратегія стійкості міст, на думку автора, в постіндустріальному світі повинна реалізуватися за рахунок багатофункціональності, масштабності, різноманіття та адаптивності міста та міського простору.

Дж. Мейєр [201] стверджує, що міста як і загалом суспільство проходять такі взаємопов'язані стадії розвитку як доіндустріальну, індустріальну та постіндустріальну. Починаючи дослідження з моменту виникнення та розвитку перших протоміст в IV-III ст до н.е., автор особливу увагу приділяє містам середньовіччя, встановлюючи вплив ряду факторів на особливості трансформування міста та міських просторів. Акцентується, що саме роль влади міста та його населення можуть стимулювати або сповільнювати еволюційні перетворення. Дж. Мейєр стверджує, що незважаючи на короткостроковість, в порівнянні з доіндустріальним періодом, найбільший вплив на становлення сучасних найбільш розвинених міст світу здійснили саме процеси індустріалізації.

Проблемою існуючої світової практики дослідження міст, особливостей їх функціонування та постіндустріального розвитку є майже повністю відсутня теоретична основа дослідження. Більшість існуючих наукових робіт є аналізом практичної складової проблеми. Сучасні емпіричні дослідження базуються на основі аналізу існуючого стану розвитку територій та представленні прогнозів щодо її постіндустріального розвитку. Серед суспільно-географічних досліджень постіндустріального розвитку значне місце посідають дослідження

покинутих індустріальних територій та пошуки можливих шляхів подолання депресії території, дослідження *brownfield* та *greyfield*.

Зокрема, дана тема висвітлена в спільній роботі колективу польських дослідників: М. Войціка, П. Тобіаш-Ліс та К. Дмоховська-Дудек – «Проблеми розвитку постіндустріального міста. Напруженість між структурою та іміджем Лодзя (Польща)» [246]. Важливим аспектом даного дослідження також є встановлення впливу наявної індустріальної спадщини на характер та особливості функціонально-просторового трансформування міста та міських просторів у контексті концепції «третього міста» [85, 138, 142].

Більшість досліджень, що стосуються відновлення та повторного використання міського простору ґрунтуються на відображенні реальних, практичних кейсів, окремих патернів міської території. Ф. Хоумейєра та Л. Маринг [205], наприклад, досліджують значення підземних просторів у відновленні міського простору. Автори ідентифікують підземний простір міста, як його невід’ємну складову, що є придатною для життя населення міста, тому вимагає детального дослідження та планування, проектування. Як зазначають автори, це технічний, «машинний відділ міста», який забезпечує життєво важливі функції водопостачання та енергопостачання міста, включає в себе системи зв'язку, каналізації та дренажу, тощо та водночас, за певних умов, даний простір може бути населений людьми, містянами.

К. Легер, К. Балч та С. Ессекс [199] вивчають проблеми функціонування покинутих портових зон у містах Англії. Автори зазначають, що покинуті території в прибережних зонах країни є стратегічно цінними, але їх подальший розвиток стримується значними витратами, необхідними на їх відновлення, фрагментацією наявних ділянок, складністю землекористування та зниженням вартості майна. Розглядаються питання подальшого розвитку покинутих портових зон англійських міст, а також проблеми, що виникають при плануванні регенерації цих територій, шляхом аналізу Національної бази даних землекористування та опитування керівників служб планування.

М. Рако та С. Хендерсон [222] розглядають процес регенерації міського простору з політичної точки зору, шляхом проведення фрагментарних регенерацій, зокрема редевелопменту вокзалу Паддінгтон у Лондоні. На цьому прикладі аналізуються соціальні й економічні наслідки сучасних форм регенерації міського простору та вивчається дилема, з якою стикаються політики: з одного боку, вони все більше відповідають за економічний розвиток та підвищення конкурентоспроможності своїх міст. Їх політичні програми спрямовані на залучення іноземних інвестицій та мобільних кваліфікованих і творчих працівників. З іншого боку, вони повинні підвищувати рівень соціальної згуртованості у містах та долати нерівності, пов'язані з сучасними формами економічного зростання. Для багатьох політиків великі проекти флагманського розвитку, наприклад, редевелопмент вокзалу Паддінгтон у Лондоні, розглядаються як шлях досягнення обох цілей.

М. Нефс [206] розглядає роль невикористовуваних територій міста та аналізує можливі шляхи їх подальшого розвитку, на вибір яких впливає ряд факторів – економічних, соціальних, історичних тощо. Території, що не використовуються грають значну роль для подальшого розвитку міст, навіть якщо для них характерні риси депресивності. Автор надає аналіз визначень поняття «невикористовувані території», які відрізняються насамперед їх походженням, історією створення. На наш погляд, поняття «невикористовувані території» дуже широке, оскільки включає не тільки brownfields та greyfields, які на даний момент часу не використовуються, а й greenfields, які взагалі ніколи не використовувались під міську забудівлю [120, 207].

Г. Кастанейра і Л. Браганча [154] наводять конкретні варіанти міської реновації на прикладі історичних центрів португальських міст. Автори розглядають місто як екосистему, розвиток якої має носити стійкий характер. Відповідно, і реновація міст також повинна бути стійкою, спрямованою на підвищення цінності навколишнього середовища, в якому живуть люди [48].

Е. Пайк [166] наголошує на тому, що постіндустріальний розвиток є складним, багатогранним процесом, що найчастіше призводить до поляризації

та нерівномірності розвитку території міста, а це в свою чергу може вплинути на розвиток регіону впливу досліджуваного міста. При цьому автор відзначає, що для західних високорозвинених країн, період постіндустріальних трансформацій починається після Другої Світової війни та набирає обертів на початку 1970-х років. Визначну роль в подальшому розвитку досліджуваного міста Глазго, автор відводить галузям третинного сектору, та зазначає, що саме процеси терціалізації можуть сприяти встановленню сталого розвитку міста.

Тенденції постіндустріальних трансформації міського простору, як важливої складової функціонування міста, на прикладі західноєвропейських міст також досліджує Л. Нільссон [215]. До основних факторів впливу на зміни міського простору автор відносить процеси деіндустріалізації та розвитку креативних галузей економіки міст.

Вплив міської політики як одного з факторів розвитку міста С. Мозер, Г. Фове та А. Каттс [203] описують на прикладі дослідження трансформацій міста Монреаль. У період економічних та соціальних потрясінь, головна регулююча роль відводиться саме органам міського управління. Перехід до постіндустріального етапу розвитку міста Монреаль супроводжувався підтримкою міської влади креативних та наукоємних галузей економіки, що дозволило подолати занепад виробничого сектору. Незважаючи на успішність описаних авторами заходів, трансформації міста, зважаючи на ряд факторів, відбулись нерівномірно, що в свою чергу підкреслює складність досліджуваного об'єкта.

1.2.2. Дослідження українських вчених постіндустріального розвитку міст. Постіндустріальний розвиток міст в сучасній українській науці є об'єктом дослідження як географів так і економістів та соціологів. Дотримуючись загальносвітового тренду, вітчизняні дослідники головним чином акцентують увагу на аналізі існуючого стану розвитку міст, проте все частіше починають з'являтися теоретичні праці з висвітлення окремих аспектів постіндустріального розвитку міст [40, 41].

Так, Н. Мезенцева [152] зазначає, що кожне місто в своєму розвитку так чи інакше прагне до постіндустріального. У сучасному постіндустріальному місті для його населення головними притягуючими факторами стають якості життя: соціальна стабільність та стан захищеності населення; екологічна безпека проживання; економічна стабільність; можливості саморозвитку та інше.

Економісти Л. Петков [97], Д. Марущак [96], В. Родченко [111, 228] постіндустріальний розвиток міст пов'язують зі становленням в містах «креативної економіки» та «економіки 4.0» [171]. Натомість, Н. Мезенцева зазначає, постіндустріальний розвиток міста є багатограним та багатовекторним процесом [111, 152]. Так, великі індустріальні міста, які перебувають на стадії постіндустріального переходу декларують трансформавання на засадах концепцій: green city, smart city, creative city, inclusive city, healthy city, global city, world city тощо.

Практичний кейс дослідження постіндустріального розвитку міста на прикладі Харкова та Києва як найбільших міст України, в ряді наукових робіт демонструються Л. Немець [75-85, 208-214], К. Сегіда [114], Н. Гусєва [126], Є. Телебєнєва [208], К. Кравченко [207]. Головними векторами цих досліджень є визначення ролі індустріальної спадщини в розвитку сучасних міст, виявлення позитивних та негативних факторів впливу, а також можливості реабілітації існуючих покинутих територій у постіндустріальних містах, як аналіз успішних проектів так і пропозиції до майбутніх змін [24]. Основним меседжем даних досліджень є те, що успішний постіндустріальний розвиток є очікуваним етапом розвитку будь-якої території та не можливий без проходження індустріального етапу на високому рівні. Наприклад, у роботі «Індустріальна спадщина як складова постіндустріального міста (робочий кейс Харків, Україна)» [180], автори не лише наводять приклади існуючої індустріальної спадщини та її вплив на майбутній розвиток міста, а й деякою мірою теоретизують процес постіндустріального розвитку міста даючи

характеристику етапам розвитку міста та визначають основні ознаки індустріального та постіндустріального міст.

Значні урбаністичні дослідження здійснюють представники київської суспільно-географічної школи. Зокрема, К. Мезенцев [26, 62-65, 152], Н. Мезенцева, [62-65, 152], А. Мельничук [66-67], С. Запотоцький [231, 247], Г. Підгрушний [98-101, 220], О. Денсенко [25], Г. Денисик [26] О. Дронова [40-41], М. Пальчук [90-91, 220]. Основними досліджуваними темами є трансформація міських структур та міського простору, визначення векторів міських трансформацій, дослідження повсякденних практик резидентів міста, аналіз темпів та напрямів урбанізації (акцент на субурбію), вплив на цей процес геополітики, а також вплив політичних та економічних трансформацій на розвиток міста.

Найбільш значущою суспільно-географічною працею в полі урбаністичних досліджень України останнього часу є колективна монографія за редакцією К. Мезенцева, Я. Олійника, Н. Мезенцевої «Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін» [152]. Окрім загальних урбаністичних проблем теоретичного та емпіричного характерів в книзі розглядаються питання сучасного розвитку міст, зокрема і в контексті постіндустріального розвитку. Так Г. Підгрушний [152] дає визначення поняттю «урбогенез», визначивши головні фактори впливу та етапи процесу, пов'язуючи індустріальний період з хвилевою концепцією циклів Кондратьєва-Шумпетера [43], а сучасний етап називає незбалансованим та перехідним. Також в монографії більш широко розкриваються підходи до управління та дослідження публічних просторів міст та функціонально просторового зонування. Значну увагу приділяють вивченню міст із значною індустріальною спадщиною, зокрема на прикладі міст Харків та Кривий Ріг.

Загалом українські вчені мають відмінні від західноєвропейських вчених погляди на теорію постіндустріального суспільства та постіндустріального розвитку міст. Наприклад, А. Чухно вважає [159], що ця теорія, спираючись на закономірності розвитку продуктивних сил, технологічних способів

виробництва, визначає стадії суспільного розвитку і цивілізаційного прогресу. Більше того, вона не обмежується технологічним детермінізмом, а передбачає широкий розвиток постіндустріального суспільства [137].

Г. Підгрушний [96-101] зазначає, що узагальнюючий, міждисциплінарний та комплексний характер теорії постіндустріалізму забезпечує їй найвищу адекватність у трактуванні суспільних процесів та відчутні конкурентні переваги порівняно з іншими теоріями суспільного розвитку.

В. Смаль [118-119] доповнює визначений М. Кастельсом перелік ознак постіндустріального суспільства не менш значущими ознаками. Ключовими атрибутами за автором постіндустріальності є сервісність або терціаризація (від лат. *tertiarius* – третинний) та знаннєємність економіки.

Вивченню економічних аспектів постіндустріальних трансформації міста присвячені дослідження М. Бикової та Г. Підгрушний [9, 99, 220] на прикладі міста Києва. Автори визначають основні характеристики економічних перетворень міста в просторово-часовому аспекті, в тому числі їх якісні та кількісні показники (просторова організація господарства, рівень постіндустріальних трансформацій, сфери домінування постіндустріальних трансформацій). Важливим аспектом даного дослідження можна назвати достатню статистичну базу. Нажаль її відсутність на рівні інших міст країни унеможливило проведення настільки ж ефективного дослідження економічних трансформації інших міст.

Іншу сферу розвитку міської соціогеосистеми в своєму дослідженні описує О. Сенюр [115]. До основних трансформації періоду постіндустріального переходу автор відносить трансформації соціального простору міста. Відповідно до концепції та наукових поглядів А. Лефевра [59, 197] та інших класиків соціологічних досліджень міських трансформацій, автор виділяє два основних напрямки постіндустріальних змін в соціального простору міста: по-перше – трансформації сутності та форм суспільних відносин в урбанізованих територіях; по-друге – трансформації самого міського середовища.

Досліджуючи просторові трансформації урбанізованих територій України периферійно-індустріального типу О. Гнатюк [18] та А. Мельничук [66-67] визначають головними факторами трансформації перехід від планової до ринкової економіки, посилення значення сфери послуг у порівнянні з промисловим виробництвом, низьку ефективність та інноваційність існуючого технологічного укладу, а також консерватизм менталітету місцевого населення (включно з місцевими елітами), яке не готове відмовитися від бачення свого міста, у першу чергу, як індустріального центру.

Питанням суспільно-географічних особливостей трансформації індустріальних регіонів присвячене дослідження А. Сочувки та А. Мазурової [121]. На прикладів Катовіцької конурбації автори описують основні характеристики та проблеми розвитку типових індустріальних районів в період занепаду індустрії. Порівнюючи особливості розвитку різних промислових міст (Катовіце та Харкова), А. Мазурова [61] визначає ряд факторів, що впливають на функціонування цих міських соціогеосистем, відносячи до них демографічно-освітні, інфраструктурні, інноваційні, економіко-промислові.

Ретроспективний аналіз урбаністичних процесів містоутворюючих функцій є об'єктом дослідження ряду наукових робіт К. Немця, Л. Немець та А. Мазурової. Автори дають ґрунтовний аналіз існуючого стану процесів урбанізації в Україні та світі, характеризують основні стадії розвитку міста в просторі, акцентуючи увагу, що від рівня розвитку центрального міста залежить рівень розвитку регіону. Значну увагу фахівці приділяють тематиці містоутворюючих функцій міста, особливо в контексті соціальних та історичних зрушень [61, 65, 70].

Позиціонуючи місто як урбогеосистему, С. Костріков та О. Чуєв на прикладі міста Харкова, розкривають особливості функціонування інфраструктурної складової за допомогою просторового ГІС-аналізу [7, 55, 56, 158]. Встановлення мережі наявних інфраструктурних об'єктів та дослідження думки населення, щодо особливостей та ефективності їх функціонування, на

думку автора є основою планування міського простору в контексті розвитку інфраструктури.

1.3. Постіндустріальний розвиток міст як об'єкт суспільно-географічного дослідження

Міста є вкрай важливими формами просторової організації суспільства. В процесі еволюції розвиваються та ускладнюються функції міст, що призводить до загальнопланетарних трансформацій, які найчастіше супроводжуються глобальними проблемами. Місто сучасності є квінтесенцією культури, соціуму, індустрії та історії, яка покликана забезпечувати потреби населення міста. Безперечно, розвиток міста як системи складається з ряду періодів, що виділяють в залежності від різних критеріїв та факторів, які прямо чи опосередковано впливають на його розвиток [116, 121].

Не викликає сумнівів твердження, що зміна техніко-економічного укладу та напрямку суспільного розвитку безпосередньо здійснює вплив на територіальні структури як окремо взятих міст, так і цілих країн та регіонів. В урбаністичному контексті такі суспільні, економічні та, головним чином, технологічні трансформації призвели до зміни тканини сучасних постіндустріальних міст, та міст, що трансформуються до постіндустріальних. Так для індустріального міста характерним є чіткий розділ міста на дві основні функціональні зони – місце роботи та місце проживання, та їх чіткий розподіл транспортною смугою. На противагу цього, в постіндустріальних містах розмиваються межі функціонального зонування, ускладнюються функції міських просторів, формується феномен мозаїчності, поруч із зонами праці та проживання, формується, а подекуди відроджується, зона публічного користування або так зване «третє місце» [44].

Початком нового етапу розвитку суспільства, міст та міського простору дослідники називають появу та широкий розвиток комп'ютерної техніки, торгівлі, інформації, знань, сфери послуг другої половини ХХ ст., який дістав назву постіндустріального. Основоположники концепції постіндустріального

суспільства Е. Тоффлер та Д. Белл акцентують увагу, головним чином, на зміні техніко-економічних укладів функціонування суспільства [8, 168]. Натомість М. Кастель стверджує, що головним рушієм до переходу на новий етап розвитку є розвиток та широке поширення інформації та підвищення цінності знань [174]. Існує ще ряд гіпотез щодо становлення новітнього етапу розвитку, проте так чи інакше всі описані в цих гіпотезах зміни в першу чергу відбиваються на найактивніших суб'єктах суспільно-просторового розвитку світу – містах. Більшість вчених, які досліджують сучасні постіндустріальні міста [219] визначають їх як міста постіндустріальної епохи, що мають відмінні форми розвитку та функції від індустріальних міст, при цьому є цілісними стійкими синергетичними системами.

Розглядаючи місто з точки зору системного підходу, спираючись на постулати системної загальнонаукової парадигми, місто можна визначити як «соціогеосистему» [64, 67] або її конкретний приклад «урбогеосистему» [7, 56, 54], яка має певну ієрархічну структуру та включає ряд компонентів, що взаємопов'язані між собою.

Місто є складною соціогеосистемою, що в своєму розвитку проходить ряд періодів. Основою для встановлення меж цих період слугує сукупність прямих чи опосередкованих чинників, які в даній методології варто назвати критеріями. Це в першу чергу історичні, економічні, демографічні критерії. При цьому співвідношення та інтенсивність впливу цих критеріїв постійно змінюються. Україна та решта країн Східної Європи подолали складний шлях трансформаційних перетворень, основним з яких виявився перехід до засад ринкової економіки [113]. Саме зміни економічних орієнтирів та технологічних вимог виробництва симулювали, з одного боку, занепад індустрії, а з іншого – нарощування можливостей та передумов до постіндустріального трансформування території, в першу чергу – міст. Поряд з цим, існує ще сукупність інших передумов та факторів постіндустріальних трансформацій міст, які по суті доцільно розглядати як неминучі глобальні еволюційні перетворення. Власне виявлення таких передумов та факторів для конкретно

взятого міста з набором специфічних індивідуальних характеристик сприяє дослідженню перспектив подальшого розвитку міста та оцінці ризиків таких трансформацій.

Головним аспектом у вивченні сучасних постіндустріальних міст є дослідження просторових змін у містах, які безперечно пов'язані зі змінами техніко-економічних укладів. До основних просторових змін у містах постіндустріального періоду більшість дослідників відносять наступні процеси (рис 1.9).

Джентрифікація	• процес збільшення привабливості для проживання та рівня престижності, подекуди конкурентоспроможності території міста, його районів, окремих будівель чи приміщень
Деіндустріалізація	• повне або часткове зникнення промислових підприємств та промислової інфраструктури
Неоіндустріалізація	• процес значного підвищення рівня та зміни характеру індустріалізації за рахунок збільшення ролі знань та технологій
Функціональна фрагментація	• взаємопроникнення забудованих територій міст та відкритих публічних просторів у них та навколо них
Інформатизація	• збільшення ролі інформатики та інформаційних систем і технологій, як в виробництві, так і в суспільстві
Діджиталізація	• процес цифрових трансформації суспільства, економіки та державного управління
Комерціалізація	• збільшення частки приватних підприємств та просторів
Терціалізація	• збільшення частки сфери послуг в економіці міста
Ревітація	• процес відновлення індустріальних територій з метою їх непромислового використання
Редевелопмент	• процес зміни призначення територій та будівель, в постіндустріальний період зазвичай розглядається як процес виведення територій з промислового використання
Ренновація	• відновлення та реставрація занедбаних територій та будівель

Рис. 1.9 Сучасні трансформаційні процеси в містах та міських просторах
Джерело: складено автором за даними [2, 4, 50, 61]

У сучасній урбаністичній теорії пропагується парадигма, основою якої є відмова від індустріальної моделі розвитку міста та перехід до «нового» – «постіндустріального міста». На противагу централізованому плануванню міського простору, в концепції нового урбанізму [41] постіндустріального періоду використовується людиноцентричний підхід, що проявляється в нежорсткому плануванні території, фрагментованості міського простору, партисипанивному управлінні [130, 207]. Адже основною метою «нового урбанізму» є формування доступного, насиченого комунікаціями, мобільного, саморегульованого міського простору, який задовольняє потреби всіх категорій населення міста. [36, 41].

Все більш складні та витончені моделі відображають історичний розвиток міста та його структур, коли в дуже спрощеному погляді можна стверджувати, що просторові закономірності міського дизайну, його функції та значення дедалі більше диференціюються. Це також можна отримати з базового опису трьох фаз розвитку міста, які в основному визнаються такими як: доіндустріальні міста, промислові міста та постіндустріальні міста (рис. 1.10).

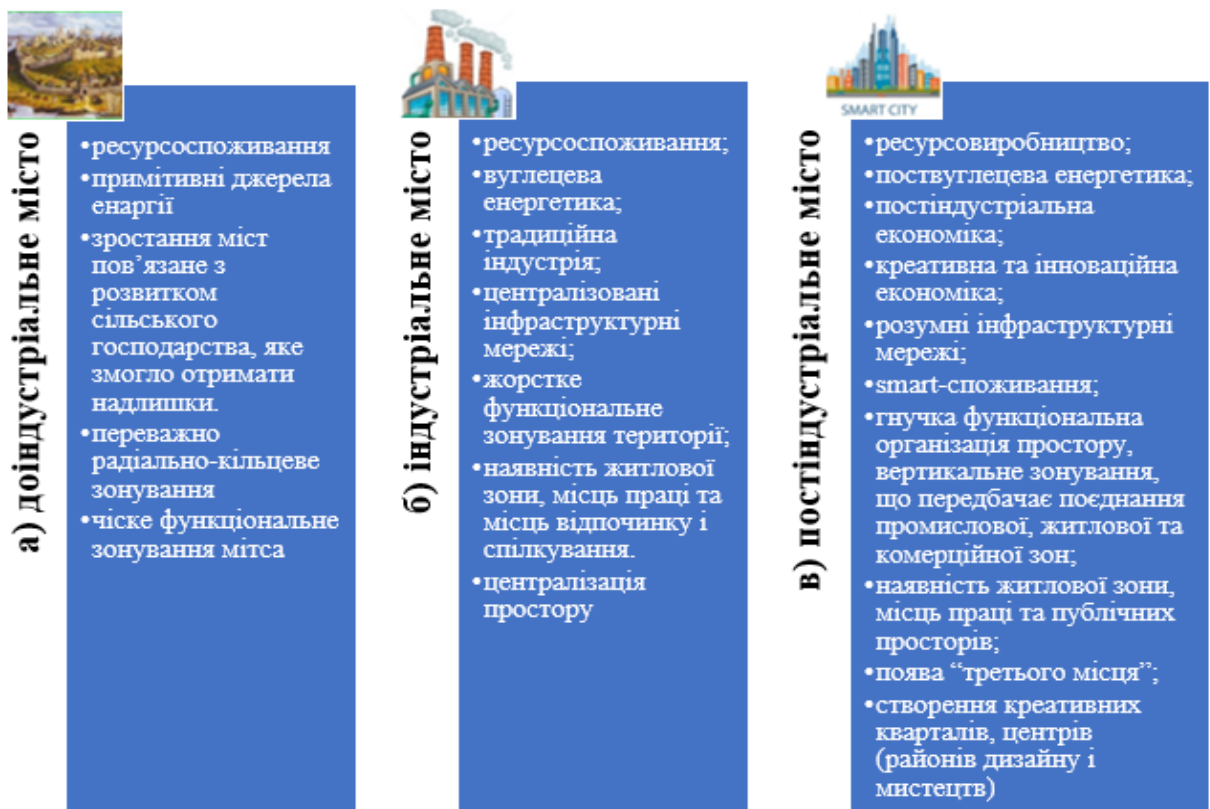

Рис. 1.10 Маркерні особливості доіндустріального (а), індустріального (б) та постіндустріального (в) міста

Джерело: складено автором за даними [130, 181]

У процесі постіндустріальних трансформації значних змін зазнають головні складові міської соціогеосистеми: населення (соціум), виробництво та міський простір. На сучасному етапі розвитку більшості постіндустріальних міст можливо визначити такі основні зміни в їхні головних компонентах (рис 1.11):

Рис. 1.11 Компонентні зміни постіндустріальних міст

Джерело: складено автором за даними [4, 146]

Отже, основним об'єктом дослідження геоурбаністики та суспільної географії стає функціонально-просторове зонування міста та планування території. Одним з найголовніших принципів ефективного використання просторового потенціалу міста є раціональність розташування у просторі об'єктів, різноманітних за своїми розмірами, функціями та профілем, що зумовлюють формування міста як єдиного механізму. У сучасних умовах, місто – це багатофункціональний агломераційний центр, який зосереджує усе різноманіття людської діяльності та забезпечує задоволення найрізноманітніших потреб суспільства, що може бути досягнуто лише за

умови максимально можливого приведення функцій до впорядкованої просторової системи [195]. Міська функція – будь-який вид міської діяльності, який відрізняється від інших видів метою, засобами, продуктом діяльності, її суб'єктами та об'єктами, її вимогами до середовища та іншими ознаками [44, 93]. Функції міста більшість науковців розділяють на економічні (виробничі (матеріальне виробництво), зовнішньоекономічні, торговельно-роздрібні, транспортно-комунікаційні, фінансові, будівельні тощо) та неекономічні (демографічно-розселенські, адміністративно-управлінські, освітньо-культурні, науково-технічні, інноваційні, комунікаційні (інформаційні), оборонні, рекреаційно-туристичні, спортивно-оздоровчі, природно-охоронні, соціально-екологічні, міжнародні, метрополійні тощо). Відповідно, за кількістю виконуваних функцій міста поділяють на монофункціональні і поліфункціональні.

Разом із загальними характерними будь-якому міському населеному пункту, кожне місто володіє набором індивідуальних властивостей, які змінюються протягом всього періоду розвитку міста. Одними з таких індивідуальних ознак є функції міста, що виникають як система цінностей та ресурсів, які впливають на статус та рівень розвитку міста.

У дослідженнях О. Шпачук [161] система міських функцій не розглядається як стаціонарна (постійна або стійка) та пов'язана із напрямками розвитку міста. При цьому не лише змінюється пріоритетність тієї чи іншої функції, але можливе і повне їх заміщення іншими, актуальними в той чи інший період розвитку міста [161].

Серед основних функцій міста варто виокремити стаціонарні, притаманні будь-якому міському населеному пункту: демографічно-розселенська, адміністративно-управлінська, комунікаційна, транспортна, торговельна, та динамічні, зміна яких змінює вектор розвитку міста: виробнича, освітньо-культурна, науково-технічна, інноваційна, зовнішньоекономічна. Саме аналіз активності прояву та вектор розвитку виробничої функції міста дає можливість говорити про знаходження міста на одному з етапів розвитку:

доіндустріальному, індустріальному, постіндустріальному. Однією з найважливіших функцій, що може виконувати лише місто, є «виробництво» міської культури та урбаністичного способу життя, що за Г. Зіммелем [45] трактується як соціальна атомізація індивідів і поява анонімного, атомізованого суспільства.

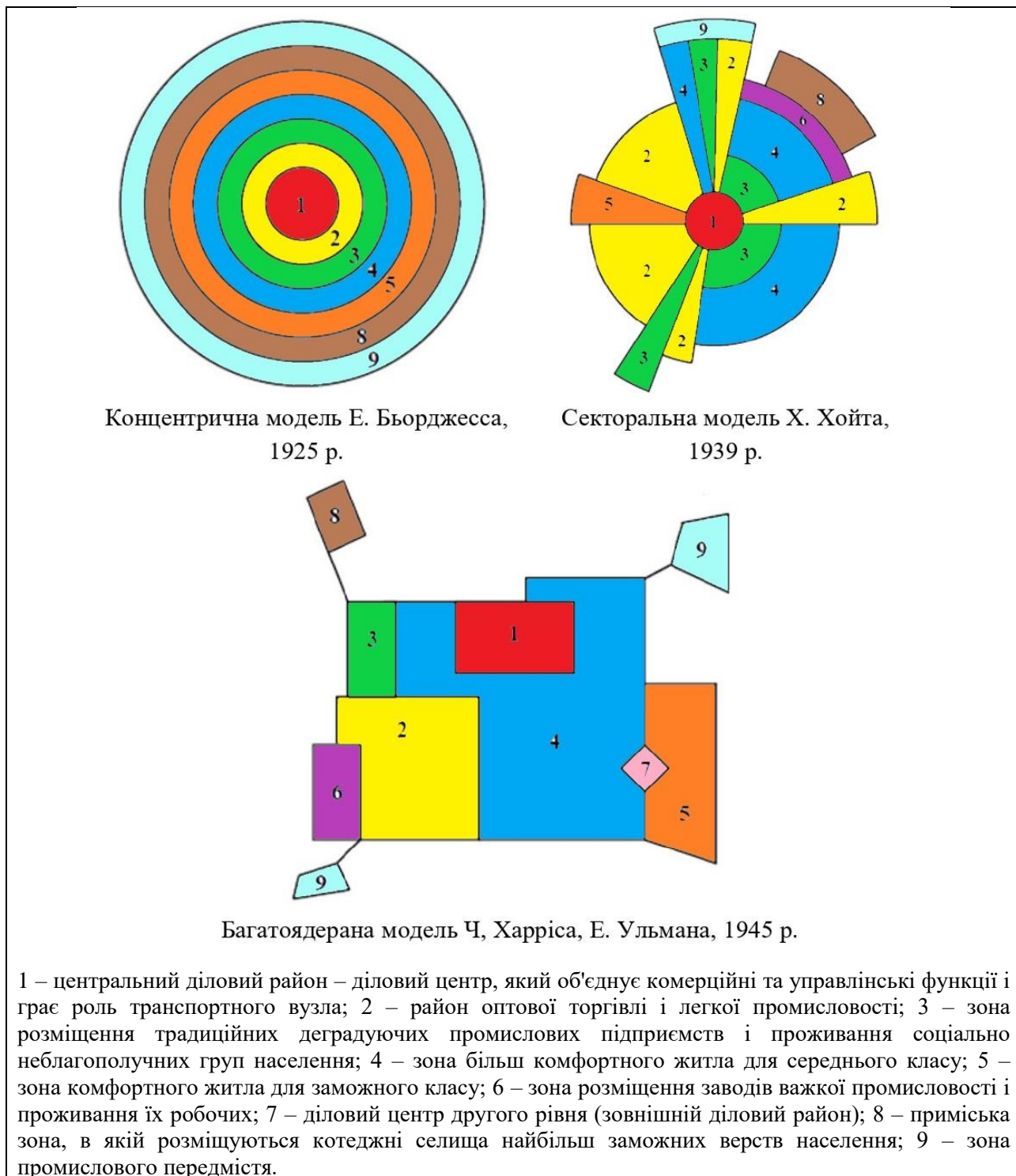

Рис. 1.12 Моделі функціонально-просторової організації міст за

Е. Беоджислм, Х. Хойтом, Ч. Харрісом, Е. Ульманом
Джерело: складено автором за даними [45, 59, 60, 176, 187, 189]

Зміна функцій міста зумовлена зовнішніми факторами, призводить до внутрішніх трансформацій міських соціогеосистем (урбогеосистем). Дані зміни проявляються в змінах функціонально-просторової організації міста. Постіндустріальні міста поліфункціональні і володіють складною функціонально-просторовою організацією. З певною мірою умовності функціонально-просторову організацію глобальних міст можна звести до однієї з класичних моделей (рис. 1.12): концентрична модель Е. Берджесса [147]: типова для старих міст з радіально-кільцевою структурою, що мають тривалу історію економічного розвитку; секторальна модель Х. Хойта [189]: заснована на тому, що різні функціональні типи використання міського простору «прив'язані» до певних радіальних дорогах (які і утворюють сектори), що відходить від центрального ділового району; багатоядерна модель Ч. Харріса і Е. Ульмана [206]: характерна для великих міст, які динамічно розвиваються, з поліцентричної структурою, де навколо декількох ділових центрів виникають житлові райони і пов'язана з ними соціальна інфраструктура.

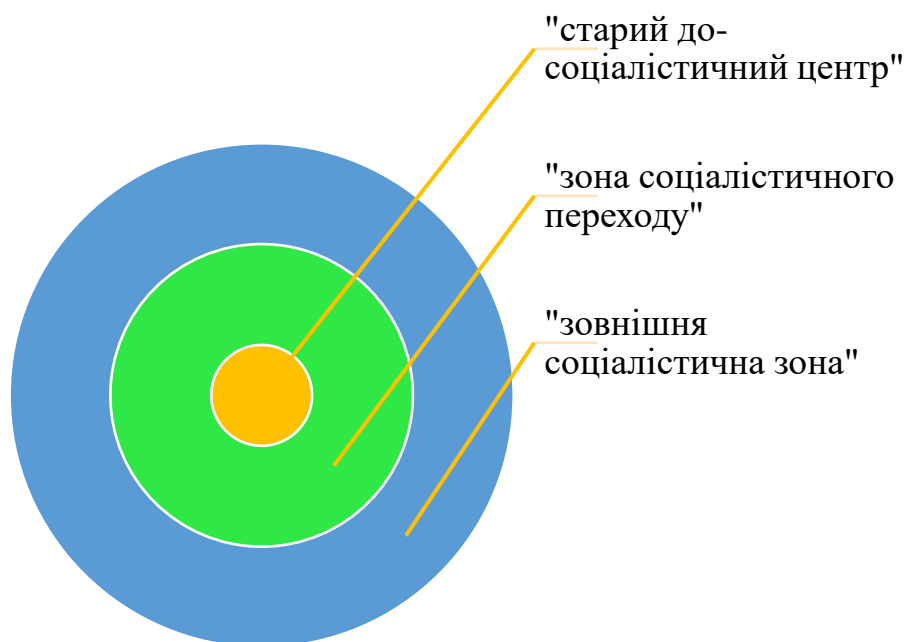

Рис. 1.13 Модель функціонально-просторової організації
 східноєвропейського соціалістичного міста

Джерело: складено автором за даними [68, 56, 154, 155, 177, 178, 182, 241]

Для міст України, зважаючи та історію їхні формування та розвитку, досить складно провести аналіз функціонального зонування території. Проте більшість сучасних міст країни, не зважаючи на їх давню історію, так чи інакше піддалися значним змінам у радянський період (рис. 1.13), та є відображенням реалізації містобудівних концепцій М. Мілютіна [68] (початок 1930-х) або принципу мікрорайонування, що застосовувався в повоєнний період. [178, 241].

Особливістю таких міст (в Україні це, в перше чергу, всі обласні центри, в тому числі і досліджуване місто Харків) є агрегація функціональних зон, формування «старого до-соціалістичного центру», «зовнішньої соціалістичної зони» та «зон соціалістичного переходу». «Старий центр» у таких містах продовжує бути поліфункціональним та виконувати адміністративну, освітню, культурну, селітебельну та інші функції. «Зовнішню соціалістична зона», як правило є поліцентричною та функціонально зонованою на основі житлових мікрорайонів, виробничих території та інфраструктурних артерій, що слугували також межами окремих функціональних зон. «Зони соціалістичного переходу» зазвичай являють собою старопромислові занедбані квартали міста навколо його «до-соціалістичного центру» [141].

Особливою складовою функціонально-просторового зонування постіндустріальних міст пострадянського простору є *«соцмістечко»* – *жисловий масив комплексної забудова* [1, 68, 177]. За своєю сутністю, це місто в місті, що було сплановано та побудовано відповідно до потреб промисловості, або конкретного підприємства. У зв'язку зі стрімким зростанням чисельності населення в період індустріалізації особливу роль у плануванні міського простору займало розміщення робітників та створення умов для їхнього проживання та максимально продуктивної праці.

Також на постіндустріальному етапі розвитку, окрім розмиття меж між функціональними зонами міста, спостерігається явище знелюднення центру міста та формування так званого «третього місця». Концентрація третинних функцій у центрі міста спричиняє значні відмінності між денним та нічним

населенням у центрі міста. Більшість постійних мешканців центру переїжджають у престижні периферійні райони, оскільки центри «окупає» бізнес третинного сектору та відкриті публічні простори міста [18]. Третє місце є важливою складовою міського простору, що не пов'язана з домом (місцем проживанням) – «перше місце» та роботою – «друге місце». Прикладом реалізації «третього місця» є формування та інтеграція публічних просторів. Концепція «третього місця» вперше була викладена в книзі американського соціолога Р. Ольденбурга «Третє Місце» [85]. Автор називає «третє місце» «якорем» суспільного життя в місті, йому відводиться важлива рекреаційно-розважальна роль, яка разом з тим здійснює вплив на реалізацію містом соціальних, економічних та політичних функцій [85]. Особливо це стосується постіндустріальних міст, для яких характерне всебічне переважання галузей третинного сектору економіки.

1.3.1. Етапи розвитку міст та передумови постіндустріальних трансформацій. Теоретизація та концептуалізація особливостей розвитку соціуму та цивілізації, особливо в контексті трансформування, завжди були напрочуд складним філософським питанням. Розробники та дослідники існуючих світоглядних концепцій постійно наштовхувалися на критику з боку сучасників. З-поміж проаналізованих сучасний підходів та теорій до встановлення періодизації розвитку суспільства та світоглядних систем, на думку більшості науковців найбільш обґрунтованою є концепція переходу до постіндустріального розвитку суспільства, який супроводжувався подоланням кардинально відмінних періодів доіндустріального та індустріального розвитку.

У контексті дослідження територій, головним чином міст, саме перехід до постіндустріального етапу розвитку є цивілізаційно логічним завершенням індустріального етапу. При цьому намагання подолати всі негативні явища та процеси індустріального періоду трансформується в становлення передумов та першопричин переходу до постіндустріального етапу розвитку. За класичним сценарієм даний перехід є симбіозом терціалізації міського середовища, що в

першу чергу проявляється в переважанні сфери послуг над виробництвом, та модернізації індустрії. Найбільш ваговою передумовою переходу до постіндустріального етапу розвитку суспільства є трансформування сфери промислового виробництва, що транслюється через зміну структури виробництва та зайнятості населення. На цьому підґрунті в економіці країн та окремих територій, головним чином у містах, зароджуються семантично протилежні процеси деіндустріалізації та неоіндустріалізації.

Критики постіндустріального переходу вбачають у процесах неоіндустріалізації нову віху розвитку індустрії, адже на прикладі ряду високорозвинених країн видно, що стрімка деіндустріалізація призводить до занепаду промислових територій, знецінення промислової робочої сили, міграції виробництва, а відповідно і прибутку від нього, но «нових індустріальних країн» [179]. Хоча, повертаючись до основних тез концепції постіндустріального суспільства, процеси неоіндустріалізації є не чим іншим, як трансформування економіки та підвищення ролі знань та технологій.

Важливим є встановлення суті понять «деіндустріалізація» та «неоіндустріалізація», для чіткого розуміння регіональних відмінностей ходу постіндустріальних перетворень (рис. 1.14). Найбільшої диференціації дані процеси зазнають саме в містах, що активно ввійшли в стадію постіндустріального переходу.

Деіндустріалізація	Неоіндустріалізація
<p>✓ Процес соціальних та економічних змін у суспільстві та території, що викликані зниженням або повним припиненням індустріальної активності.</p> <p>♦ Прояви:</p> <ul style="list-style-type: none"> - зменшення ролі галузей обробної та добувної промисловості; - закриття промислових об'єктів; - переважання кількості зайнятого населення в сфері послуг; - виникнення в містах brown fields. 	<p>✓ Процес підвищення ролі та активності індустріальних галузей виробництва за рахунок впровадження сучасних ефективних та екологічних технологій.</p> <p>♦ Прояви:</p> <ul style="list-style-type: none"> - винесення промислових об'єктів за межі міст; - модернізація промислових підприємств за рахунок нових «високих» ефективних технологій; - повторне використання промислових об'єктів у місті з неіндустріальною метою.

Рис. 1.14 Сутність понять деіндустріалізація та неоіндустріалізація
Джерело: складено автором за даними [15, 100, 109, 129]

Від моменту зародження кожне місто, як і будь-який населений пункт, проходить кілька етапів свого розвитку. Більшість міст сучасної України виникли в XVI-XVIII ст. Доцільно виділити три етапи розвитку, зважаючи на історичні особливості розвитку міст України, встановивши межі цих етапів відповідно до особливостей історичного, промислового, політичного, економічного розвитку країни (рис. 1.15).

Рис. 1.15 Етапи розвитку міст з точки зору розвитку технологій
Джерело: складено автором за даними [18]

На етапі доіндустріального розвитку для міст характерним є виникнення та становлення як міського поселення, так і міського способу життя. В кінці даного періоду відбувається трансформування виробничої системи, а саме перехід від ремісництва до індустрії. Зважаючи на історичні особливості освоєння території України, не всі міста країни пройшли через доіндустріальний період розвитку. Більшість міст Лівобережної України були засновані або почали своє зростання саме в індустріальний період. Саме з розквітом індустрії пов'язують виникнення та становлення глобальних міст світу. Постіндустріальний етап розвитку суспільства і території є логічним цивілізаційним завершенням панування індустрії. Наразі, більшість міст та країн світу знаходяться в періоді постіндустріального переходу.

Постіндустріальний період міського розвитку передбачає трансформування виробничих функцій міст на засадах людиноцентричного підходу та сталого розвитку. Важливою рисою такого розвитку є впровадження «розумного виробництва та споживання». Саме тому не лише в урбаністичній теорії, а й в практиках міського управління, набувають популярності концепції розумних, зелених, інклюзивних, креативних, здорових міст тощо [130].

1.3.2. Фактори постіндустріального розвитку міст. Обґрунтовуючи систему факторів розвитку (в нашому випадку факторів розвитку міст та їх трансформації), К. Мезенцев [62-64] пропонує виділяти окремо категорію «умови» (зовнішні чинники регіонального розвитку) та категорію «фактори» (внутрішні чинники регіонального розвитку). Потенціал розвитку території є сукупністю передумов регіонального розвитку, а його реалізація залежить від управління даною територією. Так, виділено три групи передумов регіонального розвитку:

- *ресурсні фактори* – забезпеченість території природними, трудовими, фінансовими, технологічним ресурсами тощо;
- *фактори місця*;

- фактор *розвитку*, або зовнішнє середовище (природне, економічне, соціально-культурне, політико-правове тощо).

Такий підхід має право на існування, проте він краще підходить для національного та регіонального рівнів досліджень і потребує адаптації до нижчих таксономічних рівнів – районного та локального [62-65]. На думку О. Шаблія [138], необхідно окремо виділяти чинники виникнення, формування, розвитку і функціонування соціогеосистеми або її окремих складових.

У нашому дослідженні під *факторами* розуміються рушійні сили, які суттєво впливають на процеси постіндустріальних трансформацій міст. Було виділено п'ять групи факторів, що впливають на постіндустріальні трансформації міста (рис. 1.16).

Рис. 1.16 Основні фактори постіндустріальних трансформацій
Джерело: складено автором за даними [63, 138]

1. *Історичні фактори* – особливості історичного розвитку, що знайшли відображення у формуванні сучасного постіндустріального міста. В першу чергу, постіндустріальних трансформацій зазнають міста з давньою та доволі успішною історією розвитку, для яких від самого початку існування характерним було переважання невиробничих функцій.

2. *Економічні фактори* – сукупність економічних передумов існування та переходу на вищі рівні розвитку міста. В постіндустріальному переході серед економічних факторів найбільшого значення набуває протистояння індустріалізації, деіндустріалізації та проявів неоіндустріалізації.
3. *Політичні фактори* – фактори локального та глобального політичних та геополітичних рівнів, стимулюють або уповільнюють процес постіндустріального переходу. До найважливіших політичних факторів належать: глобалізація, питання війни та миру, зміна геополітичного вектору країни.
4. *Соціально-демографічні фактори* – зміни території, в першу чергу, відбуваються за потреби населення, та безпосередньо відбиваються на ньому. Оскільки соціум це найбільш потужний рушій змін, то безперечно, сукупність соціально-демографічних факторів впливають на постіндустріальний розвиток міста. Серед найбільш важливих: якісний та кількісний склад населення, його структура та динамічні зміни, структура зайнятості населення; загальні настрої та ідентичність.
5. *Фактор «місця» або економіко-географічного положення (ЕГП)* – за умов ринкової економіки переваги ЕГП стають важливим ресурсом розвитку як регіону в цілому, так і окремих поселень, зокрема. ЕГП може бути центральним, периферійним, окраїнним, прикордонним, приморським тощо. Важливо пам'ятати, що ЕГП змінюється з розвитком продуктивних сил, науково-технічного прогресу, політичної ситуації. У цьому проявляється історичність цієї категорії, що вдало описується концепцією постіндустріального розвитку.

Отже, аналізуючи основні фактори постіндустріальних трансформацій, відповідно до ознак індустріальних та постіндустріальних міст, у контексті концепції постіндустріалізму, варто зробити висновок, що відповіддю на всі негативні процеси та явища індустріального періоду є саме перехід до постіндустріального [8, 112, 149, 152].

Передумови постіндустріального розвитку міст України доцільно поділити на дві категорії [133]:

- *політичні*: політичні та геополітичні трансформації;
- *економічні*: економічні кризи, трансформування структури виробництва та зайнятості населення, зростання ролі невиробничої сфери.

Наслідком політичних та економічних змін, що ведуть до постіндустріального розвитку міста, безперечно стає:

- трансформація соціальної сфери;
- зміна функцій міста та міського простору;
- ускладнення та розвиток інфраструктури;
- збільшення ролі науки та інновацій;
- загальна терціалізація.

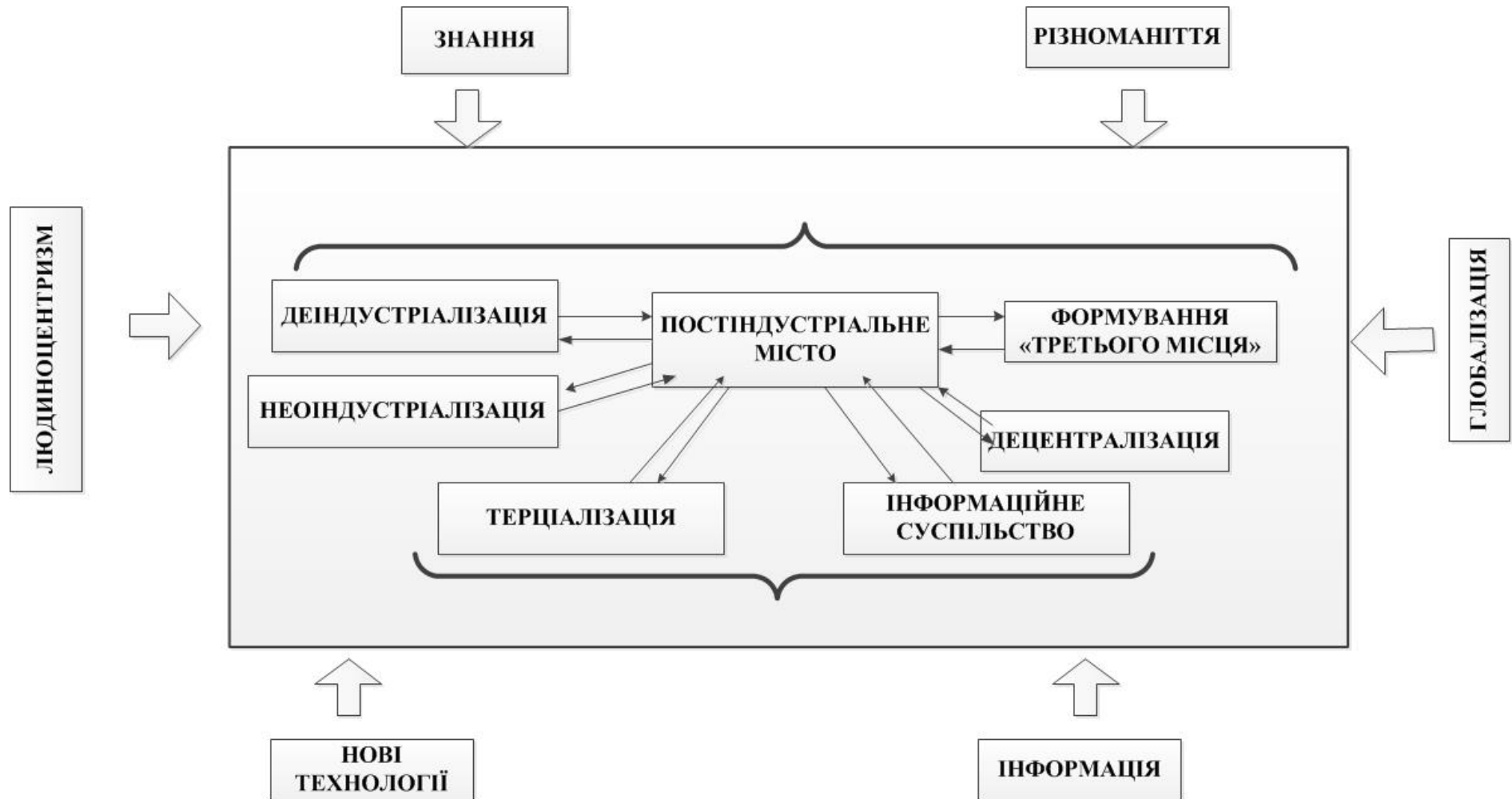

Рис. 1.17 Постіндустріальне місто: фактори та наслідки постіндустріальних трансформації (розроблено автором)
Джерело: складено автором за даними [118, 119, 121]

На розвиток міста в сучасних постіндустріальних умовах впливає безліч факторів, зовнішніх процесів та явищ (рис 1.17). Саме аналіз факторів, які стимулюють постіндустріальний розвиток міста, дає змогу більш детальної теоретизації даного процесу та визначення суті дефініції «постіндустріальне місто». З рисунка 1.17 видно, що є певна сукупність локальних факторів (деіндустріалізація, неоіндустріалізація, терціалізація, інформатизація, формування третього місця, децентралізація [35]), які одночасно є причинами та наслідками постіндустріального розвитку міста, а також ряд глобальних факторів (глобалізація, нові технології, знання, інформація, людиноцентризм, різноманіття), що загалом стимулюють розвиток постіндустріального суспільства. Кожен з названих факторів не є вирішальним, вони діють в комплексі. І саме тому тільки комплексний аналіз дозволить глибоке вивчення сутності процесу постіндустріального розвитку міста, що власне і може забезпечити теоретико-методологічний апарат суспільної географії.

1.4. Методика та методи дослідження

Суспільна географія опирається на широку методологічну базу, використовуючи, як загально географічний методологічний апарат, так і методологічний апарат суміжних та споріднених наук. Проте, зважаючи на специфіку об'єктно-предметної області суспільної географії необхідним є вдосконалення методологічного апарату, виходячи за межі використання методів, які властиві лише суспільній географії. Властивості соціальних та соціогеографічних систем, як і сам соціум, як об'єкт дослідження суспільної географії характеризуються динамічними особливостями, періодичними фазовими переходами, змінами пріоритетів суспільства, кризовими явищами, високим рівнем соціальної мобільності, наявністю структурних компонентів, які вносять протиріччя та створюють конфліктні ситуації, впливом зовнішніх та внутрішніх факторів, які приносять додаткові збурення у соціум, тому необхідним є врахування вищезгаданих особливостей сучасного суспільства,

що вимагає пошуку нових підходів та методів, їх комплексного застосування у суспільно-географічних дослідженнях.

Суспільна географія вважається комплексною наукою, яка ставить перед собою мету максимально повного дослідження суспільства, що є динамічним, саме тому набір використовуваних нею методів постійно трансформується [63]

Спираючись на твердження М. Вебера [244], що всі міста різні за багатьма об'єктивними причинами та рисами, не можливо чітко та однозначно дати дефініцію цьому явищу, а також визначити конкретний набір методів для дослідження розвитку міст. Проте загальний алгоритм та можливості застосування різних методів для такого роду дослідження повинні існувати.

Загальний алгоритм суспільно-географічного дослідження складається з таких етапів або рівнів: концептуально-методичного, емпіричного, аналітичного, інтерпретаційного, підсумкового (рис. 1.18).

На *першому (концептуально-методичному) етапі* передбачається визначення предметно-об'єктної області, мети і завдання дослідження, розкриття теоретичних основ суспільно-географічного дослідження постіндустріальних трансформацій та розвитку міста, аналіз вітчизняних та зарубіжних публікацій за темою дослідження, обґрунтування актуальності роботи та її логічної структури, аналіз поняттєво-термінологічного апарату дослідження, уточнення ряду визначень. Також, виходячи із мети та поставлених завдань дослідження, передбачається обґрунтування методологічних підходів, відбір конкретних методів та методик дослідження.

Протягом *емпіричного етапу* відбувається збір, формування та попередній аналіз інформаційно-статистичної бази дослідження, проведення опитування жителів міста Харкова в мережі Інтернет (інструмент Google forms) та за допомогою паперових анкет (додаток В), проведення морфологічного аналізу міста, здійснення первинної статистичної обробки вихідних даних. Для формування інформаційної бази дослідження використано матеріали Державної служби статистики України, Головного управління статистики у Харківській області, Департаменту містобудування та архітектури, Департаменту освіти,

Департаменту соціальної політики, Департаменту охорони здоров'я, Департаменту інфраструктури, Департаменту економіки та комунального майна, Департаменту цифрових трансформацій Харківської обласної державної адміністрації [20-21; 28-34], літературні джерела, нормативно-правові документи, результати власних спостережень і досліджень, наукові монографії та публікації вітчизняних і зарубіжних учених, результати соціологічного дослідження.

На *третьому (аналітичному) етапі* проводиться ретроспективний аналіз та періодизацію формування і розвитку міста Харкова відповідно до концепції постіндустріального розвитку; встановлення передумов постіндустріальних трансформацій міста, характеристика сучасного стану та трансформаційних процесів міської соціогеосистеми Харкова, зокрема її суспільно-географічного положення, демографічної ситуації, виробничої та соціальної сфери, проаналізовано позиції міста Харкова в українському та світовому вимірі; охарактеризовано особливості функціонально-просторової організації міської соціогеосистеми Харкова та встановлення напрямів постіндустріальних трансформації міського середовища [138].

Четвертий (інтерпретаційний) етап включає інтерпретацію результатів кількісного та якісного аналізу суспільно-географічних особливостей функціонування та трансформацій міської соціогеосистеми Харкова, результатів опитування, морфологічного аналізу міського простору та моделювання траєкторії розвитку міста за період з 1991 по 2019 роки, визначення фактори постіндустріальних трансформацій міста за допомогою факторного аналізу [137].

На *п'ятому (підсумковому) етапі* дослідження проводиться узагальнення опрацьованої інформації для отримання загальних результатів дослідження, визначення основних проблем трансформування та функціонування міської соціогеосистеми Харкова в період постіндустріального переходу та обґрунтування шляхів їх вирішення.

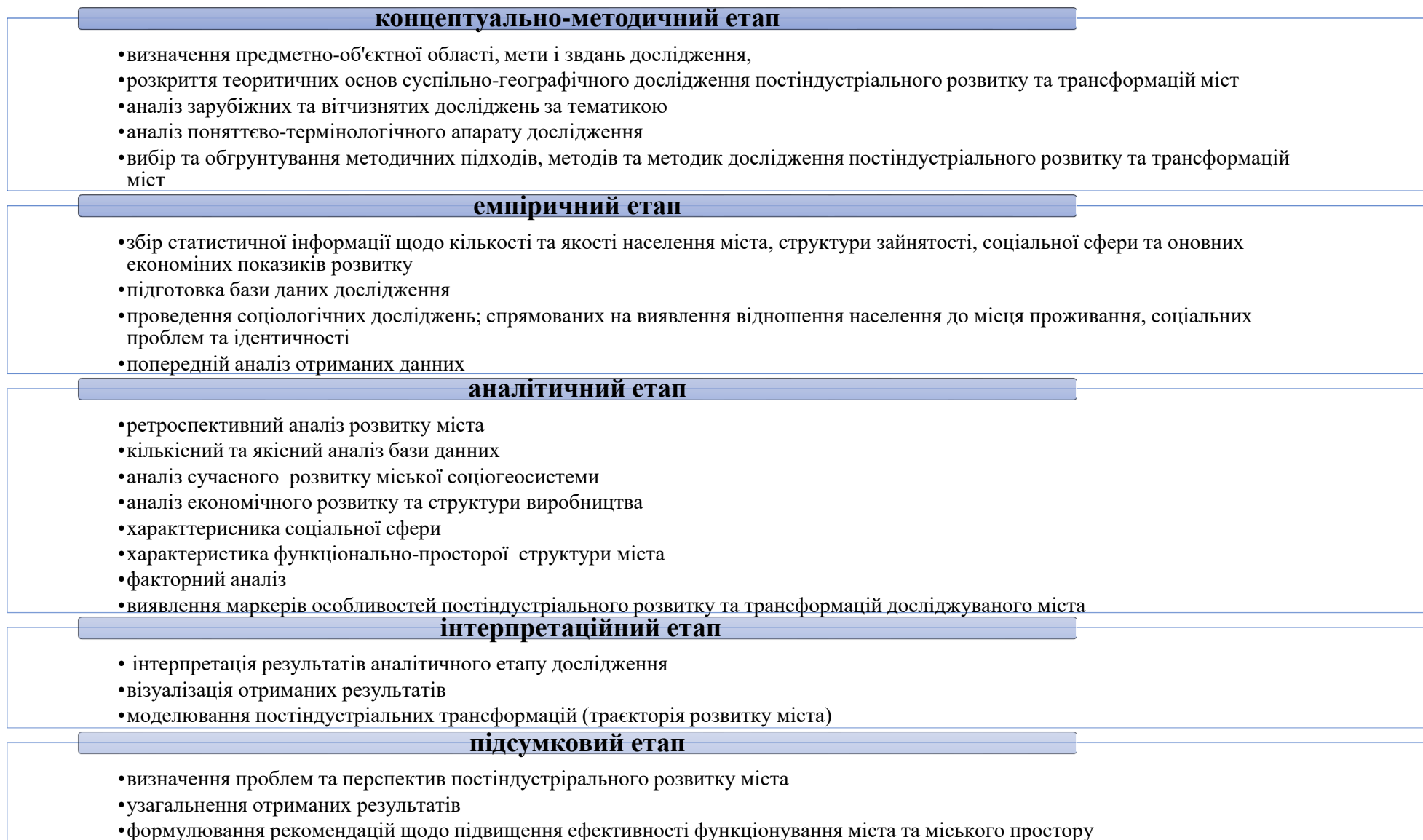

Рис. 1.18 Алгоритм суспільно-географічного дослідження постіндустріального розвитку та трансформацій міста

Джерело: складено автором

Наразі в світовій практиці при дослідженні постіндустріального розвитку міста користуються двома протилежними підходами [81,172, 229];

- на *мікро-рівні* – вивчення трансформаційних змін економіка, населення, політична та соціальна сфера,
- на *макро-рівні* – визначення впливу постіндустріальних змін у містах на загальносвітові процеси.

Саме територіальний аспект є вирішальним і при виборі методів дослідження. Ми пропонуємо виділити наступні методичні рівні суспільно-географічного дослідження постіндустріального розвитку міста (рис. 1.19).

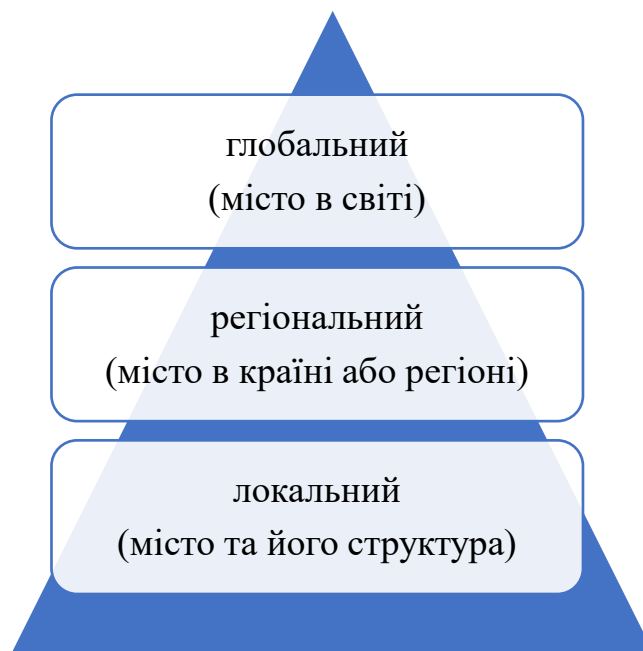

Рис. 1.19 Методичні рівні суспільно-географічного дослідження постіндустріального розвитку міста
Джерело: складено автором за даними [238]

Далі більш детально розглянемо кожен з методичних рівнів, визначивши теоретичний бекграунд, основні напрями досліджень та найбільш вживані методи (таблиця 1.2). Як бачимо, зі зменшенням ієрархічного рівня проведення суспільно-географічного дослідження постіндустріального розвитку міста, збільшується набір методів, вони ускладнюються, стають більш різноманітними на різнонаправленими. Відповідно результат одержаний на локальному рівні дослідження буде найбільш точним та обґрунтованим. Саме на локальному рівні дослідження є можливість визначити ефективність тих чи інших методів

дослідження. Це, одночасно, підкреслює значимість локальних та навіть інтралокальних урбаністичних досліджень, у тому числі комплексних, та акцентує увагу на важливості прийняття управлінських чи девелоперських рішень, щодо трансформаційних процесів міських просторів, починаючи з найнижчого ієрархічного рівня функціонування міської соціогеосистеми.

Таблиця 1.2

Загальні характеристики методичних рівнів суспільно-географічного дослідження постіндустріального розвитку міста

Методичні рівні	Основні концепції	Сфери дослідження	Основні методи
Глобальний – місто в світі; вплив міст на світовий розвиток; зміцнення ролі міста; місто як головний агент зміни структури світової економіки; теоретизація світового постіндустріального переходу з акцентом на міста	світові міста, глобальні міста, авіахаби, світові фінансові центри	кількість населення та міграція, структура економіки та вклад у ВВП країни	переважно аналіз та синтез, статистичні методи (описова та індуктивна статистика, багаторівневий аналіз, аналіз динамічних рядів, нейромережевий аналіз)
Регіональний – місто в регіоні; вплив міста на регіональний розвиток; місто як полюс росту; місто як центри креативної економіки, територій терціалізації; регіональні аспекти постіндустріального розвитку, зокрема в економічній та соціально-політичній сферах	полюси росту, поліцентричний та моноцентричний розвиток, креативна економіка, терціалізація	структури виробництва, кількості населення та міграції, функції міста, системи розселення регіону, територіальної структури виробництва	статистичні (описова та індуктивна статистика, багаторівневий аналіз, аналіз динамічних рядів, нейромережевий аналіз, метод теорії графів), картографічні, ГІС-аналіз, інформаційні методи просторового аналізу
Локальний – місто як окремих об'єкт дослідження; місто – соціогеосистема; прояви постіндустріального розвитку на всіх рівнях міської соціогеосистеми; деталізація постіндустріального розвитку та його визначення основних маркерів на рівні міста	соціогеосистема, функціонально-просторове зонування міста; терціалізація, джентрифікація, комерціалізація, економіка знань, дифузія інновацій, «третє місце».	функціонально-просторове зонування міста, публічні простори, структури зайнятості населення та виробництва міста, об'єкти джентрифікації та індустріальної спадщини, кількісний та якісний склад населення і система розселення, місцева ідентичність.	статистичні (описова та індуктивна статистика, багаторівневий аналіз, аналіз динамічних рядів, нейромережевий аналіз, метод теорії графів, методи теорії поля), соціологічні (опитування, контент аналіз), картографічний, ГІС-аналіз, інформаційні методи просторового аналізу

Джерело: складено автором за даними [204, 210]

Комплексність та мультидисциплінарність дослідження постіндустріальних трансформацій та розвитку міст зумовлює використання таких наукових підходів як *системний, синергетичний, географічний та історичний*.

Сучасний рівень соціально-економічного розвитку території та суспільства при проведенні регіональних та локальних досліджень підсилюється актуальність вивчення міст в аспекті *системного підходу* [63, 67]. *Системний підхід* дозволяє розглядати постіндустріальний розвиток міста, як складний процес розвитку соціогеосистеми на її різних рівнях та за окремими компонентами [79].

Використання *синергетичного* підходу в даному дослідженні дозволяє встановити закономірності постіндустріального розвитку міст у контексті концепції соціогеосистеми, виявити взаємозв'язки компонентів соціогеосистеми міста, закономірності її еволюції, провести ретроспективне дослідження та встановити шляхи ефективного подальшого розвитку.

Застосування *географічного підходу* обумовлюється комплексністю та багатогранністю об'єкту дослідження в його просторових проявах, що вимагає проведення суспільно-географічного аналізу. Комплексність географічного підходу дозволяє всебічний аналіз об'єкту дослідження, що є вкрай важливим при проведенні суспільно-географічних досліджень, які вимагають врахування максимально можливої кількості ознак та параметрів які так чи інакше корелюють з компонентом простору [103, 147, 148, 160]

Вивчення об'єкту дослідження в часі дозволяє *історичний підхід*, який зазвичай суспільно-географічних дослідженнях інтерпретується як *історико-географічний* та описує зміни об'єкта вивчення в часі та просторі. В даній роботі цей підхід застосовується для проведення ретроспективного аналізу та періодизації виникнення, розвитку та трансформування міської соціогеосистеми Харкова в відповідності до концепції постіндустріального розвитку суспільства.

Особливо складними для інтерпретування та аналізу є результати дослідницьких методів вивчення міського простору. Адже, міський простір одночасно виступає і матеріальним середовищем проживання людини, і абстрактним конструктом його свідомості. Дослідження міського простору може бути здійснено завдяки правильному вибору робочого інструментарію. Гранично узагальнюючи можна говорити про три типи методів міського дослідження: теоретичні, прикладні і синтетичні. Теоретичні методи вивчення міського простору пов'язані з узагальненням і систематизацією наукових ідей соціологів, географів, філософів та інших учених, що вплинули на формування сучасної урбаністичної наукової думки.

Прикладні методи в міських дослідженнях задіюють для збору конкретної інформації і її використання для внесення можливих коректив в реальний стан міського простору. Практичні методи дозволяють вивчити місто в конкретиці його якостей і властивостей, а також спрогнозувати подальший його розвиток. У міських дослідженнях дані методи дуже часто спираються на методологію суміжних наукових дисциплін [54, 167].

У дослідженні постіндустріального розвитку та трансформацій міста з точки зору суспільної географії було використано наступні групи методів таких методологічних рівнів [197]:

- *філософський рівень* – переважно діалектичні методи: узагальнення, логіка, наукової абстракції та ін.;
- *загальнонауковий рівень* – методи характерні всім наукам, в тому числі суспільній географії та урбаністиці: методи аналізу та синтезу, опису, спостереження, ретроспективного аналізу, моделювання, систематизації, формалізації, математико-статистичні, порівняльно-історичний, графічний методи;
- *конкретнонауковий рівень (включаючи спеціальні та оригінальні методи)* – загальнодисциплінарні або конкретнонаукові: порівняльно-географічний, картографічний, рейтинговий, SWOT-аналізу, факторного аналізу, морфологічного аналізу, соціологічні методи.

Для вирішення таких наукових завдань дослідження як формулювання мети, визначення об'єктно-предметної області вивчення, розробки алгоритму дослідження, відбору та аналізу методів дослідження, формулювання висновків та оцінки результатів дослідження, використовується комплекс *філософських методів* [106, 147]. У даному дослідженні були використані наступні філософські методи: *діалектичний метод* (для виявлення протиріч функціонування та трансформування міської соціогеосистеми в період постіндустріального переходу), *метод наукової абстракції* (для виявлення загальних характеристик системи функціонування та трансформування міста з урахуванням загальнодержавних та світових тенденцій розвитку), *метод індукції та дедукції* (для дослідження складових підсистем міської соціогеосистеми та формування загальних рис, виявлення проблем та перспектив розвитку).

З числа *загальнонаукових* методів використано: *метод аналізу та синтезу* (для опрацювання існуючих наукових підходів до вивчення постіндустріального розвитку та трансформацій суспільства та міст, попередніх досліджень, поняттєво-термінологічного апарату); *метод спостережень* (для вивчення зміни міського простору в період трансформування); *метод опису* (опису існуючого стану розвитку міської соціогеосистеми в період постіндустріального розвитку); *метод ретроспективного аналізу* (визначення етапів розвитку та трансформування досліджуваного міста); *математико-статистичний метод* (аналіз статистичної бази даних за демографічними та соціально-економічними показниками; обробка результатів соціологічного дослідження), *історичний (порівняльно-історичний)* (в ретроспективному аналізі та періодизації формування і розвитку міста); *графічний метод* (побудова схем та рисунків для візуалізації результатів дослідження),

Конкретнонаукові методи в дослідженні представлені *порівняльно-географічним* методом (при порівнянні показників постіндустріального розвитку та трансформацій міста; при визначення місця Харкова в країні та регіоні за досліджуваними показниками; при встановленні факторів та

передумов розвитку та трансформування досліджуваної міської соціогеосистеми), *порівняльно-історичний* (при порівнянні особливостей функціонування міста та міської території в різні періоди розвитку; для співставлення в динаміці ряду показників постіндустріального розвитку міста), а також рядом *математико-статистичних* (описова та індуктивна статистика для узагальнення та інтерпретації результатів соціологічного дослідження; факторний аналіз, для виявлення та вивчення факторів трансформування міської соціогеосистеми в постіндустріальний період) та *соціологічних* (опитування для вивчення соціологічної складової міських трансформацій та відношення населення до міста, його розвитку та проблем функціонування; контент-аналіз ЗМІ, літературних джерел та відкритих питань опитування використано для акумулювання, узагальнення та диференціювання отриманих результатів) методів.

Серед спеціальних та оригінальних методів суспільної географії використано *метод моделювання траєкторії розвитку* (використано з метою візуалізації процесів трансформування міської соціогеосистеми), *метод перцепційного та психогеографічного портрету території* (для візуалізації результатів соціологічного опитування, що демонструє відношення населення до міста та міської території), *морфологічний аналіз* [65, 66] (проведено для вивчення морфологічних структур міста, що дозволяє виявити функціональні зони в міському середовищі і зробити висновки про якість організації простору) та *методи візуальної антропології та соціології* (для виявлення та дослідження епіцентрів міських постіндустріальних трансформацій).

Далі більш детально розглянемо ряд методів, що дозволили ідентифікувати та дослідити постіндустріальні трансформації міської соціогеосистеми Харкова. Хоча методологічна база суспільної географії є досить широкою, що дозволяє ведення комплексних досліджень, при цьому, часто методи, що використовує дана наука є запозиченими та адаптованими з інших [67, 69]. У першу чергу, це можна застосувати до комплексу соціологічних методів збору інформації. У порівнянні із західноєвропейськими

та американськими дослідженнями, вітчизняна суспільна географія досить повільно впроваджує саме соціологічні методи дослідження. Проте, розширення об'єктно-предметної області вимагає удосконалення методичної бази, та все частіше в суспільно-географічних дослідженнях використовуються методи інших дисциплін та формується міждисциплінарний підхід.

Соціологічні методи дослідження мають розгалужену структуру, у суспільно-географічних дослідженнях найчастіше використовуватись для збору даних. При дослідженні урбаністичних процесів, соціологічні методи, зокрема опитування та інтерв'ювання, використовують для соціальної аналітики ставлення населення до міста та міського простору, його адаптованість; виявлення проблем функціонування міста та проблем міських жителів; дослідження повсякденних практик та міського активізму [13, 37, 136].

Соціологічні методи збору інформації поділяються на п'ять основних класів: опитування, аналіз документів, експеримент, спостереження та тестування [13, 96, 210]. У даному дослідженні використано метод опитування. Опитування – отримання інформації в ході соціально-психологічної взаємодії (прямого або непрямого) дослідника і респондента в питально-відповідній формі. Основними видами опитування виступають анкетування та інтерв'ю, які, у свою чергу, можуть бути очними (роздавальним для анкетування) або заочними (пресовим, поштовим для анкетування; телефонним для інтерв'ю). Інтерв'ю може бути глибинним, стандартизованим, нестандартизованим, фокусованим, вільним. Опитування є найбільш поширеним методом збору соціологічної інформації [13, 37, 69].

На стику суспільної географії та соціології за рахунок спорідненості об'єкту дослідження сформувалась галузь географічних наук – географія сприйняття. При дослідженні особливостей розвитку постіндустріального міста саме взаємозв'язок території та суспільства є вкрай важливими. В даному дослідженні було використано метод *перцепційного портрету території* – асоціювання місця проживання з певними явищами, особами та інше.

Досить специфічним є також метод *психогеографічного картографування*. Метод з'явився на межі психолого-психіатричної науки та географії. Логічно, що будь-який об'єкт, явище чи процес в індивіда викликає певні емоції. При дослідженні особливостей розвитку міста є саме відношення населення до певної території ідентифікування себе з місцем, а даному випадку – психологічний вплив міського середовища [37].

До соціологічних методів також відносять *контент-аналіз*. Контент-аналіз – стандартний метод дослідження в галузі суспільних наук, предметом аналізу якого є зміст текстових масивів та продуктів комунікативної кореспонденції. У вітчизняній дослідницької традиції контент-аналіз визначається як кількісний аналіз текстів і текстових масивів з метою подальшої змістовної інтерпретації виявлених числових закономірностей. Контент-аналіз застосовується при вивченні джерел, інваріантних щодо структури або суті змісту, але зовні існує, як несистематизований, безладно організований текстовий матеріал. Філософський сенс контент-аналізу як дослідницького методу полягає в сходженні від різноманіття текстового матеріалу до абстрактної моделі змісту тексту. У зазначеному сенсі, контент-аналіз є однією з номотетичних дослідних процедур, що використовуються в сфері застосування ідіографічних методів. Виділяють два основних типи контент-аналізу: кількісний і якісний. У суспільно-географічному дослідженні міст та міських просторів контент-аналіз, головним чином, використовують для аналізу публікацій в ЗМІ, щодо певних проблем чи особливостей міського функціонування [13, 92].

Для обробки отриманих даних із соціологічних досліджень та зібраних статистичних показників застосовується комплекс статистико-математичних методів, зокрема *описова та багатомірна статистика* були використані в даному дослідженні. Описова статистика або дескриптивна статистика займається обробкою емпіричних даних, їх систематизацією, наочним поданням у формі графіків і таблиць, а також їх кількісним описом за допомогою основних статистичних показників. Описова статистика

використовується для простого узагальнення даних, отриманих у рамках вибіркового дослідження. У свою чергу, статистичні висновки необхідні для того, щоб дані, отримані з вибірки, можна було поширити на всю генеральну сукупність. До базових методів описової статистики відносяться процентні показники, заходи центральної тенденції, заходи варіації і парні коефіцієнти зв'язку. Вони дозволяють узагальнити дані, наявні по вибірці [13].

У суспільно-географічних дослідженнях міського простору доцільно використовувати групу методів призначена для ситуацій, коли змінні мають велику кількість категорій, для групування яких не існує очевидних меж, або ж коли таке групування може привести до втрати частини інформації. Розрахунок коефіцієнтів зв'язку носить більш складний характер, на рівні описової статистики, парні зв'язки можуть аналізуватися в сенсі сили зв'язку, а також її характеру і/або напрямку. Сила зв'язку може варіюватися в інтервалі від 0 до 1 (якщо хоча б одна змінна відноситься до номінальної шкалою: наприклад, зв'язок між підлогою та успішністю навчання) або від -1 до +1 (якщо обидві змінні відносяться, хоча б до порядкової шкали: наприклад, зв'язок між рівнем освіти і рівнем заробітку). Повна відсутність зв'язку відповідає 0, максимальна зв'язок спостерігається як при -1, так і при +1. Максимальна сила зв'язку є науковою ідеалізацією. Відповідно, в реальному житті значення відповідних коефіцієнтів приймають проміжні значення між -1 і 0 або 0 і +1. Знак зв'язку говорить про напрям сили зв'язку. Негативна зв'язок вказує, що при збільшенні значень однієї змінної, значення іншої будуть зменшуватися. Якщо ж зв'язок позитивна, то значення обох змінних будуть змінюватися в одному напрямку.

Факторний аналіз вже став одним із традиційних математико-статистичних методів суспільно-географічних досліджень. У класичному розумінні він являє собою метод багатовимірного аналізу, метою якого є встановлення та вивчення взаємозв'язків між досліджуваними змінними. Вважається, що відомі змінні залежать від меншої кількості невідомих та випадкової похибок. Найчастіше використовуються з метою визначення

факторів, що впливають на розвиток території із значного масиву даних за визначений період дослідження [49].

Результати застосування факторного аналізу в суспільно-географічних дослідженнях дають можливість одночасно комплексно описати досліджуваний об'єкт та викласти це максимально компактно та доступно. За допомогою факторного аналізу можна виявити приховані змінні фактори, відповідальні за наявність лінійних статистичних кореляцій між змінними досліджуваного об'єкту. Дві основні цілі факторного аналізу [49] це:

- визначення взаємозв'язків між змінними (класифікація змінних), тобто «об'єктивна R-класифікація»;
- зменшення числа змінних необхідних для опису даних, об'єкта, зв'язків між змінними.

Аналізуючи масив змінних для виділення окремих факторів у групи об'єднуються ті змінні, що володіють максимальною силою кореляції. В результаті такого групування відбувається перерозподіл дисперсії між компонентами (змінними). При аналізі суспільних та просторових явищ дана процедура також дозволяє виявлення латентних змінних, які часто можуть впливати на важливі характеристики досліджуваних об'єктів та явищ. Для визначення оптимальної кількості факторів зазвичай користуються трьома найпоширенішими критеріями (рис. 1.20).

критерій Кайзера	до уваги беруться лише фактори дисперсія яких більша за 1,00, аже враховується константа, що фактор, дисперсія якого не є еквівалентною хоча б одному показнику не має аагомого впливу на функціонуання досліджуваного об'єкта. Цей критерій запропонований Кайзером [162] і є найширше використовуваним
критерій кумулятивного відсотку	визначальними вважаються лише ті фактори, які сумарно даються понад 3/4 вихідної інформації, тобто 75% кумулятивного осипу
критерій "кам'яного осипу" Кеттеля	досліджуючи графік дисперсій Кеттель зпропонував ідентифікувати точку де починають уповільнюватися зменшення власних значень ймовірних факторів, праворуч від цієї точки залишиться лише "факторний осип", а решта і будуть вирішальними факторами [150]

Рис. 1.20 Критерії визначення оптимальної кількості факторів
Джерело: складено автором за даними [52, 166, 193]

Орієнтація факторів у факторному просторі є довільна. Тому дозволяється повертати фактори таким чином, щоб обрати найпростішу для інтерпретації структуру. Найбільш стандартними обчислювальними методами обертання для отримання простої структури є метод обертання варімакс, запропонований Г. Кайзером. Іншими методами, запропонованими Г. Харманом, є методи кватрімакс, бікватрімакс і еквімакс [166].

Не менш важливим при дослідженні міських трансформацій є *метод моделювання траєкторії розвитку* [76, 78]. Завдяки моделюванню траєкторії розвитку міської соціогеосистеми можливо визначити її рух в нормальному багатовимірному ознаковому просторі відносно траєкторії оптимального розвитку. Побудова моделі траєкторії розвитку виходить із застосування знань про багатовимірний ознаковий простір, що являє собою гіперкуб. Довжина ребра даного гіперкубу дорівнює одній умовній одиниці. При дослідженні траєкторії розвитку, у багатовимірному ознаковому просторі такого гіперкуба виділяють дві основні та найбільш значимі точки:

- точка *мінімального* розвитку, що відповідає початку координат;
- точка *максимального* розвитку, що є протилежною до головної діагоналі та всі її координати мають значення «1».

Відповідно до цього, головна діагональ гіперкубу, що з'єднує точку мінімуму та максимуму розвитку, вважається найкоротшою та найефективнішою траєкторією для досягнення оптимуму функціонування та розвитку досліджуваного об'єкту, а отже відносно даної діагоналі можливо оцінити наявні відхилення реальної траєкторії розвитку, що доцільно використовувати при вивченні міських соціогеосистем. Графічно результат такого дослідження відображається на фазовій площині показниками реальної траєкторії розвитку, якими є проекція на оптимальну траєкторію розвитку, відхилення від неї та проекційний коефіцієнт.

Використання сукупності описаних методів із урахування засад мультидисциплінарного підходу до ведення дослідження, дають змогу найбільш повно дослідити та обґрунтувати особливості постіндустріальних трансформацій міста та виконати поставлені завдання даного дослідження.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Аналіз теоретико-методичних основ суспільно-географічного дослідження постіндустріальних трансформацій міста дозволяє зробити наступні висновки.

1. Поняттєво-термінологічний апарат даного дослідження включає в себе такі дефініції: «місто», «міська соціогеосистема», «постіндустріалізм», «індустріалізація», «деіндустріалізація», «індустріальне місто», «постіндустріальне місто», «постіндустріальний розвиток міста», «міський простір», «економіка міста», «терціалізація», «третє місце», «функції міста». Ключовими концепціями у нашому дослідженні є концепції соціогеосистеми та постіндустріального розвитку суспільства. Місто як складна соціогеосистема, на яку впливають низка зовнішніх та внутрішніх факторів, є динамічним утворенням, якому характерні поняття розвитку та трансформацій. У контексті концепції соціогеосистеми міста володіють такими принциповими властивостями: відкритістю, динамічністю, цілісністю, ієрархічністю, емерджентністю, гомеостатичністю, саморозвитком та нестійкістю. Сучасні міста, не зважаючи на їхню історію розвитку, існують під впливом взаємопов'язаних факторів, що постійно їх змінюють як в окремих сферах, так і повністю. В середині минулого століття, коли більшість розвинених країн світу пройшли етап інтенсивної індустріалізації, серед ряду вчених (філософів, соціологів, географів, економістів) сформувалась ідея про стадійність розвитку суспільства та територій.

2. Аналіз попередніх досліджень у галузі постіндустріальних трансформацій міських соціогеосистем вітчизняних та зарубіжних вчених дозволяє не лише хронологізувати основні напрямки досліджень міст, постіндустріального розвитку та постіндустріальних трансформації, а й виявити прогалини в теоретичних та практичних дослідженнях. Безперечно, урбаністичні процеси постіндустріального періоду розвитку суспільства більш широкого вивчення набули саме серед учених високорозвинених країн світу, адже ці країни першими вступили в постіндустріальний етап розвитку. Вітчизняні дослідники постіндустріальних трансформацій міст та міського простору й інших сучасних урбаністичних процесів загалом користуються

світовим науковим досвідом даної галузі, але проведені дослідження зараз знаходяться на етапі теоретизації існуючих урбаністичних процесів в Україні.

3. Як об'єкт вивчення суспільної географії, постіндустріальні трансформації міських соціогеосистем, спираючись на засади системного та синергетичного підходів, слід розуміти як складний багаторівневий процес, вивчення якого включає в себе три основні категорії «місто», «постіндустріальний розвиток» (що головним чином відображається в якісних та кількісних змінах у суспільстві та виробництві), «міський простір». Важливо зазначити, що кожна з вказаних складових є частиною цілого, та відповідно трансформуючись, змінює стан та якість всієї досліджуваної системи.

4. Періодизація розвитку та трансформування міських соціогеосистем у контексті концепції постіндустріального розвитку дозволила не лише виявити притаманні для більшості міст, що трансформуються етапи розвитку а й визначити два основних процеси, що одночасно є наслідками та причинами такого роду трансформацій: деіндустріалізація та неоіндустріалізація. Також встановлено, що на особливості розвитку та трансформування сучасних міст, головним чином, здійснюють вплив сукупність зовнішніх факторів: глобалізація, нові технології виробництва, інформатизація, збільшення ролі знань, людиноцентризм та інші.

5. Найскладнішим питанням суспільно-географічного вивчення постіндустріальних трансформації міських соціогеосистем є формування методичної бази дослідження. Зважаючи на складність та багаторівневість досліджуваного об'єкту, слід спиратися на засади міжгалузевого комплексного підходу. В свою чергу, беручи до уваги основи системного підходу, та розглядаючи місто як соціогеосистему, варто проводити дослідження з урахуванням властивостей системи, зокрема, ієрархічності, та формувати дослідження на трьох методичних рівнях: глобальному, регіональному, локальному. Дане дослідження складається з п'яти етапів: концептуально-методичного, емпіричного, аналітичного, інтерпретаційного, підсумкового. Базується на засадах системного, синергетичного, географічного та історичного підходів, та на системі філософських, загальнонаукових та конкретно наукових методів.

**Результати досліджень даного розділу наведено в публікаціях здобувача:
[128], [129], [130], [131], [135], [140], [141], [195], [207], [210], [235], [236].**

РОЗДІЛ 2

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ МІСТА ХАРКІВ У ПОСТІНДУСТРІАЛЬНИЙ ПЕРІОД

2.1. Передумови та фактори постіндустріального розвитку міста Харків

Кожне місто розвивається під впливом цілого ряду передумов і факторів – як специфічних, характерних тільки для нього, так і загальних, властивих для всіх міст країни або регіону. В даному дослідженні ми виділяємо такі групи факторів [133]:

- *фактор «місця»* – «положення» Харкова відносно міст України та Східноєвропейського регіону;
- *геополітичні фактори* – глобальні та локальні події політичного характеру, що змінюють вектор розвитку міста;
- *історико-географічні фактори* – історичні події та особи, що вплинули на розвиток міста та підштовхнули до постіндустріального переходу;
- *економічні фактори* – особливості функціонування економічної системи міста;
- *соціально-демографічні фактори* – населення, його склад, структура та умови життя.

До категорія «передумови» розвитку відносимо саме ті ключові події та явища, що сприяли переходу до постіндустріального розвитку. Між кожним вище зазначеним етапом розвитку міста: доіндустріальним, індустріальним, постіндустріальним, виділялися так звані перехідні періоди. На перехідних етапах розвитку міста фактори та передумови його розвитку здійснюють найбільш відчутний вплив. Починаючи з 1991 року місто Харків та більшість великих промислових міст України знаходяться в стадії трансформації. За останні десятиліття, враховуючи наявний потенціал та світові тенденції, місто Харків перейшло до постіндустріального шляху розвитку. Аналізуючи сучасний стан розвитку. Тож, місто Харків можна назвати «містом, що

трансформується» (з англ. *City in Transition* [78, 223]) або містом, що перебуває на етапі постіндустріального переходу.

Можна стверджувати, що 1990-ті роки для більшості міст України та пострадянських країн стали періодом, подекуди, радикальних як негативних, так і позитивних трансформацій. Ці міста зіткнулися з тими ж проблемами, що і Харків, які відобразилися у занепаді економічної і особливо промислової бази, у відтоці працездатного населення, найбільш кваліфікованих спеціалістів та супутньої деградації міських просторів. Це відбувалося на піці розвитку економічних процесів у західноєвропейських містах у другій половині ХХ ст. і було пов'язане з глобалізацією та поширенням постіндустріальної економіки. До найбільш помітних ознак постіндустріального переходу в українських містах, зокрема в місті Харків можна віднести такі:

- зростання значущості інформації і технологій;
- підвищення ваги інтелектуальної праці в доданій вартості продукту;
- підвищення мобільності робочої сили та фінансів;
- підвищення вимог до креативних якостей працівників.

Отже, роблячи висновок щодо особливостей постіндустріальних трансформацій міста Харкова, можна сказати, що на можливість постіндустріального переходу міста значний вплив мали такі передумови розвитку як політичні (зміни політичних векторів розвитку як на локальному, так і на глобальному рівнях), так економічні (одночасно передумова та наслідок трансформаційних змін розвитку міста).

Виходячи з даних таблиці 2.1, зазначимо, що до категорії «передумови» віднесено саме події та явища політичного та економічного життя міста протягом його історії існування, які визначити вектор його сучасного розвитку. Інша категорія явищ та об'єктів, що дає розуміння про загальні умови функціонування міської соціогеосистеми Харкова, це власне «фактори» розвитку зазначені вище, далі більш детально їх розглянемо.

Таблиця 2.1.

Основні передумови постіндустріальних трансформацій міста Харкова

Передумови	Період	Особливість	Прояви
Політичні	XVIII-XX ст.	З моменту виникнення місто Харків мало вагоме значення не тільки для розвитку регіону, а й для розвитку країни в цілому, було основним центром індустріалізації.	Місто Харків – військовий та адміністративний центр регіону. З 1917 по 1934 роки місто виконує столичні функції. З 1934 – один з найбільших міст Східної України та СРСР
	1991-2014 роки	Зміни політичної ситуації в країні стимулює початок постіндустріального	Міст продовжує виконання адміністративних Харків, є одним з найбільших за чисельністю на найзначиміших за впливом міст країни, стає одним із найбільших прикордонних міст країни.
	З 2014 року	У період нестабільної політичної ситуації на сході країни, в місті під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів набирають обертів постіндустріальні трансформації	Місто Харків стає найближчим обласним центром до зони бойових дій на сході країни, за чисельністю населення – друге в країні.
Економічні	У XVI-XVII ст	Зародження міста: формування ремісничого центру та розвиток торгівлі	З моменту зародження місто Харків виконувало військово-оборонну функцію, поряд з тим в місті розвивалися ремесла. До XVII століття Харків стає регіональним центром торгівлі за рахунок проведення чисельних ярмарків, що згодом сприяло становленню міста я транспортного вузла.
	Кінець XVII-XX ст.	Початок періоду індустріалізації в місті, що до середини XX століття досягає апогею.	Розвиток залізничного сполучення, відкриття університету, а далі значні військові потрясіння, стимулювали стрімку індустріалізацію міста Харків. Чисельні ремісничі виробництва об'єднувалися та перетворювали в промислові підприємства, до середини XX ст. їхня кількість у місті досягла 200. В період Другої світової війни та після її завершення місто стрімко починає промисловий розвиток саме з випуску військової продукції. В цей час з'являються провідні підприємства, деякі з яких досі працюють.
	Кінець XX ст. – початок XXI ст.	Під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів загострюється економічна криза, що стимулює трансформування економіки міста та міського простору.	Політична криза в країні веде за собою економічні потрясіння. Припиняють існування значна кількість, донедавна потужних, промислових підприємств. На противагу цьому в структурі економіки міста все більшу частку починають займати галузі невиробничої сфери.

Джерело: складено автором за даними [114, 119]

Отже, найважливішими передумовами, які стимулювали перехід від індустріального до постіндустріального етапів розвитку міста Харків можна назвати вихід України зі складу СРСР та економічну кризу, що за цим послідувала. Зміна геополітичних орієнтирів країни значно вплинула на її економічний розвиток та на розвиток міста Харків.

Після отримання незалежності Україною, низка підприємств міста Харків закриваються, перепрофілюються, або зменшують обсяги промислового виробництва. Основними причинами цього є:

- розрив або зменшення інтенсивності виробничих та економічних зв'язків з країнами колишнього СРСР;
- загальнодержавна та світова економічна криза;
- втрата ринків збуту на низька конкурентоспроможність промислової продукції на доступних ринках збуту;
- втрата сировинної бази.

Проте, в період постіндустріальних трансформацій, перераховані вище причини, виступають в першу чергу рушіями трансформування міста та стимулюють перетворення на всіх рівнях функціонування міської соціогеосистеми.

Класичний перехід до дослідження постіндустріального розвитку та трансформування супроводжується поєднанням двох процесів:

- 1) *терціалізації* міського середовища (переважання сфери послуг в структурі економіки);
- 2) *модернізації* індустрії, в тому числі в найбільш крайніх її проявах – неоіндустріалізації та деіндустріалізації.

У місті Харків ці процеси мають наступні прояви:

- потужні промислові підприємства міста функціонують у галузі машинобудування, що постійно вимагає оновлення технологічних процесів, це колишні «підприємства-гіганти» індустріального етапу розвитку (Турбоатом, Хартрон, ХТЗ), при цьому значна кількість менших за потужностями та складністю технологічного процесу підприємств

- припиняють свою роботу через низьку конкурентоздатність продукції («Серп та молот»);
- значного розвитку набувають промислові підприємства харчової та легкої промисловості, що забезпечують високоякісною продукцією не лише Харків, а й весь регіон, формуючи потужні економічні можливості;
 - третинний сектор економіки міста представлений за рахунок потужного розвитку торгівлі, транспорту, будівництва, фінансового сектору, освіти, туризму;
 - У місті сформувався один з найбільших в країні ІТ-кластер [89] ;
 - місто – провідний науковий та освітній центр країни (формуються та функціонують технопарки; ідуть роботи, щодо реалізації проекту «Екополіс ХТЗ» [108, 180]).

2.1.1. Місце Харкова серед міст України та Східноєвропейського регіону. При дослідженні міських соціогеосистем важливе методологічне місце займає саме хорологічний підхід, проявом якого є виділення серед факторів розвитку території міста «фактору місця». Більшість українських соціоекономгеографів ототожнюють даний фактор розвитку з категорією ЕГП (*економіко-географічного положення*). Саме за допомогою ЕГП можливо максимально точно визначити місце міста Харкова серед міст України та Східноєвропейського регіону. В класичному розуміння поняття ЕГП застосовується для характеристики країни. Проте, виходячи із концепції соціогеосисеми, країну можна, регіон, місто чи будь-яку територію можна вважати соціогеосистемою, а отже доцільним є застосування тотожних, проте адаптованих, методів дослідження особливостей їх розвитку.

Поняття ЕГП включає в себе п'ять основних складових [103, 148]:

1. *політико-географічне положення (ПГП)* – розташування міста відносно політичних союзників і недругів країни, військових блоків, регіональних конфліктів;

2. *геополітичне положення* – розташування відносно світових та регіональних осередків політичного та економічного розвитку, місце міста в світових рейтингах, зокрема в списку глобальних міст світу;
3. *транспортно-географічне положення (ТГП)* – розташування міста відносно міжнародних та регіональних шляхів сполучення;
4. *сусідське положення* – розташування відносно центрів економічного розвитку, джерел надходження сировини, ринків збуту, спеціальних економічних зон;
5. *еколого-географічне положення* – розташування відносно екологічної ситуації в регіоні.

До «фактору місця» доцільним було б включення характеристики ФГП (фізико-географічного положення), оскільки при переході міста до постіндустріального етапу розвитку важливого значення набувають можливості використання природних умов та ресурсів у невиробничому секторі економіки.

На момент дослідження Харків є другим за величиною містом України після Києва та найбільшим містом на 50-й паралелі північної півкулі [240]. Це адміністративний центр Харківської області, в якому станом на 1 січня 2020 року проживає 54,3% всього наявного населення області (1 443 207 осіб) [20, 21]. Адміністративно місто Харків поділено на дев'ять районів: Індустріальний, Київський, Московський, Немишлянський, Новобаварський, Основ'янський, Слобідський, Холодногірський, Шевченківський. Особливості фізико-географічного положення (ФГП) міста Харків у сучасних умовах його функціонування далі наведено в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Особливості ФГП міста Харків у контексті постіндустріального переходу

Характеристика	Аналіз
Основні відстані (фактичні)	До столиці – 410 км; до м. Львів – 875 км; найближчий обласний центр м. Полтава – 128 км; до державного кордону – 34 км; до найбільшого порту країни міста Одеса – 566 км; до найбільшого порту Азовського моря м. Маріуполь – 339 км; найближчою столицею є Москва – 646 км. Робимо висновок, що периферійне, прикордонні положення та віддаленість міста від морів не стали перешкодою його економічного розвитку
Площа, протяжність, конфігурація міста	Площа міста 370 км ² (15 місто за площею в країні з урахуванням тимчасово окупованих територій та 7 – без урахування). Протяжність міста з півночі на південь – 24,3 км, із заходу на схід – 25,2 км. Загалом місто є <i>досить компактним</i> , значно виділяється лише <i>Індустріальний район</i> , віддаленість якого від центру міста сприяла розвитку його території галузей важкої промисловості, зокрема важкого машинобудування, адже розміщення підприємств даної сфери потребує значного ресурсозабезпечення та території.
Рельєф та геологія	Місто знаходиться на крайньому півдні Середньоруської височини. Територія міста – це горбиста рівнина з річковими долинами, ярами та балками (алювіальні та терасові річкові долини – низовини; височини – лесові, розчленовані яри та балки). Серед дочетвертинних відкладів переважають відклади еоцену кайнозойської групи, серед четвертинних відкладів – алювіальні (в долинах річок), елювіальні та еолово-делювіальні відклади. Значних покладів корисних копалин в межах міста немає, за винятком кількох піщаних кар'єрів. Проте це не завадило економічному розвитку міста, адже загалом рівнинний рельєф та геологія навпаки сприяв розвитку промисловості, інфраструктури (зокрема, будівництво метро) та рекреації (Саржин Яр).
Кліматичні умови	Харків – місто помірно континентального клімату, якому характерна досить прохолодна та сніжна, хоча і мінлива, зима та жарке літо. Протягом року середня температура тримається в межах +7,5°C (в зимку близько -6°C, а в літку понад +25°C). зволоження є характерним для кліматичного поясу, становить у середньому 500 мм опадів на рік. Порівняно з кліматичними характеристиками регіону, клімат в місті та передмісті значно м'якший, що сприяє веденню приміського сільського господарства та розвитку рекреації і туризму (пляжний туризм «Журавлівський гідропарк», «Лісопарк», лижний туризм «Харківська Швейцарія»).
Природні зони	Місто розташоване в північно-східній частині України на межі двох природних зон – лісостепової та степової. Хоча місто має досить значну площу зелених насаджень, як природних (в основному в долинах річок та в низовинах), так і штучних (міські парки та сквери, ботанічний сад, зелені зони промислових об'єктів). Природно-заповідний фонд міста Харків складають 15 територій та об'єктів загальною площею 467,65 гектара – майже 1,4% територій міста. Зелені зони міста відповідно виконують такі функції: рекреаційно-туристичну; науково-дослідницьку; екологічно-захисну.
Внутрішні води	Територією міста протікає чотири річки басейну Сіверського Дінця: Харків, Лопань, Немишля, Уди. Їх сумарна протяжність в межах міста – 58 км. Жодна з річок міста не виконує транспортної функції, проте забезпечують потреби міста в водних ресурсах та виконують рекреаційну функції.

Джерело: складено автором за даними [61, 114, 122]

Таблиця 2.3

SWOT-аналіз економіко-географічного положення (ЕГП) міста Харкова

	Сильні сторони	Слабкі сторони
Зовнішнє середовище	<p><i>політико-географічне положення (ППП)</i> – розташування міста поблизу зони ООС (Операції об'єднаних сил) підвищує військову функцію міста</p> <p><i>геополітичне положення</i> – Харків – перше й єдине місто в Україні, яке володіє повним комплектом нагород Ради Європи;</p> <p><i>транспортно-географічне положення (ТПП)</i> – Харків є одним із найбільших транспортних вузлів України, місто пересікають важливі європейські автошляхи: E40-M-03, E105, в місті функціонує Міжнародний аеропорт та залізничний вокзал;</p> <p><i>сусідське положення</i> – місто рівновіддалене від усіх доступних центрів сировини та ринків збуту;</p> <p><i>еколого-географічне положення</i> – місто досить віддалене від найбільш екологічно небезпечних регіонів.</p>	<p><i>політико-географічне положення (ППП)</i> – Харків є найбільшим містом та найближчим обласним центром до зони ООС;</p> <p><i>геополітичне положення</i> – місто досить віддалене від світових центрів економічного та політичного впливу, найближча світова столиця, крім Києва – Москва, не входить до рейтингу Global Cities, за рівнем якості життя в рейтингу міст Європи проведеним компанією Numbeo в 2016 році посідало 48 місце;</p> <p><i>транспортно-географічне положення (ТПП)</i> – транзитне положення міста в умовах проведення ООС може стати загрозою розвитку Харкова;</p> <p><i>сусідське положення</i> – більшість сировинних центрів та ринків збуту для виробництва міста знаходиться на території зони ООС та в Росії;</p> <p><i>еколого-географічне положення</i> – місто розташоване в досить розвиненому регіоні з переважанням важкої промисловості.</p>
	Можливості	Загрози
Внутрішнє середовище	<p><i>політико-географічне положення (ППП)</i> – близьке розташування до зони ООС, сприяло збільшенню обсягів виробництва на машинобудівельних підприємствах;</p> <p><i>геополітичне положення</i> – розроблена стратегія розвитку міста, спрямована на формування Харкова як SMART-city;</p> <p><i>транспортно-географічне положення (ТПП)</i> – вигідне транспортне положення підвищує конкурентоспроможність міста як на місцевому, так і на міжнародному рівнях;</p> <p><i>сусідське положення</i> – транзитне положення міста може сприяти розширенню мережі економічних зв'язків міста;</p> <p><i>еколого-географічне положення</i> – рівень розвитку науки та освіти можуть стимулювати розвиток та впровадження екологічно чистих технологій</p>	<p><i>політико-географічне положення (ППП)</i> – прикордонне розташування міста та склад населення часто стають підґрунтям до виникнення локальних політичних конфліктів;</p> <p><i>геополітичне положення</i> – різномірний склад населення міста та його географічне положення впливають на формування геополітичного вектору розвитку;</p> <p><i>транспортно-географічне положення (ТПП)</i> – транспортні шляхи міста часто бувають перевантаженими, деякі ділянки потребують ремонту та вдосконалення;</p> <p><i>сусідське положення</i> – орієнтування міста на привізну сировину;</p> <p><i>еколого-географічне положення</i> – промисловий розвиток міста та регіону створює загрози екологічній ситуації</p>

Джерело: складено автором за даними [17, 61, 114, 122, 123,]

Загалом ФГП Харкова можна ідентифікувати як сприятливе для економічного та соціального розвитку міста. В поєднанні з іншими факторами ФГП міста Харкова сприяло всебічному розвитку та зростанню міста, а на доіндустріальному етапі саме ФПГ (прикордонне положення міста, як в політичному, так і в фізико-географічному плані) сприяло виникненню поселення в сучасних межах Харкова. В період індустріального становлення Харкова його рівнинний рельєф, помірний клімат та наявні природні ресурси і умови стали фактором, що сприяв будівництву залізниці в міста та стрімкому розвитку ремесл та промисловості.

Особливості ЕГП (економіко-географічного положення), загалом, також є сприятливими для розвитку міста, хоча саме ЕГП Харкова після 2014 року є одним із загроз розвитку. Пропонуємо проаналізувати особливості ЕГП Харкова методом SWOT-аналізу (табл. 2.3). Даний метод дозволить ефективно візуалізувати не лише наявні особливості ЕГП міста, а й визначити існуючі слабкі сторони та можливі загрози розвитку міста Харкова.

На підставі отриманого SWOT-аналізу ЕГП міста Харків, можемо зробити висновок, що незважаючи на значні сильні сторони та можливості розвитку міста, наявні слабкі сторони та загрози є досить значними, та потребують детального розгляду при складанні стратегії розвитку міста [126]. Загалом, головним фактором, що є загрозою для Харкова є його близькість до зони ООС, а також те, що більшість сировинних центрів та ринків збуту розташовані або в областях з тимчасово окупованими територіями, або в Росії. Після 2014 року цей факт з одного боку став перешкодою для розвитку промисловості міста, а з іншою дав можливість до пошуку нових партнерів.

2.1.2. Етапи розвитку міста Харків у контексті концепції технологічних укладів. Інший фактор розвитку території, зокрема міста, це історичний фактор. Виділення та аналіз етапів розвитку міста є вкрай важливим для прогнозування розвитку міста [104]. Засади історичного підходу в дослідженні міст дають змогу структуруванню історії розвитку міста,

виділенню особливостей цього розвитку, а також визначення сильних та слабких сторін для подальшого розвитку [141].

Результатом заселення, освоєння та розвитку території міста є його історичний розвиток, який проходить під дією ряду взаємопов'язаних факторів: природних, соціальних, економічних, політичних тощо, що зрештою впливає на сучасний вигляд міста та особливості його функціонування. За понад 360 років існування, місто Харків неодноразова змінювало не лише особливості внутрішньої морфології, а й функції, водночас змінилась і конфігурація та локалізація міських меж (рис. 2.1). З рисунку 2.1 та даних таблиці 2.1. прослідковується закономірність між рівнем розвитку міста Харкова та його розмірами.

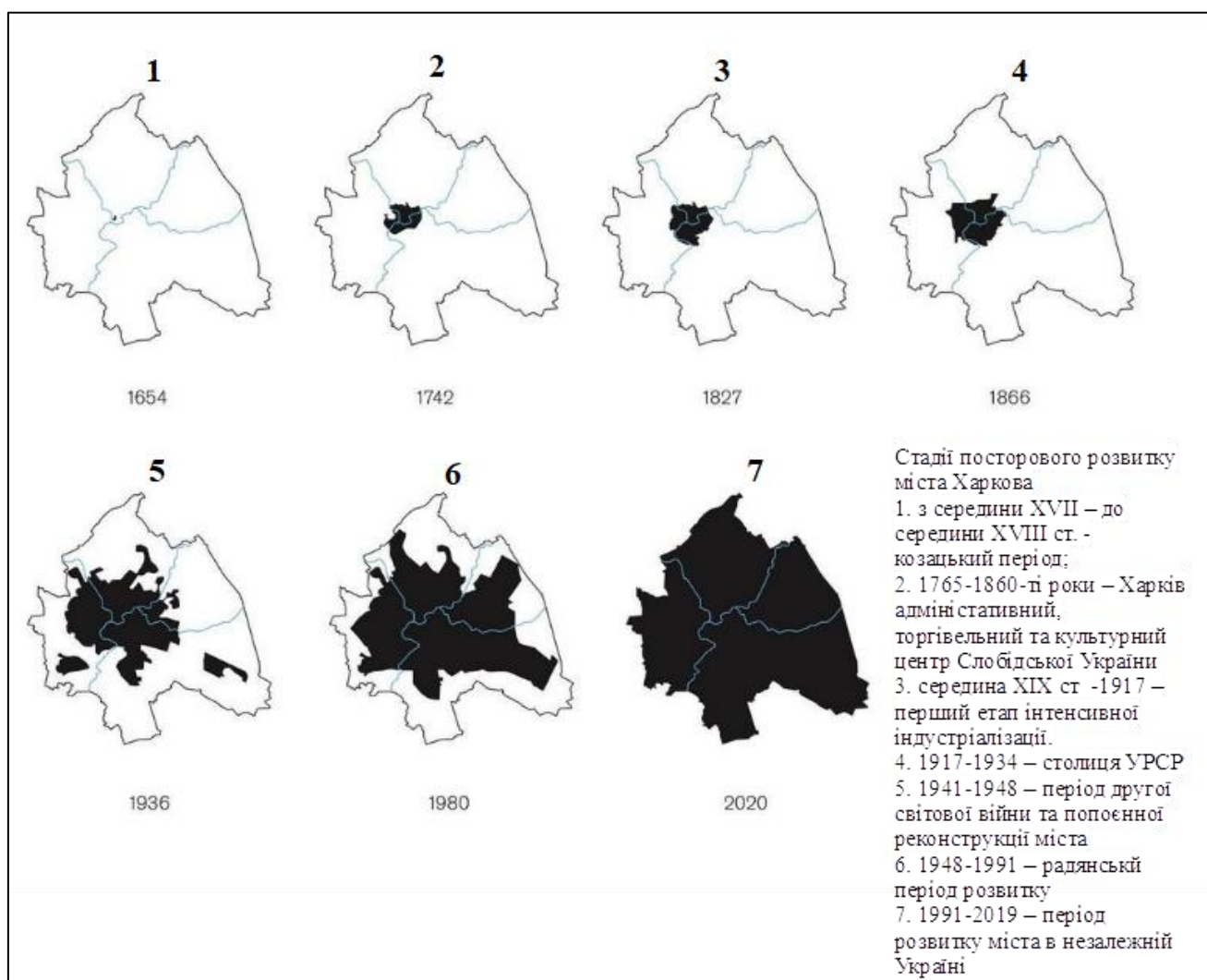

Рис. 2.1 Стадії просторового розвитку міста Харкова

Джерело: складено автором за даними [6, 61]

Питанню ретроспективного аналізу особливостей розвитку міста Харкова присвячене дослідження А. Мазурової [61], в якому автор робить періодизацію розвитку міста спираючись на контент аналіз історичних подій та відповідних функцій, що виконувало місто в досліджувані періоди. На нашу думку, такий аналіз не може бути повним, без урахування техніко-економічних особливостей розвитку території міста, при цьому, концепція постіндустріального розвитку суспільства та технологічних укладів найбільш повно дозволяє періодизувати розвиток міста Харків.

У результаті проведеного ретроспективного аналізу формування та розвитку міста Харків у контексті концепції постіндустріального розвитку було виділено такі основні етапи:

- доіндустріальний (аграрний);
- перехідний до індустріального (індустріальна «революція») індустріальний;
- перехідний до постіндустріальний (в якому місто зараз знаходиться).

У кожному з виділених етапів виділено ключові події, які сприяли розвитку міста та основні функції, які виконувало місто (рис. 2.2-2.5). Наразі не є доцільним стверджувати, що Харків є постіндустріальним, хоча впевнено рухається до цього. Точним визначенням буде: Харків – місто, що знаходиться на етапі постіндустріального переходу.

Кожен із пройдених містом періодів розвитку має вплив на сучасний стан розвитку Харкова. В порівнянні з більшістю великих міст України та Східної Європи, Харків є досить молодим містом. Датою заснування Харкова Д. Багалій називає 1654 рік, що майже на 1200 років пізніше від найбільшого міста в країні – Києва (V ст.) [6].

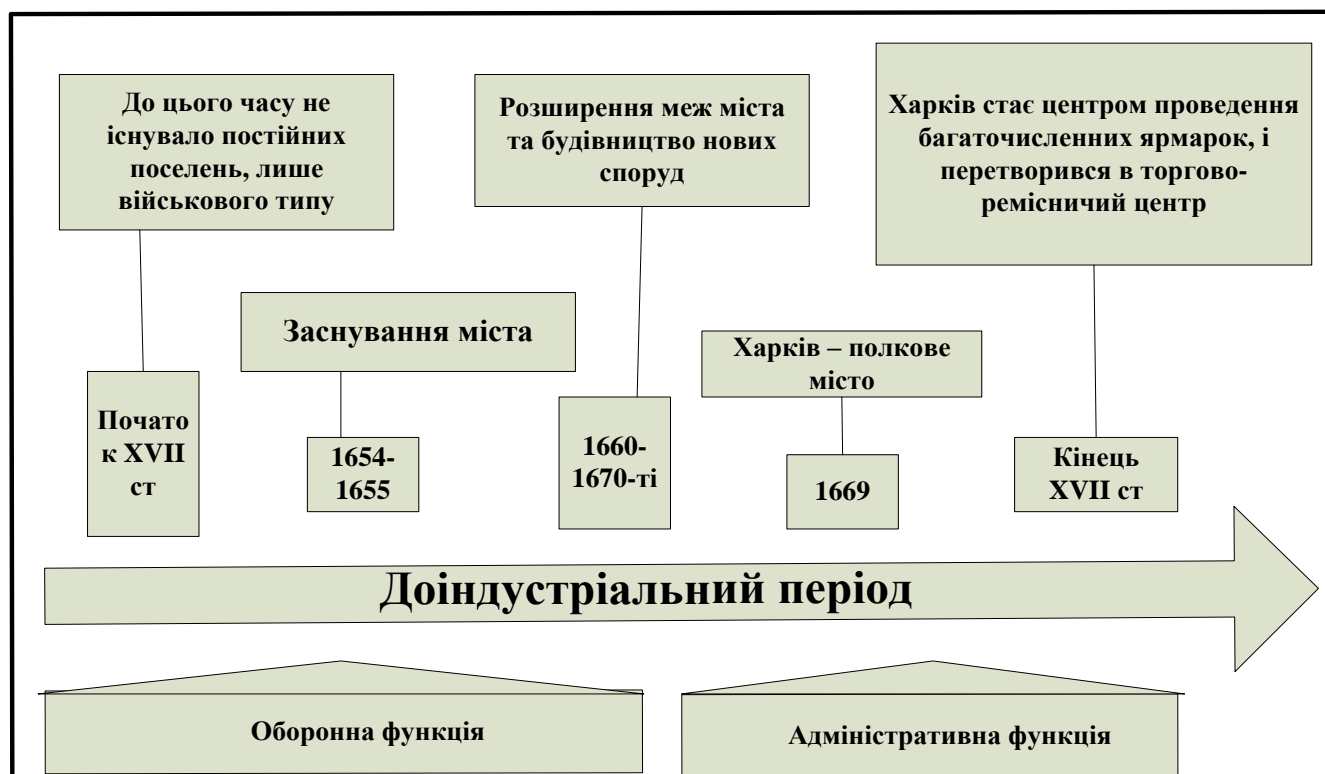

Рис. 2.2 Хронологічна вісь доіндустріального періоду розвитку міста Харкова
Джерело: складено автором за даними [6, 61]

З початку формування перших поселень, до виникнення міста в сучасних межах, «фактор місця» здійснював значний вплив на розвиток Харкова. Перші осілі жителі здійснювали оборонну функцію держави від набігів кочових племен. В 1654-1655 році за наказом царя Олексія Михайловича було побудовано першу Харківську фортецю. Тож, виникнення міста, головним чином, пов'язане з виконуваною ним оборонною функцією, яка з часом та збільшенням темпів розвитку міського поселення, переросла в адміністративну функцію.

Темпи розвитку міста та розширення кордонів країни дозволило відмовитися від виконуваної Харковом військово-оборонної функції. Перехідний етап до індустріального періоду розвитку тривав з другої половини XVIII ст. до середини XIX ст. Етап був досить коротким, у порівнянні з іншими періодами розвитку Харкова, але став досить стрімким та динамічним (рис. 2.3).

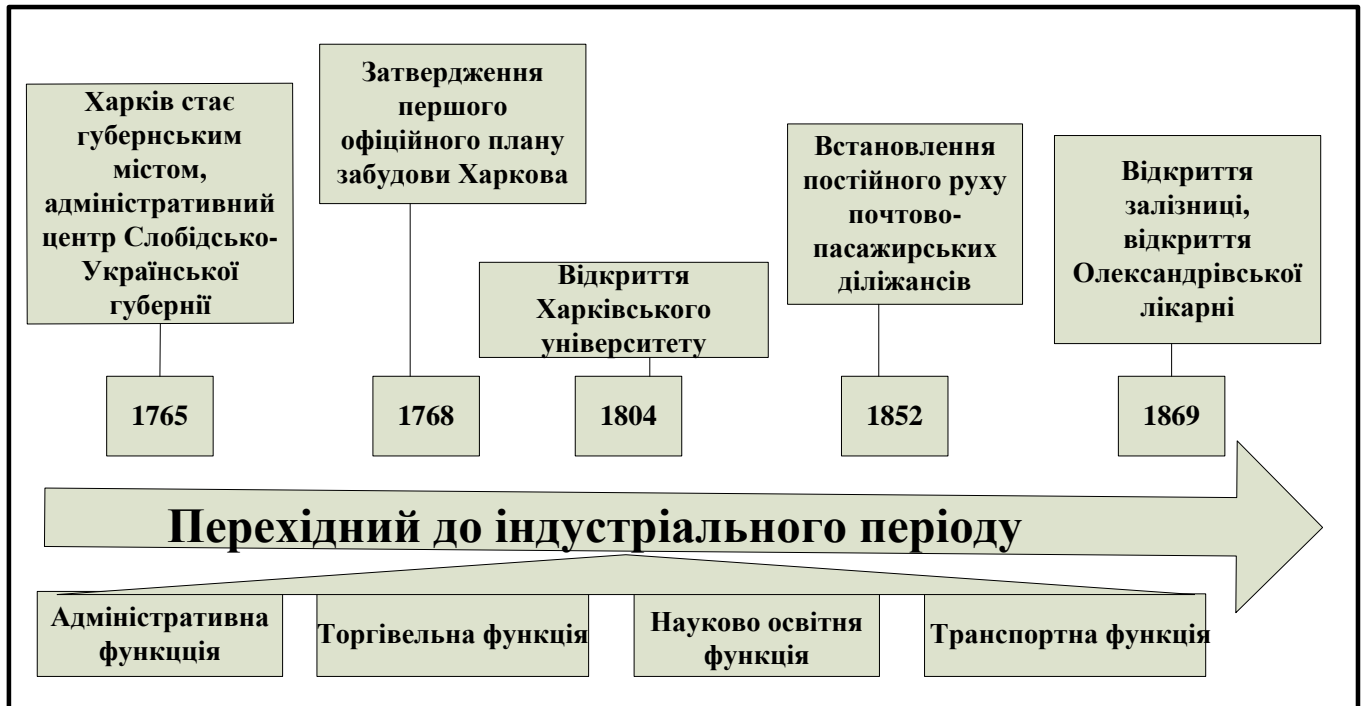

Рис. 2.3 Хронологічна вісь перехідного до індустріального періоду розвитку міста Харкова

Джерело: складено автором за даними [6, 61]

Першим стимулом розвитку міста стало отримання губернського статусу. До складу Слобідсько-Української губернії ввійшли території сучасної Харківської, Сумської та Полтавської областей. З отриманням адміністративного статусу місто розширило виконувани ним функції, крім адміністративної, посилилась торгівельна, науково-освітня та транспортна функції. Найбільш важливою подією даного періоду стало відкриття залізниці в місті. На фоні стрімкого розвитку Донецько-Криворізького промислового регіону та введенні в експлуатацію залізничного сполучення, в місті починають масштабний розвиток ремесла та з'являються перші фабрики ті інші промислові об'єкти.

До середини XIX ст. (рис. 2.4) міська промисловість переважно мала кустарний характер і основним напрямом економіки залишалася торгівля та переробка сільськогосподарської продукції. В місті функціонували близько 70 підприємств, переважно ремісницького характеру, зокрема млини, салотопки, гуральні, а також чинбарські заводів [6].

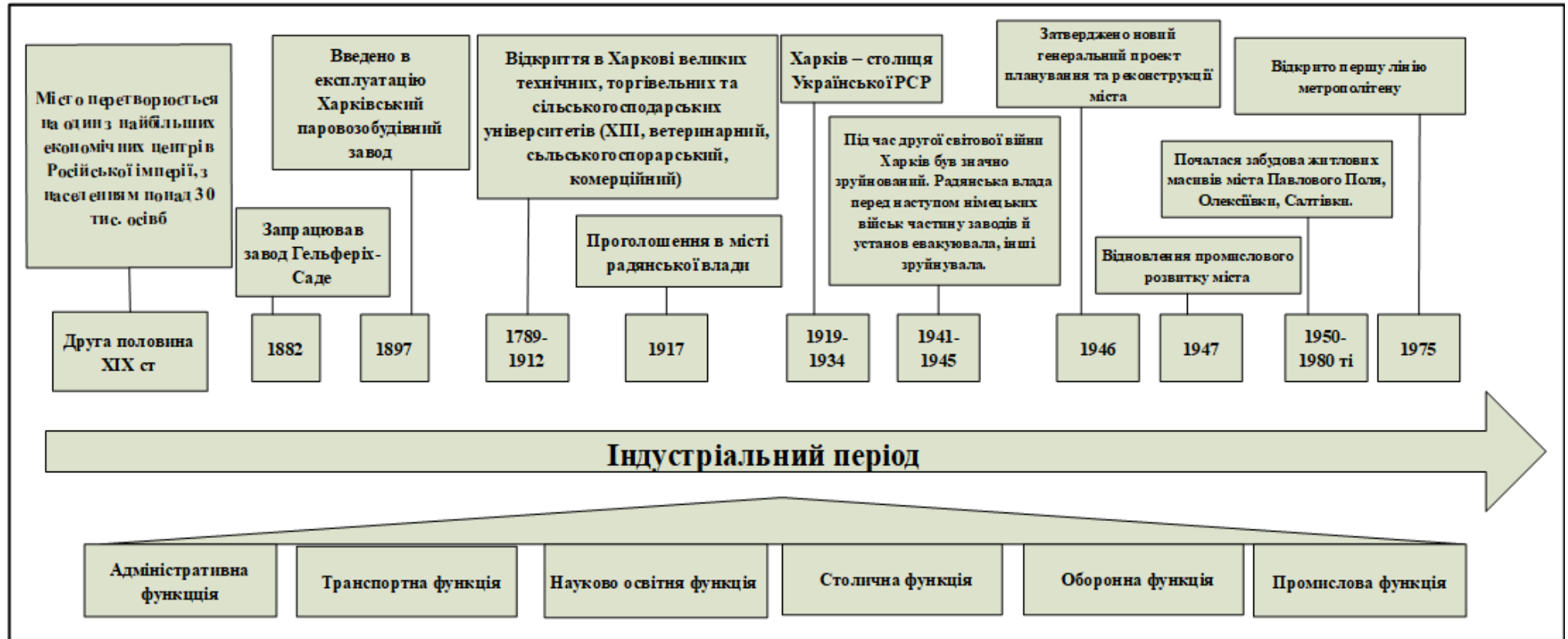

Рис. 2.4 Хронологічна вісь індустріального періоду розвитку міста Харкова (побудовано автором)

Джерело: складено автором за даними [6, 61, 122, 123]

Друга половина XIX ст. стала початком всебічного та стрімкого індустріального розвитку Харкова, при цьому точкою біфуркації можна назвати будівництво та відкриття залізниці, яка сполучила місто із базами сировини та ринками збуту. Близькість до сировинних баз Придніпров'я та Донбасу, сприяли розвитку металургійних та машинобудівельних підприємств у Харкові. Хоч індустріальний період не тривав так довго як доіндустріальний, проте саме цей період можна називати рушійним у розвитку міста (рис. 2.4).

В цей період починають функціонувати найбільші і до нині промислові підприємства міста: Завод імені Малишева (1895 рік), фабрика «Жорж Борман» (1896 р.), Харківський приладобудівний завод імені Т.Г. Шевченко (ХПЗ) (1990 р.) Харківський електромеханічний завод (1915 р.), Харківський авіаційний завод (1926 р.), Харківський машинобудівний завод «Світло Шахтаря» (1928 р.), Харківський вагонобудівний завод (1929 р.), ХТЗ (1931 р.), Турбоатом (1934 р.), Пивзавод «Рогань» (1989 р.) [10, 155].

Масштабний ріст промисловості спричинив на початку XX ст. значний приплив населення до міста Харків. У межах промислових районів навколо міста формуються робітничі селища, що згодом ввійдуть до складу міста. У 1940 році в місті Харків функціонувало 1200 підприємств, на яких працювало 300 000 осіб. Обсяг випущеної продукції в 12 разів перевищив рівень 1913 року. Заводи Харкова в цей період давали близько 40% машинобудівної продукції України і 6% – Радянського Союзу [155].

Майже повністю промислові потужності міста були зруйновані під час Другої Світової війни. В період після повоєнного відновлення промислових потужностей міста сприяли розширенню меж міста та стимулювали житлове будівництво. Саме в індустріальний період розвитку міста (в 80-ті роки XX ст.), в Харкові з'являються найбільші житлові масиви міста: Салтівка, Олексіївка та інші.

Особливою формою селітебельного будівництва в період індустріалізації стає створення соцієтєчок. В Харкові будується «Новий Харків» [1], но є сучасною частиною Індустріального району міста поблизу заводу ХТЗ. У

повоєнних містобудівних тенденціях головним фактором розвитку міської території стали промислові підприємства. Навколо них будували всі необхідні для життєдіяльності працівників заводів та фабрик об'єкти соціальної інфраструктури. В той же час житлові будинки були максимально непристосовані до побутового життя працівників, адже квартирах в таких будинків робітники повинні були лише відпочивати, не витрачаючи часу на побутові турботи, щоб максимально можливо приділяти його роботі.

Так в місті формується два «місця» життя населення: «перше місце» – робота – заводи, фабрики та інші об'єкти, з ними пов'язані – будинки побуту, будинки культури, парки та паркові зони, які належали підприємствам; «друге місце» – власне квартири, будинки чи гуртожитки поблизу заводів або в відомстві заводів. Підчас індустріального періоду розвитку Харкова публічні міські простори майже не функціонували. Функції публічних просторів в індустріальному Харкові, так само як і в інших індустріальних містах країни, були доступними для колективного використання населенням. Проте використання «третього місця» – публічних просторів в сучасному розумінні було відсутнім.

Індустріальний період розвитку місто Харкова також ознаменувався стрімким розвитком міської інфраструктури, зокрема в 1954 році був збудований аеропорт, в 1975 році відкрито метрополітен, продовжують функціонувати залізниці та розвивається мережа громадського транспорту [29, 155].

Починаючи з кінця 1980-х років в країні та місті Харків, зокрема, починають загострюватися економічні та соціальні проблеми. Початок періоду переходу до постіндустріального етапу розвитку співпадає із часом здобуття Україною незалежності (рис. 2.5).

Рис. 2.5 Хронологічна вісь перехідного до постіндустріального періоду розвитку міста Харкова

Джерело: складено автором за даними [6, 61, 122, 123]

У цей період ряд промислових підприємств з різних причин (втрати ринку збути, бази сировини, відсталість технології, низька конкурентоспроможність продукції) припиняють свою діяльність. Більші підприємства – модернізуються, проте скорочують обсяги виробництва. В місті починається період просторових трансформацій. Промислові території, що не використовуються або перетворюються в так звані «brown» та «gray fields» [207], або реорганізуються змінюючи своє функціональне призначення, при цьому це стосується як промислових об'єктів, так і території без забудови, часто на їх місцях будуються житлові або торгові площі.

Тісно пов'язаною з концепцією постіндустріального розвитку та ретроспективним дослідженням міст є концепція технологічних укладів. Концепція з'явилася в другій половині ХХ ст., та була заснована на основах дослідження довгих хвиль Кондратьєва [53]. С. Глазєв технологічним укладом називає цілісне та стійке утворення, що є циклічним, проте кожен цикл має

початок (отримання принципово нового виду ресурсів) та кінець (випуск принципово нового типу продукції).

Вважається, що у вже пройдені п'ять технологічних укладів, зараз настає шостий технологічний уклад (рис. 2.6):

- I. Перший – розпочався разом з Першою технологічною революцією з 1772 року.
- II. В 1825 році починається епоха пару – 2-й технологічний уклад.
- III. Епоха сталі, або Друга технологічна революція почалась в 1875 році та відповідає третьому технологічному укладу.
- IV. Четвертий технологічний уклад назвали епохою нафти, яка почалась в світі в 1908 році.
- V. 1971 рік став початком п'ятого технологічного устрою – це початок Науково-технічної революції.
- VI. Початок впровадження шостого технологічного укладу фіксують в 2004 році разом з всебічним початком розвитку та застосування нанотехнологій.

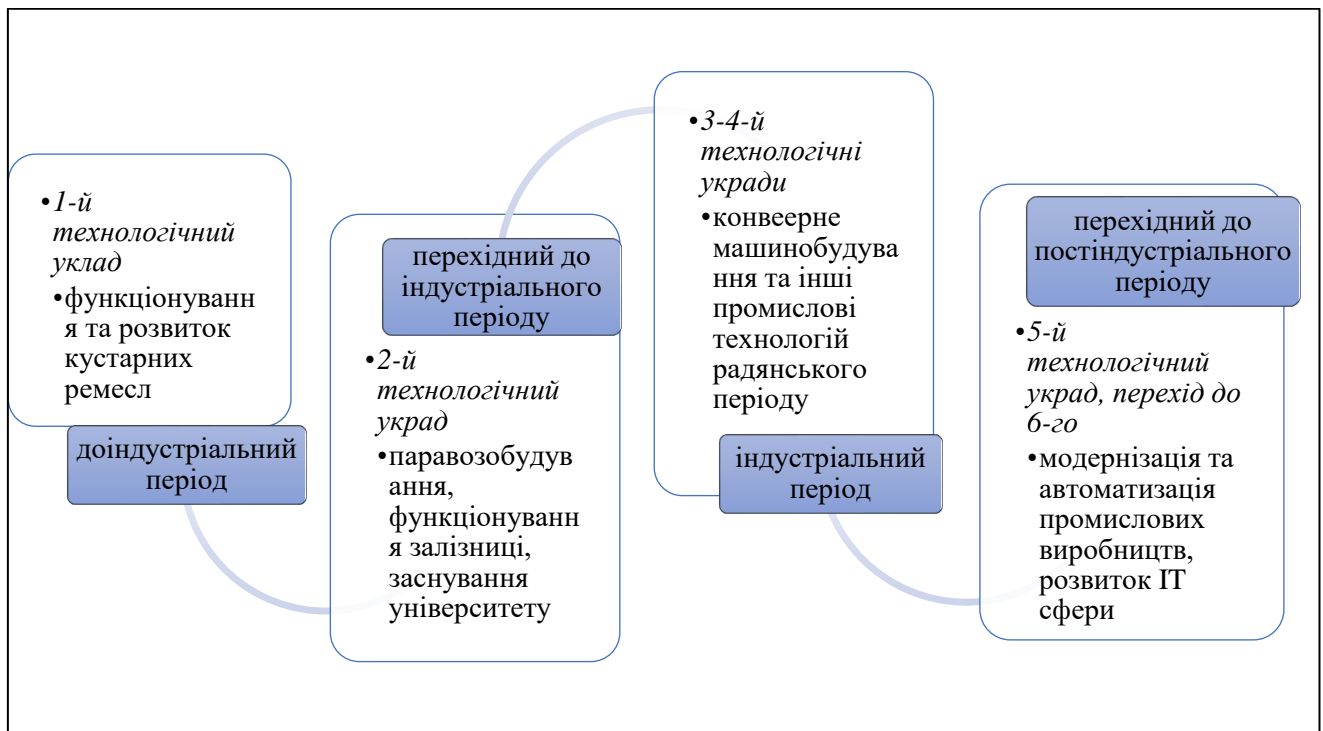

Рис. 2.6 Технологічні уклади в періоди розвитку міста Харків
Джерело: складено автором за даними [194, 202]

Виходячи з вищезазначеного та ретроспективного аналізу розвитку міста, робимо висновок, що місто Харків, як і більшість міст України та Східноєвропейського регіону запізнюється в технологічному розвитку мінімум на 20 років. Причинами цього можуть бути політичні та економічні трансформації країни та міста на початку XXI ст. (рис. 2.6).

Відповідно до концепції технологічних укладів та у відповідності з концепцією постіндустріального розвитку, виникнення першого технологічного укладу стимулювало перехід суспільства до індустріального етапу розвитку. Другий технологічний уклад співпав з перехідним періодом до індустріального етапу розвитку. Третій та четвертий технологічні уклади характерні для індустріального етапу розвитку міста. П'ятий уклад співпадає з трансформаційним періодом переходу до постіндустріального етапу розвитку. Елементи шостого технологічного етапу частково розвинені в місті, що свідчить про неповний перехід до постіндустріального розвитку.

2.1.3. Демографічні передумови постіндустріальних трансформацій.

На сучасному етапі розвитку світу людський фактор стає одним з найбільш визначним у плануванні та розвитку території, в тому числі міст. На ряді міжнародних самітів, конференцій, конвенцій тощо, неодноразово підкреслювалась вагома роль населення як рушійного механізму розвитку сучасного світу, що в більшості країн сприяв переходу до етапу постіндустріального розвитку [127, 214]. Саме тому демографічні трансформації сучасних постіндустріальних міст та міст, що трансформуються, вимагають комплексного дослідження.

За даними ООН у 2019 році кількість міського населення планети становила 55% від загальної чисельності населення [122]. В Україні офіційна служба статистики станом на 1 січня 2020 року частка міського населення (без врахування тимчасово окупованих територій та анексованої АР Крим) склала 69,5% [20, 21]. Головне управління статистики в Харківській області

зафіксувало станом на 1 січня 2020 року [21], що в області частка міського населення склала 81,1%, а 54,3% населення області проживає в місті Харкові.

Початок заселення міста Харків у сучасних його межах з 1654-1655 року, з будівництва Харківської фортеці та становлення Харківського воєводства. З кількох сотень населення міста за 365 років збільшилось до 1 443 207 осіб (додаток Б). Максимум чисельності населення було зафіксовано в 1991 років – 1 622 800 осіб (рис. 2.7). Загалом спостерігається постійний ріст населення міста до 1991 року. Винятком є періоди політичної та військової нестабільності – 1920-і роки та період Другої світової війни, коли населення міста скоротилось на близько 80%. З середини 1950-х до 1991 року чисельність населення міста постійно збільшується. Головним фактором росту чисельності населення в цей період можна назвати індустріалізацію та відновлення промислової потужності міста в повоєнний період [21]. Коли чисельність населення Харкова за період німецько-фашиської окупації зменшилась за різними даними до 220 000-170 000 осіб, після завершення Другої світової війни та звільнення міста, одним з найскладніших питань для розвитку Харкова була недостатність трудових ресурсів. У період інтенсивної індустріалізації джерелом приросту чисельності населення була міграція [232]. Вона мала як добровільний, так і примусовий характер. Промислове місто приваблювало населення з менш розвинених територій та сільських ареалів можливістю економічного росту. Також на міграцію населення мали вплив соціальні та політичні причини [232].

Станом на 2020 рік за чисельністю населення місто Харків є другим в країні та восьмим в Європі. За період незалежності України в місті Харків фіксується поступове скорочення чисельності населення міста, загалом темпи приросту населення є від'ємними в межах до 1% (рис. Б.1). Позитивні значення темпів приросту населення спостерігаються в 2012-2014 та 2017 роки. Причинами цього може бути як стабілізація економічної ситуації в місті, так і приплив внутрішньо перемішених осіб (ВПО) [209] із зони проведення ООС (рис. 2.7). З 1991 по 2012 роки чисельність населення міста скоротилась на понад 180 тис. осіб, а мінімальні значення чисельності населення міста

зафіксовано в 2017 році та становили 1,43 млн осіб. За весь період дослідження чисельність населення міста скоротилась на більш ніж 3,1% (табл. Б.2) [21].

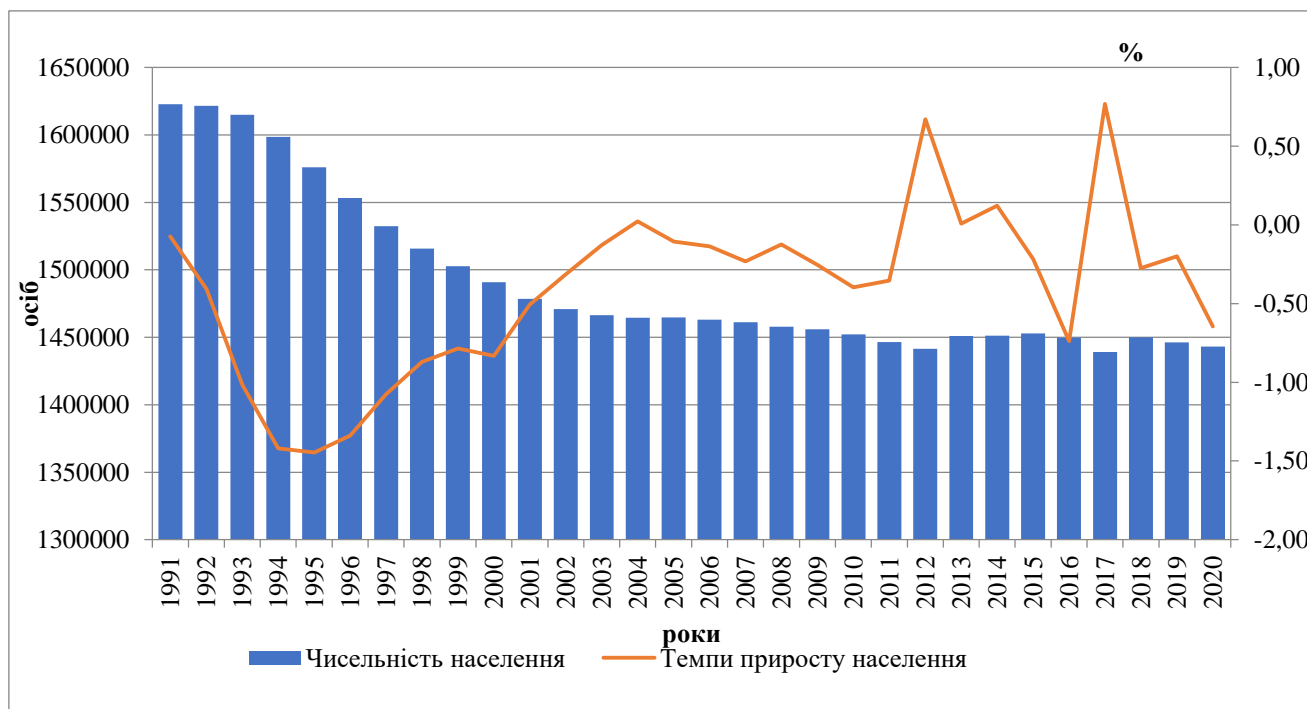

Рис. 2.7 Динаміка чисельності та темпів приросту населення міста Харків за період з 1991 по 2020 роки
Джерело: складено автором за даними [20, 21]

У розрізі районів міста (рис. 2.8) найбільша чисельність населення станом на 01.01.2020р. проживає в Московському районі (296 192 особи), а найменша – в Холодногірському (84103 особи). Найбільшим за площею районом є Київський район, в якому проживає 12,95% всього населення, а найменшим – Слобідський, в ньому проживає 9,96%. Найбільш густонаселеним є Московський район – 9402,9 осіб/км². В цьому районі знаходиться найбільший житловий масив міста, який є одним з найбільших спальних районів країни – Салтівка [11]. Натомість найменша щільність населення спостерігається в Основ'янському районі, в якому проживає 6,35% від всього населення, а щільність населення складає 2002,7 осіб/км² [21].

На розміщення постійного населення в місті впливають економічні, природні та історичні фактори. Так, найбільш густонаселений Московський район був спроектований з метою розміщення працівників заводів та фабрик,

які працювали головним чином в Індустріальному районі міста. Райони з найменшою чисельністю та густотою населення: Основ'янський, Новобаварський, Холодногірський – це найменш привабливі для проживання районим міста через їх віддаленість від адміністративного та промислового центрів міста, дана динаміка зберігається протягом всього періоду дослідження (рис. Б.2.).

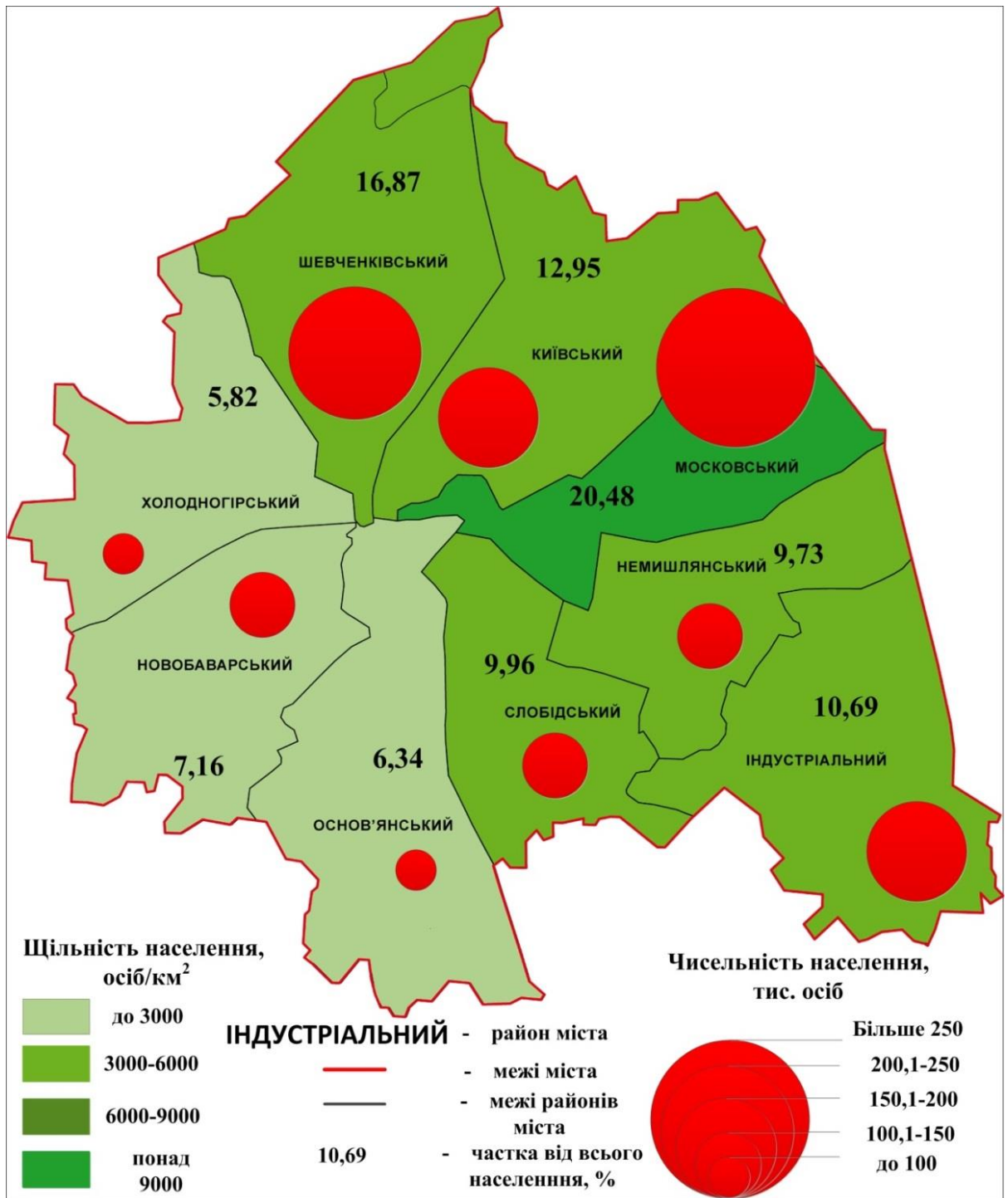

Рис.2.8 Чисельність та щільність населення міста Харків

у розрізі районів станом на 01.01.2020 року
Джерело: складено автором за даними [20, 21]

Процеси природного руху населення значною мірою впливають на якісний та кількісний склад населення Харкова (табл. Б.1). За період з 1991 по 2019 рік, показник коефіцієнта природного приросту населення залишається від'ємним (рис. 2.9). Максимальне його значення зафіксоване в 1991 році – 0,90‰, а мінімальне – 7,50‰ в 2000 році. З 2006 по 2013 роки фіксується незначне поліпшення демографічної ситуації в місті, що відображається і в значеннях темпів приросту населення. Після 2013 року значення коефіцієнта природного приросту населення міста Харкова має динаміку до зменшення. [21]

Максимум показників коефіцієнту народжуваності зафіксовано в 1991 році 10,43‰, а мінімум відповідно в 1999 році – 5,94‰. Щодо показників коефіцієнту смертності, максимум спостерігається в 1995 році – 13,93‰, мінімум – 11,33‰ в 1991 році [21].

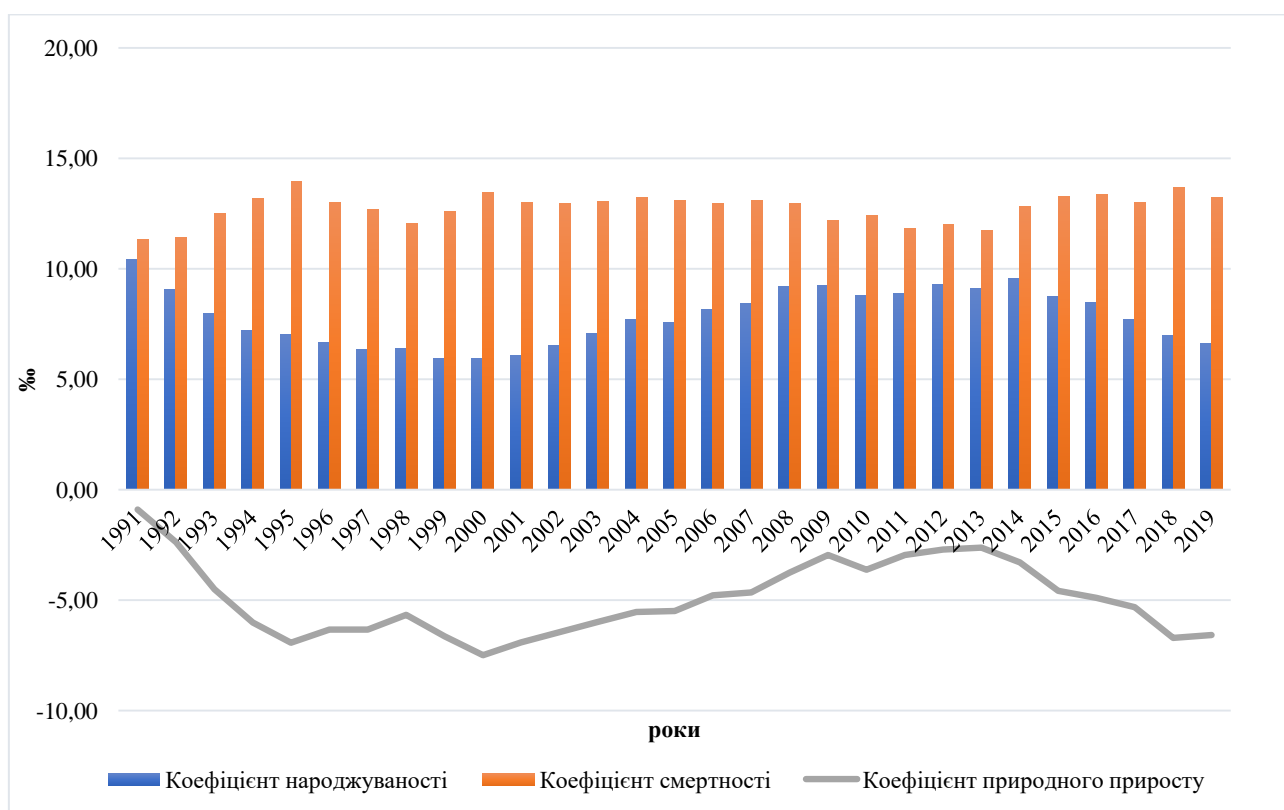

Рис. 2.9 Динаміка показників природного руху населення міста Харків в період з 1991 по 2019 роки

Джерело: складено автором за даними [20, 21]

Станом на 2019 рік у розрізі районів міста в розподілі показників природного приросту населення не спостерігається значних відмінностей. Загалом в міста зафіксовано такі показники природного руху населення: коефіцієнт народжуваності – 6,63‰ та коефіцієнти смертності – 13,21‰, що формує від’ємні значення коефіцієнту природного приросту (-6,58‰).

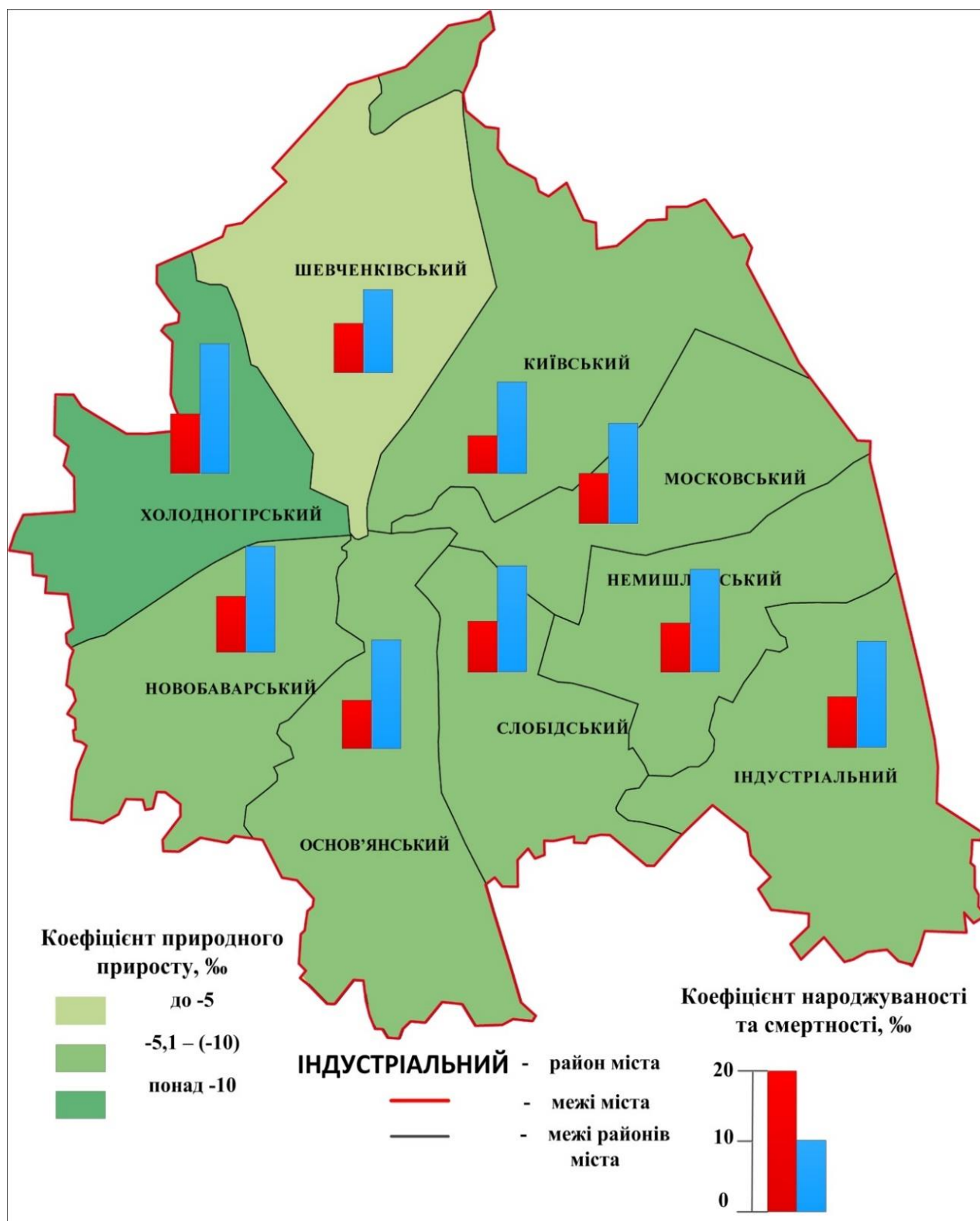

Рис. 2.10 Природний рух населення міста Харків в 2019 році
Джерело: складено автором за даними [20, 21]

Максимальні значення природного приросту населення зафіксовано в Шевченківському районі міста (-4,13‰), а мінімальні в Холодногірському (-10,04‰) (рис. 2. 10). В той же час Холодногірський район є лідером за величиною показників коефіцієнту народжуваності – 8,29‰ та смертності – 18,33‰. Найнижчі показники коефіцієнту народжуваності в Київському районі міста – 5,57‰. А найнижчий показник коефіцієнту смертності в Шевченківському районі – 11,05‰. Такі показники природного руху населення зумовлені, в першу чергу, статевो-віковим складом населення районів (рис. Б.3, табл. Б.2)[20, 21].

Іншим не менш важливим фактором впливу на кількісний та якісний склад населення міста є механічний рух населення. З 2014 року для Харкова та Харківської області даний фактор став найбільш відчутним. Загалом за весь період спостережень (2002-2019 роки), лише в 2010-2011 та 2016 роках фіксуються від'ємні значення сальдо міграції (рис. 2.11). Місто можна назвати міграційно привабливим, як для мешканців області, так і інших регіонів[212].

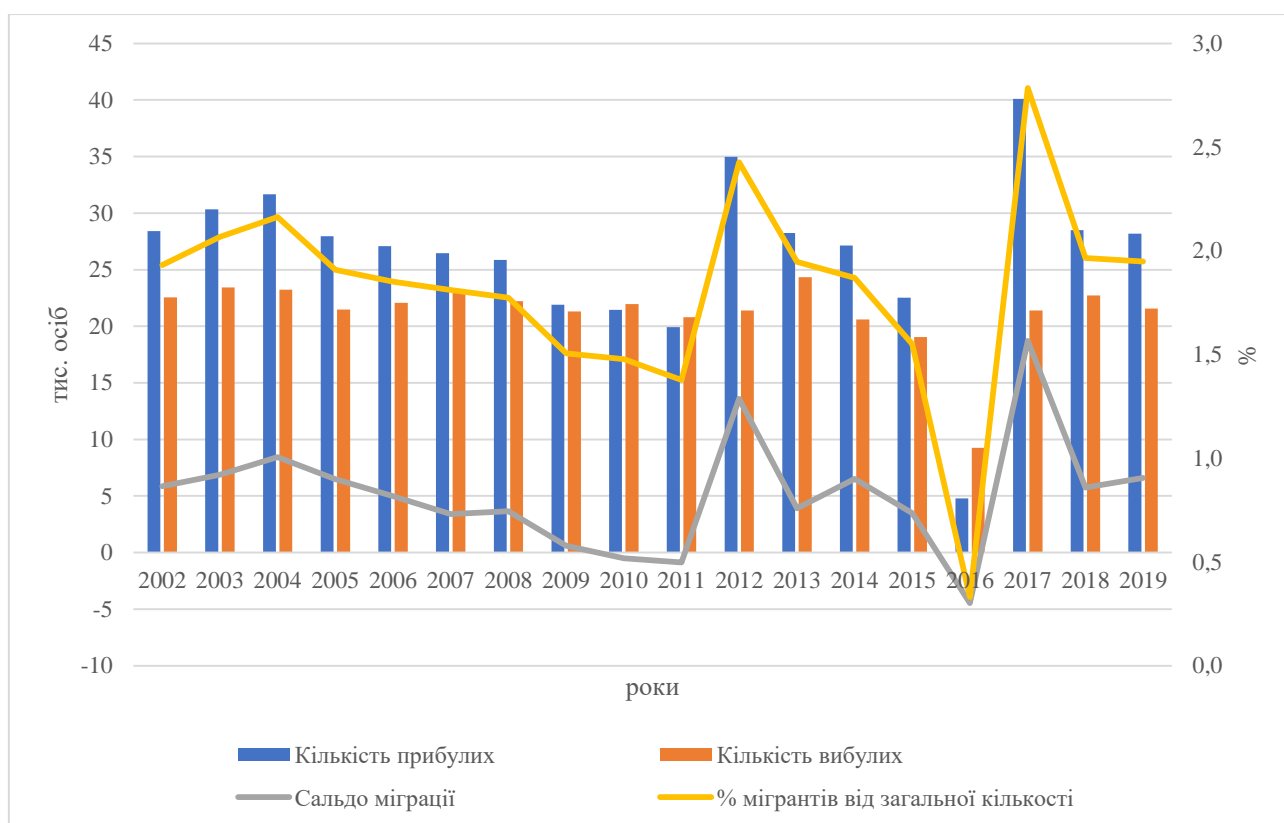

Рис. 2.11 Динаміка показників міграційного руху населення міста Харків з 2002 по 2019 роки

Джерело: складено автором за даними [20, 21]

Розміщення в Харкові великої кількості вищих навчальних закладів (ВНЗ), сприяє розвитку міжнародної міграції. А близькість до зони проведення ООС, в 2014 році перетворило Харків на один з найбільших центрів прийому та розміщення внутрішньо перемішених осіб (ВПО) [209].

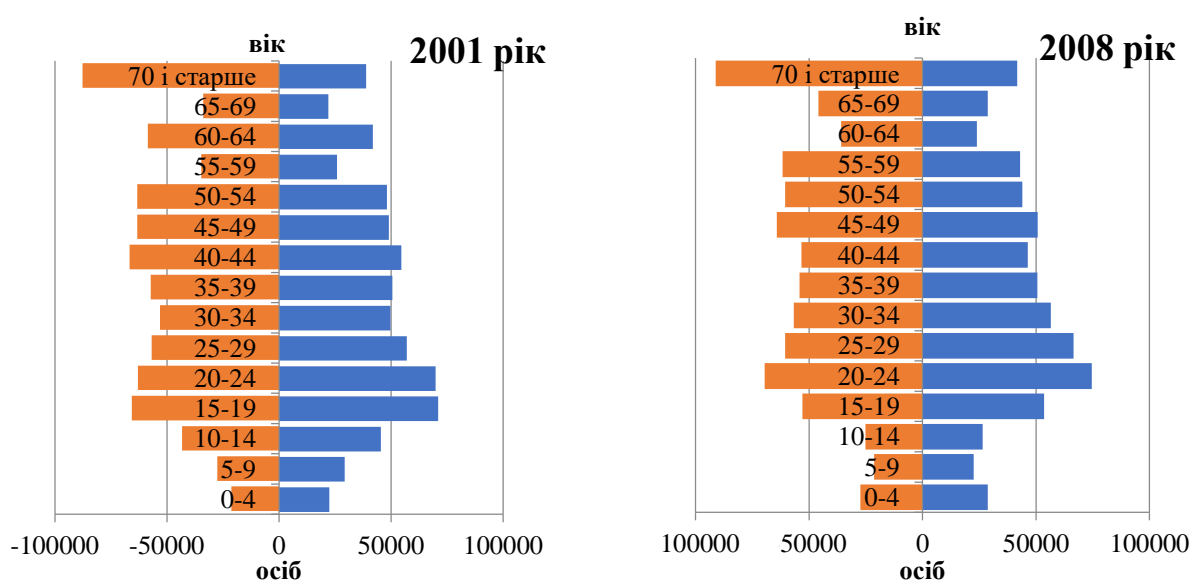
Інтенсивні міграційний та природній рухи населення в місті, чисельність та якісний склад населення є тими демографічними факторами, що сприяють розвитку міста загалом у всіх його сферах. При дослідженні постіндустріальних трансформацій, ігнорування демографічної складової міських соціогеосистем є недопустимим. Адже населення є головним індикатором розвитку території, будь-які трансформації в економіці, виробництві, екології, соціальній чи культурній сфері функціонування міського простору прямопропорційно відображаються на населенні міста та його демографічних характеристиках.

Не менш важливим фактором демографічного розвитку міста є статевовікова структура населення, аналіз якої дозволяє виявити періоди загострення або послаблення негативних чинників розвитку. За весь період дослідження,

відповідно до статево-вікових пірамід (рис. 2.12), для населення міста Харків характерним є перший тип відтворення населення, з переважанням осіб старших вікових груп над молодшими. За формою статево-вікових пірамід чітко простежується зменшення когорти населення працездатного віку, зменшення числа дітей та збільшення осіб старших вікових груп.

Статевий склад населення міста Харків є традиційним для більшості промислових міста, що знаходяться на етапі трансформування. За період дослідження фіксується постійне переважання загальної чисельності жінок (54%) над чисельністю чоловіків (46%). Відповідно до досліджуваних вікових груп, у когорті дітей та населення молодшого працездатного віку (до 40 років) – чисельно переважають чоловіки. В когорті старшого працездатного населення (після 40 років) та когорті пенсіонерів переважають жінки, їх кількість перебільшує часто 58% чисельності вказаних вікових груп [20, 21].

За весь період дослідження фіксується тенденція переважання жінок у всіх вікових когортах, окрім населення допрацездатного віку. Станом на 2019 рік, спостерігається таке співвідношення статей за віковими групами: когорта допрацездатного віку – 7,1% чоловіків від загальної кількості населення та 6,7% жінок; когорта працездатного віку: 30,7% чоловіків, 31,7% жінок; когорта післяпрацездатного віку: 8,3% чоловіків та 15,2% жінок (рис. 2.12) [20, 21]

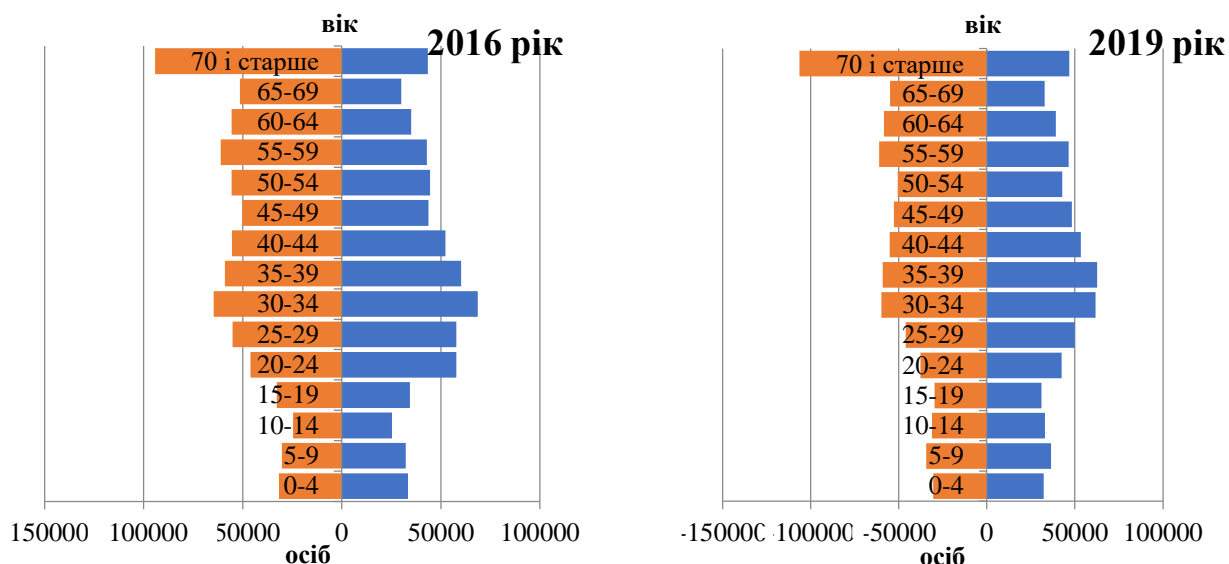

Рис. 2.12 Статеві-вікова структура населення міста Харків за 2001, 2008, 2016 та 2019 роки.

Джерело: складено автором за даними [20, 21]

Традиційно, в структурі населення великих міст переважає когорта працездатного населення. При цьому за рахунок інтенсивного механічного руху населення тенденції до природнього демографічного скорочення невідбується, поповнюється чисельно когорта працездатного населення та змінюється якісний склад населення міста.

Відповідно до показників демографічного навантаження працездатного населення (рис. 2.13), починаючи з 2003 року показник демографічного навантаження особами старших вікових груп починає перевищувати дані показника демографічного навантаження дітьми, досягаючи максимального значення за досліджуваний період в 2019 році – 24,4 осіб на 1000 осіб працездатного населення.

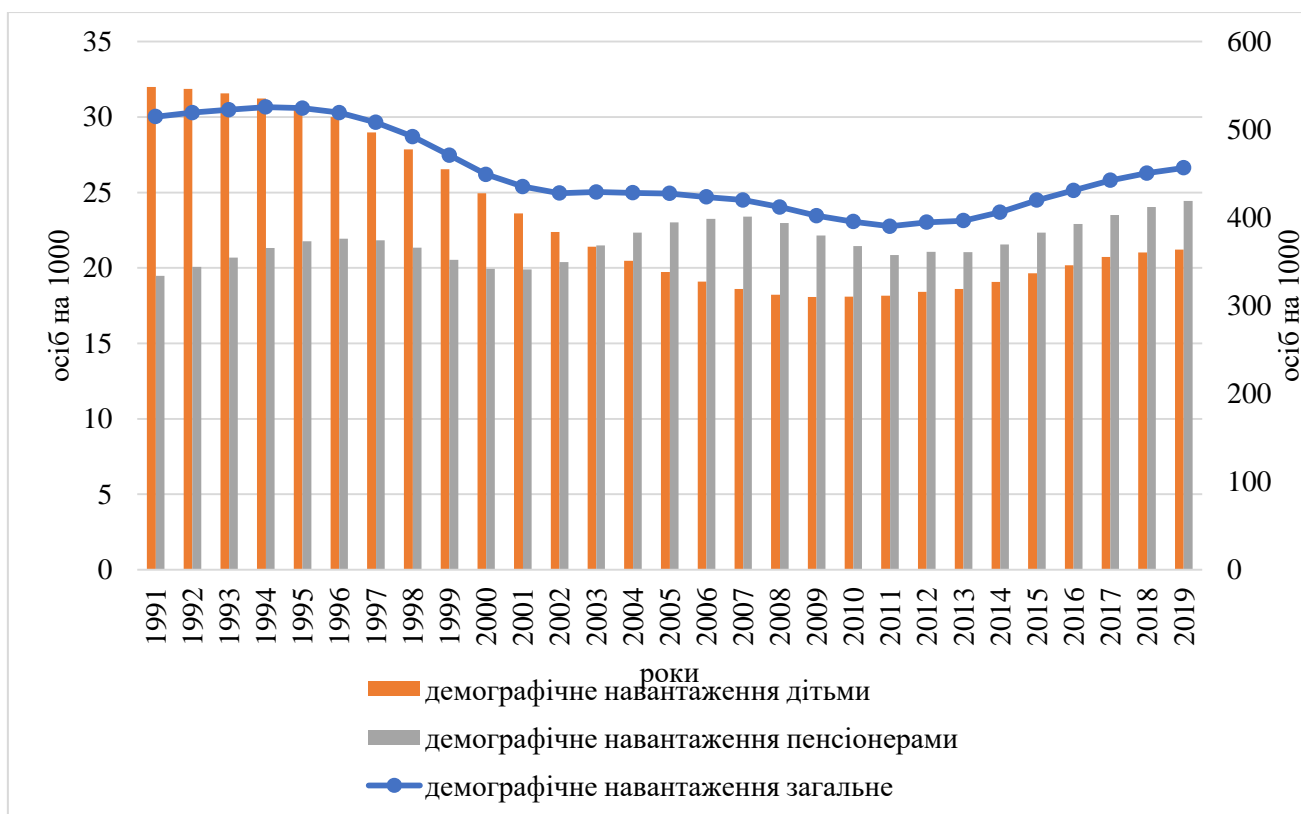

Рис. 2.13 Динаміка демографічного навантаження у місті Харків за період з 1991 по 2019 роки

Джерело: складено автором за даними [20, 21]

Загальний показник демографічного навантаження максимальних значень за період дослідження досягнув у 1994 році – 525,6 осіб на 1000 осіб працездатного населення, що можна пояснити значним збільшенням частки маломобільного населення старших вікових груп, однією з причин збільшення чисельності якого стала економічна криза початку 1990-х років, що спричинила значну міграцію населення [20, 122, 123].

За період дослідження в місті Харків фіксуються надто висові показники коефіцієнту старіння. В реперні роки (рис. 2.14), даний показник перевищує позначку 18% та сягає максимуму в 2019 році (23,7%), що свідчить про дуже високий рівень демографічного старіння. Ріст коефіцієнта старіння населення в місті Харків, головним чином, є відображенням соціально-економічного рівня розвитку міста. Це з одного боку підвищує показники тривалості та якості життя, а з іншого сприяє збільшенню частки осіб старшого працездатного віку в структурі населення міста, що веде до ряду соціально-економічних проблем.

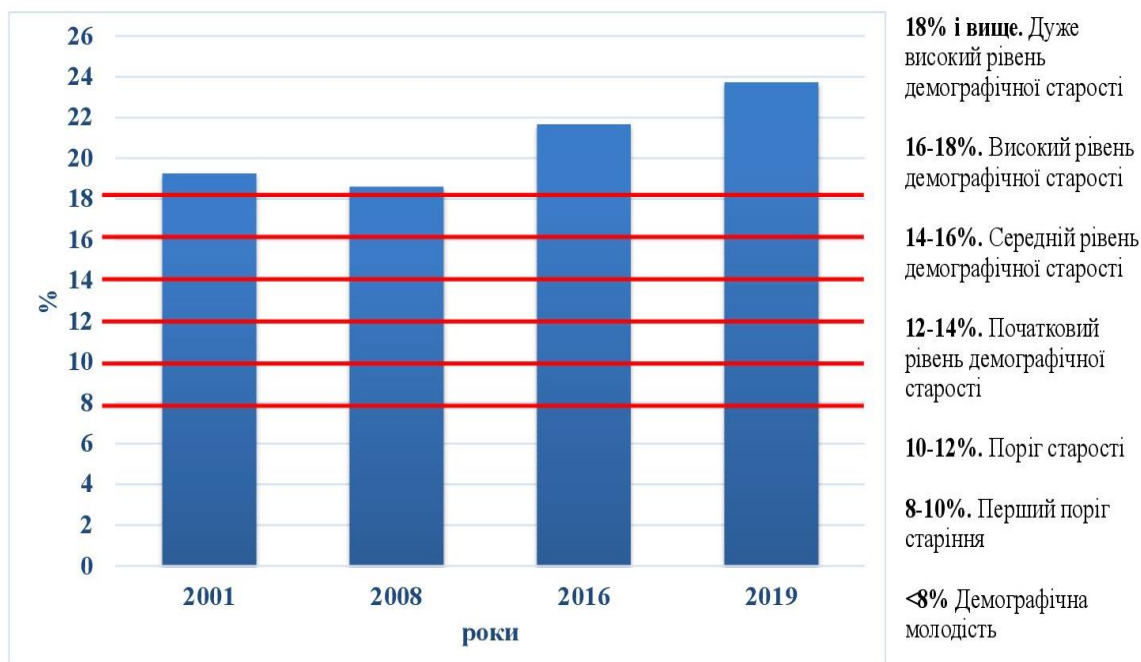

Рис. 2.14 Динаміка коефіцієнту старіння населення міста Харків за 2001, 2008, 2016 та 2019 роки.
Джерело: складено автором за даними [20, 21]

У контексті розвитку території її населення є одним з найбільш вагомих факторів, саме тому зважаючи на проаналізовані вище показники природного і механічного руху та структури населення міста Харків на основі економічного підходу, варто розглянути такий показник, як демографічний потенціал населення [114, 139].

Максимальні значення демографічного потенціалу населення міста Харків зафіксовано на рівні 6,98 в 2012 році, відповідно мінімальні значення становлять 3,33 в 2016 році (рис. 2.15). В цілому за досліджуваний період показники демографічного потенціалу населення в середньому становлять 4, 9 [20, 21].

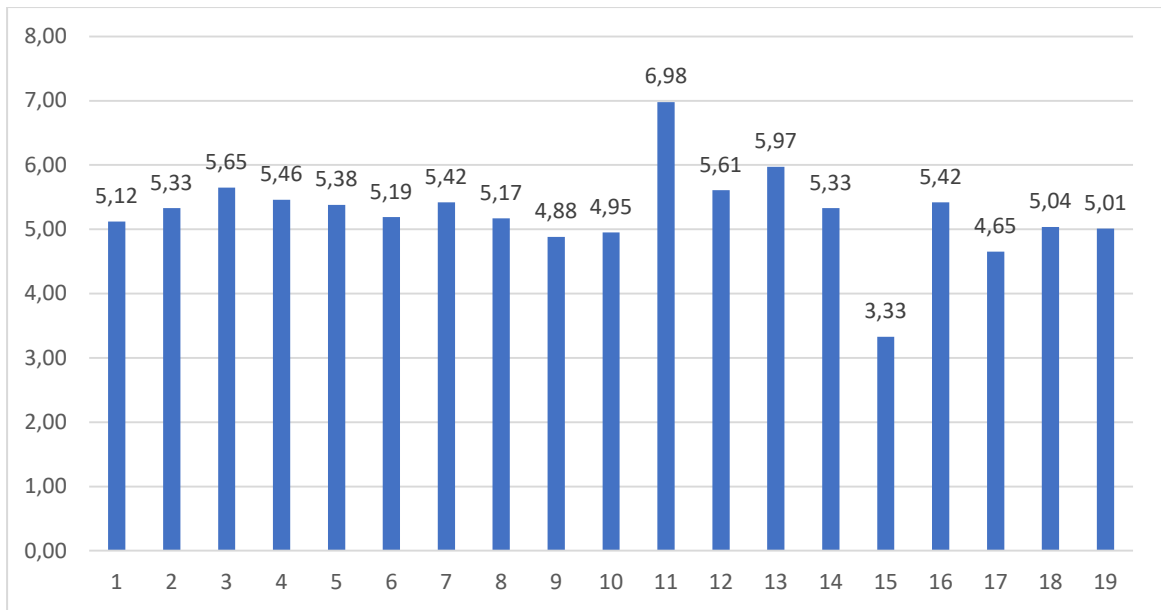

Рис. 2.15 Динаміка показників демографічного потенціалу населення міста Харків за період з 2002 по 2019 роки
Джерело: складено автором за даними [20, 21]

Отже, на кількісний та якісний склад населення міста Харків, в період незалежності України з однаковою мірою впливали процеси природного та механічного руху, компенсуючи вплив одне одного. Проте саме в постіндустріальний період розвитку міста саме його населення стає рушійною силою просторових змін, трансформуючи міський простір на всіх рівнях функціонування міської соціогеосистеми відповідно до власних потреб, адже в період постіндустрії роль міста значно змінює свій вектор [139].

2.2. Соціально-економічні особливості та проблеми розвитку міста Харків

Місто – це територія, в якій у симбіозі існують населення, міська влада, бізнес та природа. В системі такої взаємодії часто виникають різні проблеми та конфлікти. Фахівці з урбаністики та міського планування, область взаємодії міста та його населення називають зоною міського конфлікту [59].

Міські конфлікти виникали протягом всієї історії становлення та розвитку міст та міського населення [186]. Вони мали вплив не лише на населення окремих районів міста чи міста в цілому, а й на регіон або навіть країну чи субрегіон світу. Як зазначають спеціалісти з дослідження міських конфліктів,

чинниками їх виникнення є будь-які зміни, що відбуваються в місті. Саме тому дослідження перехідних етапів розвитку міст, на яких відбуваються найбільш масштабні трансформації є вкрай важливим [70, 71].

Як зазначалось вище, місто є соціогеосистемою, а отже міські конфлікти можуть виникати на будь-якому її ієрархічному рівня та мати відповідні масштаби та наслідки (рис. 2. 16).

Рис. 2.16 Територіальні рівні міського конфлікту в Харкові
Джерело: складено автором за даними [58, 59, 70, 151, 186]

Саме соціальні та економічні фактори розвитку міста та міських просторів на думку багатьох вчених є, з одного боку, причиною виникнення міських конфліктів, а з іншого це – головні агенти трансформацій. У період переходу міста від індустріального по постіндустріального етапів розвитку важливим є дослідження соціальної та економічної підсистеми функціонування міста.

Під сукупністю соціальних факторів впливу на розвиток міст розуміють характеристику наявних об'єктів соціальної інфраструктури, соціальні проблеми населення, ринок праці, освіта та охорона здоров'я. Економічні фактори впливу включають загальний рівень економічного розвитку міста,

розвиток окремих секторів та галузей економіки, зовнішньоекономічну діяльність та інноваційно-інвестиційну сферу.

2.2.1. Індустріальна спадщина. Пов'язана з економічними та соціальними факторами розвитку міста, а також історичним розвитком міста, в контексті концепції постіндустріального розвитку є наявна в місті, що трансформуються, індустріальна спадщина. Наявні індустріальні об'єкти та соціальні уклади суспільства одночасно можуть бути як загрозами, так і факторами розвитку міста та міського простору. Проблемами використання та адаптування індустріальної спадщини в містах, що трансформуються, займаються фахівці різних галузей: суспільні географи, урбаністи, економісти, соціологи, філософи та інші. Такий живий інтерес спричинений багатогранністю категорії «індустріальна спадщина».

В загальному розумінні, *індустріальна спадщина* це – культурна спадщина, що відображає розвиток масового індустріального виробництва, в період з кінця XVIII ст. до середини XX ст. В Україні в цілому та в Харкові зокрема, цей період тривав до кінця XX ст. та здійснив значний вплив на подальший розвиток території (табл. 2.4).

До індустріальної спадщини відносять: будівлі заводів та фабрик, вокзалів, різні агрегати і механізми, побудовані як за індивідуальним замовленням, так і відповідно до масоціальних проектів. Так само до цієї категорії відноситься інфраструктура, транспорт, елементи соціальної організації, пов'язані з виробництвом, місця переробки енергії. Також, багато дослідників індустріальної спадщини розділяють її на дві категорії: матеріальну та нематеріальну індустріальну спадщину.

Таблиця.2.4

Періодизація розвитку міста Харків у контексті наявної індустриальної спадщини

	Роки	Характеристика періоду	Індустриальні об'єкти, що збереглися і досі функціонують за призначенням	Індустриальні об'єкти, що припинили своє функціонування
1	2	3	4	5
Доіндустріальний	1654-1765	«Козацький» етап розвитку міста Харків. Місто являло собою укріплену фортецю та було центром дислокації козацького полку. Тут не було постійного населення, або стаціонарних ремесел		
Перехідний до індустриального	1765-1869	Період становлення міста Харків як адміністративного, ремісничого, торговельного, культурно-просвітницького центру Слобідської України. В цей період в місті функціонували колегіум, училище, бібліотека, типографія, театр, значна кількість ярмарків. Найбільш знаковою подією даного періоду, що вплинула на подальший розвиток міста, стало відкриття в 1805 році університету. В 1866 році в місті починається будівництво залізниці.	Харківська залізниця	
Індустриальний	1869-1917	Інтенсивний ріст торгівлі, промисловості, фінансової діяльності в місті стали відповіддю на розвиток капіталістичних відносин в країні. Харків стає одним з найбільших економічних центрів країни. Цьому сприяло будівництво залізниці, які також спричинило стрімкий розвиток промисловості, головним чином машинобудування та металообробки, відкриття біржи та розвиток торгівля.	Харківський паровозобудівний завод (нині – «Завод імені В.О. Малишева»); Машинобудівельний завод Г.А. Берліозова (зараз – Харківський приладобудівельний завод імені Т.Г. Шевченка); «Російсько-Балтійський електротехнічний завод» (зараз – Харківський електромеханічний завод (ХЕМЗ))	

подовження таблиці 2.4

	Роки	Характеристика періоду	Індустріальні об'єкти, що збереглися і досі функціонують за призначенням	Індустріальні об'єкти, що припинили своє функціонування
1	2	3	4	5
Індустріальний	1917-1934	Жовтневий переворот, Перша світова війна та утворення СРСР кардинально змінили життя в місті Харків. З провінційного промислового міста воно перетворилось в столицю України, що в свою чергу стимулювало стрімке зростання. В цей час починається масштабна розбудова міста. Будуються цілі промислові райони, розширюється та удосконалюється план міста, закладаються житлові та зелені зони. В цей час відбувається перепланування центру міста: навколо площі Дзержинського (нині прощі Свободи) згідно радіально-кільцевої просторової структури закладаються вулиці Клочківський узвіз, Юри Зойфера, Ромена Ролана, проспекти Науки та Незалежності.	Харківський вагоноремонтний завод, кондитерська фабрика «Жорж Борман» (зараз – «Бісквіт-шоколад»), Харківський велосипедний завод, Харківський авіаційний завод, Харківський машинобудівельний завод «ФЕД», Харківський тракторний завод (ХТЗ), «Турбоатом».	
	1934-1945	У передвоєнний період у місті нарощується промисловість, яка згодом буде переорієнтована на забезпечення потреб армії. В Другій світовій війні місто Харків зазнало колосальних втрат та збитків: понад 500 промислових підприємств було зруйновано, найбільш потужні та значимі було евакуйовано в тил, майже повністю знищено транспортну інфраструктуру міста, житловий фонд, об'єкти соціального забезпечення.	Завод «Південкабель» .	
	1945-1991	Роки повоєнного відновлення та інтенсивної індустріалізації радянського періоду дозволили місту Харків стати одним з найбільших адміністративних, промислових, культурних та наукових центрів країни. За часів СРСР промисловість міста здобула машинобудівну спеціалізацію, яка головним чином була орієнтована на потребу військово-промислового комплексу, важкої промисловості, електроенергетики та сільського господарства. В зв'язку з цим постійно збільшувалась чисельність населення, що вимагало розширення меж міста та формування житлових масивів. Відповідно розвивається внутрішня інфраструктура міста, будується метрополітен.	Електротяжмаш, Харківський підшипниковий завод, пивзавод «Рогань», «Хартрон»	

продовження таблиці 2.4

	Роки	Характеристика періоду	Індустріальні об'єкти, що збереглися і досі функціонують за призначенням	Індустріальні об'єкти, що припинили своє функціонування
1	2	3	4	5
Перехідний до постіндустріального	1991-2010	<p>Політичні перетворення періоду становлення незалежності України в економічному плані відображаються головним чином переходом від адміністративно-командної до ринкової системи господарювання. Цей процес масштабних трансформацій покладає значний відбиток на всі сфери життєдіяльності країни, при цьому епіцентрами таких змін стають міста.</p> <p>На фоні скорочення промислового виробництва, відбувається різке зменшення обсягів житлового будівництва, поглиблюється відставання в розвитку соціальної, транспортної, інженерної, виробничої інфраструктури. Поширюються тенденції екстенсивного розвитку міста, при якому починають розширюватися його межі за рахунок формування субурбії, забудовується історичний центр міста, приходять у занепад промислові території. В цей період місто переживає демографічну кризу.</p>		«Кондиціонер» (завод та НДІ), «Серп і молот», спочатку Гельферіх-Саде, «ХЗТД» – Харківський завод тракторних двигунів, Іванівський пивоварний завод, Харківський елеватор, Харківський шкіряний завод, Харківський домобудівний комбінат № 1, Харківський завод «Радіодеталь», «Елеватормельмаш»
	з 2010	<p>Адаптація до нових геополітичних умов та економічна криза значно вплинули на розвиток міста Харків. Однак наявність потужного промислового, наукового та трудового ресурсного потенціалу створила необхідні умови для розвитку нової економічної системи та прогресивного функціонування міста у контексті процесів глобалізації та метрополізації. Ведеться активна інвестиційна міжнародна діяльність. Головними партнерами міста, на зміну країнам СНД приходять: США, Ізраїль, Швеція, Кіпр, Чехія, Росія, Японія, Грузія, Китай, Німеччина, Італія. Зростає кількість інноваційно активних промислових підприємств, обсяг впроваджених нових технологічних процесів, реалізованих інноваційних видів продукції, інноваційні витрати тощо. Відбуваються інтенсивні трансформаційні процеси міського простору, зокрема, процеси джентрифікації, терціаризації, пожвавлення, оновлення, перебудови, деіндустріалізації, комерціалізації тощо.</p>		Харківський завод електромонтажних виробів (ЗЕМІ-2).

Джерело: складено автором за даними [25, 125, 146]

До групи матеріальної індустріальної спадщини Г. П. Підгрушний відносить [100, 211]:

- *енергетичні об'єкти* (тепло-і гідроелектростанції, лінії електропередач і т. п.);
- *виробничі об'єкти* (шахти, кар'єри, заводи, фабрики, окремі технологічні лінії, обладнання тощо);
- *об'єкти складського господарства* (склади, сховища, погребі і т.п.);
- *об'єкти транспортної інфраструктури* (залізничні вокзали, портові комплекси, ангари для транспортних засобів, окремі залізничні гілки тощо);
- *об'єкти соціальної інфраструктури* (житлові будинки для інженерно-технічного персоналу і робітників, клуби, лікарні, школи, училища та ін.).

Проте, індустріальна спадщина – це не лише будівлі та інженерні споруди чи об'єкти інфраструктури. Це ще й люди, які будували їх, які працювали на підприємствах, для яких завод – це й було життя. Нематеріальна складова індустріальної спадщини відображається в самоідентичності населення та його відношенні до зв'язку між історичними подіями та сучасністю [61, 131, 211].

З точки зору містобудування та урбаністики, наявні індустріальні об'єкти в період постіндустрії, змінивши свої індустріальні функції, стають об'єктами інновації на основі галузей третинного сектору та підвищують конкурентоспроможність міського простору як окремих районів міста, так і міста загалом [211].

Як Smart city, Харків на рівні локального міського управління, є одним із вірцевих міст України, що динамічно використовують наявну індустріальну спадщину в фактор конкурентоспроможності міста. В першу чергу це відображається в модернізації покинутих промислових об'єктів та зміні їхнього функціонального призначення. Згідно з існуючими стратегіями розвитку міст, покинуті промислові території доцільно використовувати як:

- *туристичні об'єкти*: індустріальний, подієвий, екстримальний туризм;

- *об'єкти рекреації*: формування міських парків та зелених зон, зон рекреації та туризму, відкриття парків культури та відпочинку, розважальних центрів, парків атракціонів, аквапарків, екстрім-парків, розвиток спортивної інфраструктури: стадіонів, спортмайданчиків, скеледромів;
- *об'єкти офісно-торгівельної інфраструктури* та ті, що виконують логістичні функції: реконструкція промислових об'єктів під офісні та логістичні приміщення;
- *освітньо-мистецькі об'єкти*: створення арт-платформ та нових культурно-освітніх об'єктів;
- *науково-інноваційні території*: створення науково-дослідних кластерів та IT-хабів;
- *житлові об'єкти*: модернізація покинутих промислових об'єктів в селітебельні території;
- *власне промислові об'єкти*: реконструкція та модернізація покинутих індустріальних об'єктів та територій для їх повторного використання та альтернативної діяльності, наприклад створення міських ферм.

У місті Харків існують досить успішні приклади повторного використання об'єктів індустріальної спадщини, які втратили своє промислове значення. Найбільш яскравий та успішний приклад це відкриття на території механічного цеху державного підприємства транспортного машинобудування «Завод імені Малишева» Арт-заводу «Механіка» (рис. 2.17) – мультифункціонального культурно-творчого простору, концертного майданчика, парку, арт-холу, інкубатору креативних індустрій, виставкового комплексу [3, 57, 97].

Інший приклад – арт-майданчик «Fabrika.space» (рис. 2.17), створений на місці фабрики з сортування та зберігання селекційних сільськогосподарських культур. На нижньому поверсі розташовані бар і ресторан, на другому і третьому – велика івент-зона, а під дахом – коворкінг. «Fabrika.space» сьогодні – це відоме в Харкові місце для зустрічей з друзями та діловими партнерами,

роботи й вільного часу. Тут можна працювати в коворкінгу, відвідувати лекції, конференції, семінари в івент-зоні або зустрічатися з друзями в барі чи ресторані [22].

Рис. 2.17. Арт-завод Механіка та «Fabrika.space»
Джерело: складено автором за даними [3, 22]

Також у багатьох покинутих промислових об'єктах функціонують інші об'єкти соціальної інфраструктури, зокрема кінотеатри, науково-дослідницькі кластери, об'єкти відпочинку та торгівлі.

Нажаль, у місті також існують ряд покинутих промислових об'єктів, які функціонують як brownfields та greyfields [207], часто виступають територією міського конфлікту і соціальних проблем. Комплексне дослідження таких об'єктів та визначення перспектив їхнього розвитку є одним із пріоритетних завдань локального та інтралокального урбанізму. Серед перспективних об'єктів, що одночасно виступають індустріальною спадщиною та покинутими територіям (brownfields, greyfields) є:

- територія збанкрутованого заводу «Серп і молот» - територія має значний потенціал для житлового будівництва або як перспективна рекреаційна зона міста;

- Харківський елеватор – «промисловий монстр» майже в центрі міста, модернізація та ренновація якого могла б перетворити депресивний район міста в інвестиційно-привабливу територію [162];
- недобудований басейн на вулиці Клочківській – відновлення функціонування якого значно покращить туристичний імідж міста, а додатковий об'єкт спортивної інфраструктури значно поліпшить стан розвитку спорту в місті та стан здоров'я населення загалом, а також рівень комфортності проживання в місті;
- значні промислові території підприємств в Індустріальному районі Харкова, які не використовуються – оптимізація та модернізація цих територій підвищить конкурентоспроможність не лише самих промислових підприємств, а й міста в цілому.

2.2.2. Економічні передумови розвитку Харкова. Місто Харків – один з найбільших промислових центрів України. За 2019 рік 44% загального обсягу реалізованої промислової продукції Харківської області було реалізовано промисловими підприємствами міста Харків, найбільшими з яких є підприємства машинобудування. За даними державної статистики, саме в Харкові виробляють 100% парових турбін (АТ «Українські енергетичні машин»), близько 60% тракторів (ПАТ «Харківський тракторний завод»), близько 55% підшипників (АТ «ХАРП») та є одним з лідерів виробництва ряду інших товарів промисловості, зокрема, машинобудування [20, 21, 28, 122].

Територіально промислові зони та підприємства міста утворюють п'ять промислових вузлів, дев'ять промислових районів, що в свою чергу формують п'ять промислових зон, а також 14 груп підприємств. Їх разом доцільно об'єднати в промислові зони [28]:

- Балашовська промзона – 863,4 га;
- Орджонікідзевська промзона – 1043 га;
- Диканівська промзона – 999 га;
- Іванівська промзона – 550 га;

- Безлюдовська комунально-складська промзона – 576 га.

Ці промислові утворення поєднують більше 70 % промислових, транспортних і складських підприємств міста [28]. Станом на 2019 рік у міста Харків функціонує 19410 підприємств, що складає 77,5% загальної кількості зареєстрованих підприємств області, на них працює понад 285,6 тис осіб. З них 4,3% – малі підприємства, 95,6% – мікропідприємства, 0,1% – великі підприємства. Найбільша кількість підприємств працюють в сфері надання послуг, торгівлі та промисловості [28].

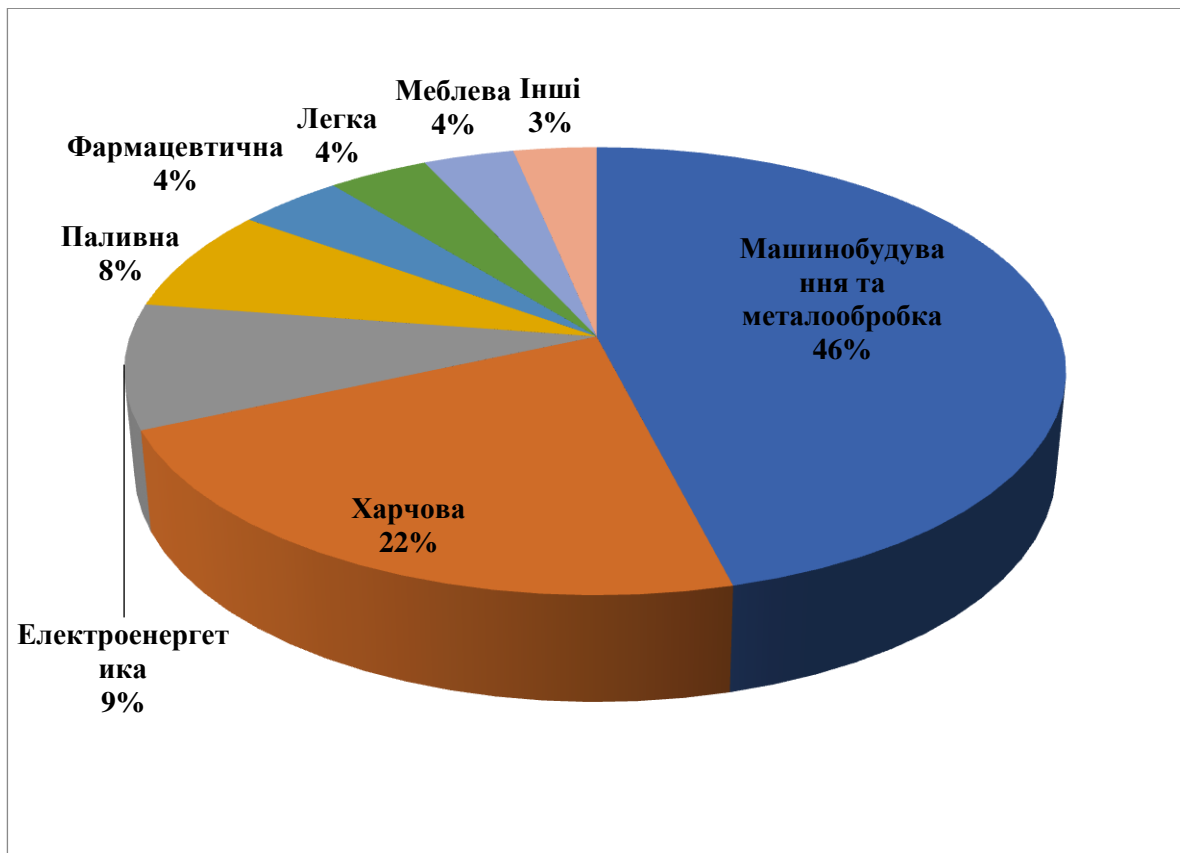

Рис. 2.18. Галузева структура промисловості міста Харкова станом на 2015 рік
Джерело: складено автором за даними [28, 122]

У контексті концепції постіндустріального розвитку території, найбільш ефективним є дослідження трансформації за рахунок аналізу обсягів виробництва за секторами економіки або за зайнятістю населення за галузями чи секторами економіки. Нажаль особливості збору статистики офіційними службами значно ускладнюють проведення такого аналізу в розрізі районів міста. За наявними даними (рис. 2.18) станом на 2015 рік в структурі

промислового виробництва в місті Харкові продовжує домінувати машинобудування та металообробка.

Виходячи з наявних статистичних та аналітичних даних дещо більш детально розглянемо особливості промислового виробництва в місті Харкова за окремими галузями:

- *Машинобудування*: галузь, яка від початку періоду індустріального розвитку до нині є рушієм економічного зростання міста Харків. Показники обсягу реалізованої продукції в 2018 році досягнути значення понад 83 млрд. грн. Обсяг реалізованої промислової продукції Харкова в 2016 році становив 60,985 млрд. грн., що складає понад 43,6% від загальнообласного значення. У структурі реалізованої продукції провідну роль має харчова промисловість, машинобудування, виробництво електроенергії та хімічна промисловість. Частка реалізованої промислової продукції в місті Харкові досягає 44% від загальнообласних значень [21].
- *Енергетика*: для промислово розвиненого міста із значною чисельністю населення для Харкова характерним є традиційно високий рівень розвитку електроенергетики. Потреби міста в ресурсі забезпечують АК «Харківобленерго», Харківська ТЕЦ-5, ТЕЦ-3.
- *Паливний комплекс*: розташування міста в районі газодобування сприяє розвитку даного комплексу. Найбільшими підприємствами галузі є «Харківтрансгсз», «Укртрансгаз», «Харківгаз», «Харківміськгаз».
- *Хімічна промисловість*: зважаючи на ФГП та наявні ресурси в місті Харків традиційно розвивається хімічна промисловість. Дана галузь здійснює найбільший екологічний вплив на середовище міста, тому для збереження промислових потужностей постійно перебуває в стані технічного удосконалення, хоча і виникають ряд конфліктів. Основним галузями хімічної промисловості міста Харкова є фармацевтична, коксохімічна, випуск побутової хімії, виробництво пластмас та товарів широкого вжитку.

- *Харчова промисловість*: має потужний рівень розвитку в місті, дає понад 22% обсягу реалізованої продукції в місті [21, 28]. Галузева структура харчової промисловості міста представлена майже всіма галузями та повністю забезпечує потреби населення міста і є експортно конкурентоспроможною.
- *Лісопереробка*: головним чином галузь представлено меблевими виробництвами та переробкою целюлози (на цій основі натомість розвинувся потужний типографсько-видавничий комплекс).

У контексті дослідження постіндустріальних трансформацій міста, найбільшою перешкодою виступає відсутність комплексного збору статистичної інформації відповідними структурами в розрізі районів міста. Виходячи з наявних та доступних даних для аналізу ефективності економічного розвитку міста Харкова та для виявлення особливостей трансформаційних процесів перехідного до постіндустріального етапу розвитку було виконано аналіз індексу обсягів промислової продукції (рис. 2.19) (показник збирався до 2008 року) та обсягів реалізованої промислової (фіксується з 2000).

Тож за показниками обсягів індексу обсягів промислової продукції та обсягів реалізації продукції бачимо (рис. 2.20), що в розвитку міста Харків зафіксовано два кризових періоди, яві загалом відповідають тенденціям розвитку Харківської області та України в цілому. Перший кризовий період зафіксовано з 1993 по 1996 роки, другий – 2012-2014 роки. Саме в ці періоди фіксується спад економічного розвитку, головним чином за рахунок найменш адаптивних галузей важкої промисловості, діяльність яких є основою економічного розвитку Харкова [21, 28].

У 2004 році обсяги реалізації промислової продукції за районами міста розподілились так (рис.2.21: максимум зафіксовано в Основ'янському районі міста – 30,51% від загальноміського, а мінімальні – в Московському – 3,43%.

У розрізі районів міста Харків найвищі показники обсягів реалізації промислової продукції в 2018 році зафіксовано в Слобідському районі – 23,72% від загальноміського. Мінімальні показники зафіксовано в Московському

районі Харкова – 3,29%, адже це переважно «спальний» район міста. Район з найбільшою концентрацією промислових об'єктів – Індустріальний – показує незначний спад в обсягах реалізації промислової продукції.

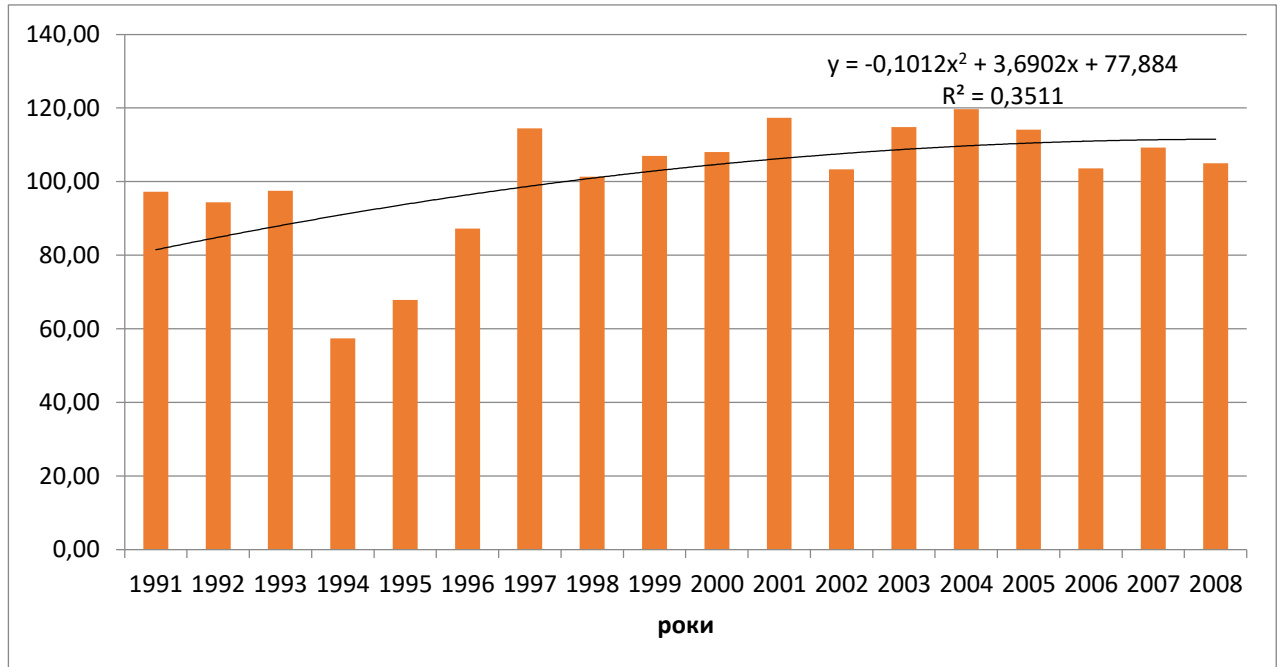

Рис.2.19 Динаміка індекси обсягу продукції промисловості в місті Харків за період 1991-2008 роки

Джерело: складено автором за даними [21]

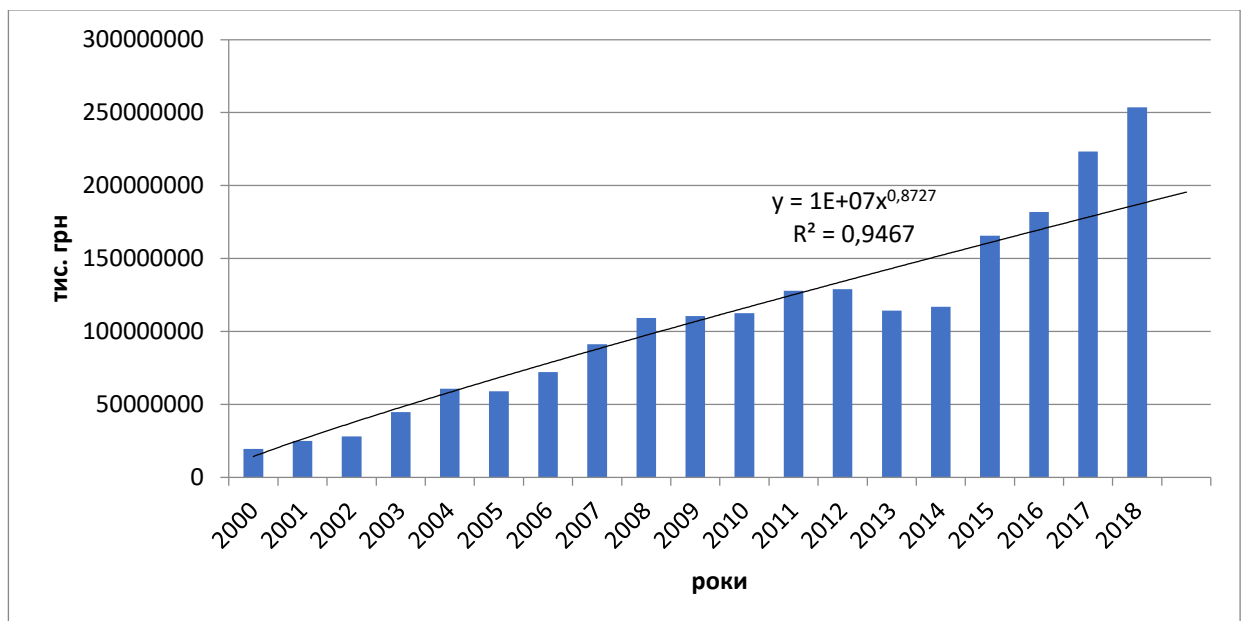

Рис. 2.20. Динаміка обсягів реалізації продукції в місті Харків за період з 2000 по 2018 роки

Джерело: складено автором за даними [21]

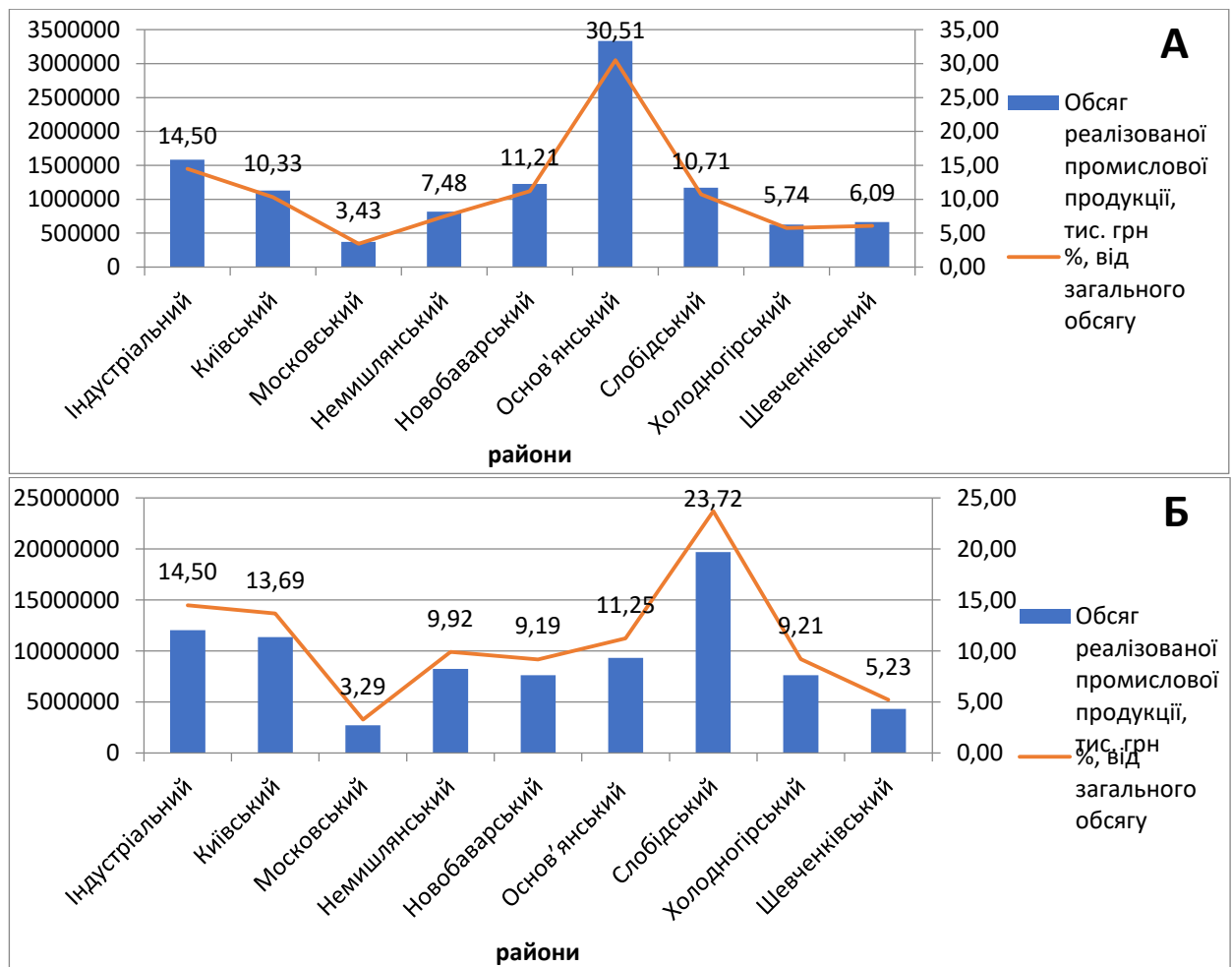

Рис. 2.21. Динаміка обсягів реалізації промислової продукції за районами міста Харків: А) в 2004 році; Б) в 2018 році
Джерело: складено автором за даними [21]

За даними економічного та промислового розвитку міста Харків за період з 1991 по 2019 роки, можна зробити висновок, що значення індустрії в місті знижується, чому свідчать показники ефективності функціонування економіки, саме тому такі галузі поступово заміщаються, в першу чергу, галузями сфери послуг. Серед галузей сфери послуг в Харкові, як і в більшості промислових міст України, що опинилися в періоді трансформування, провідну роль займають торгівля, ІТ-сфера, туризм та сфера краси та громадського харчування.

Все більших обертів розвитку в місті набуває ІТ-сектор. Попит на інформаційні послуги та відповідний трудовий потенціал міста сприяють розвитку ІТ-технологій в місті Харків, чим пришвидшують перехід до

постіндустріального етапу розвитку. Наразі в місті Харків функціонує близько 480 ІТ-компаній різного спрямування, близько 130 з яких об'єднані в Харківський ІТ-кластер, де зайнято понад 31 тис. осіб, що складає 14% населення міста, поступаючись лише місту Київ Аналітики ринку ІТ-послуг констатують факт зростання індустрії на понад 20% за період 2018-2019 років [89].

Відповідно до доступних статистичних даних щодо розвитку сфери ІТ-послуг в міста Харків дана сфера має такі особливості:

- станом на 2019 рік в ІТ-секторі було зареєстровано 21847 працівників, що на 28% більше в порівнянні з попереднім роком. Спеціалісти прогнозують ріст даного показника на 17% на наступний період;
- за період з 2015 року доходи від діяльності ІТ-компаній зросли на понад 4,4 млн грн на рік в 2019 році;
- майже 14% інноваційних проектів в ІТ-сфері в місті Харків реалізуються на базі місцевих закладів вищої освіти;
- традиційно в сфері ІТ в місті Харків зберігається гендерний розподіл спеціалістів на користь чоловіків, при цьому в віковому складі понад 70% - це працівники в віці до 30 років;
- компанії об'єднані в Харківський ІТ-кластер є активними учасниками соціальних, освітніх, екологічних, містобудівельних проектів [89].

2.2.3. Соціальна інфраструктура. При дослідженні міст важливого значення має аналіз особливостей функціонування соціальної сфери. В контексті переходу Харкова до постіндустріального етапу розвитку, саме соціальна сфера стає фактором зростання конкурентоспроможності міста. До галузей соціальної сфери міста відносять: освіту, охорону здоров'я та культуру, окреме значення має транспортна інфраструктура [112, 233]. Кожна з галузей соціальної сфери покликана забезпечувати соціальні потреби населення міста [81-82].

Галузь освіти Харкова включає в себе мережу дошкільних, позашкільних, загальноосвітніх та вищих начальних закладів I-VI рівнів акредитації. За динамікою кількості закладів освіти в місті (рис. 2.22) можна відстежити залежність кількості закладів освіти до чисельності населення загалом та окремих вікових груп. А саме: зниження темпів народжуваності на початку 1990-х років призвело до зменшення кількості закладів дошкільної освіти вже на початку 2000-х. Відповідно з 2005 року спостерігається зменшення кількості закладів середньої освіти [31].

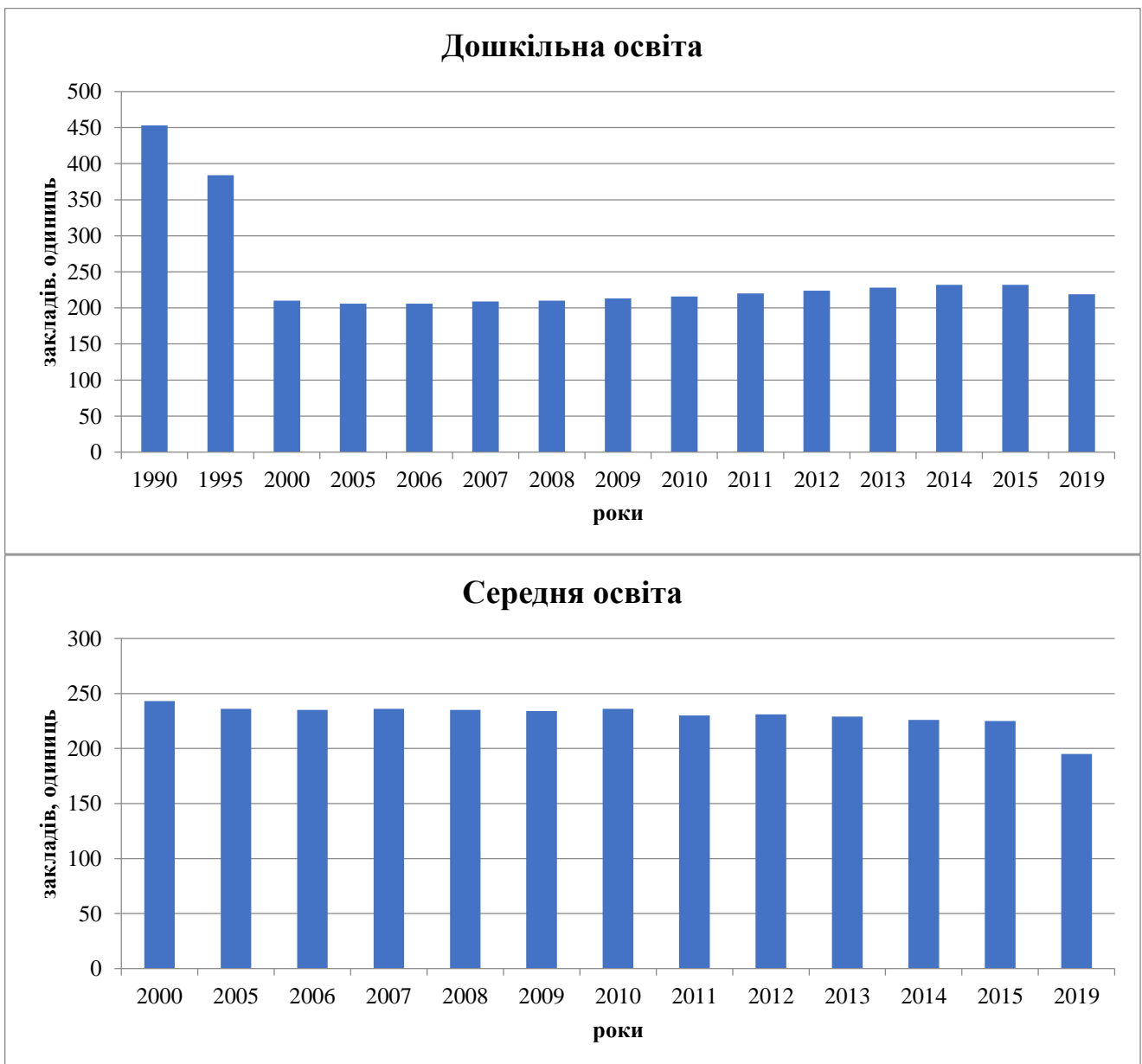

Рис. 2.22 Динаміка кількості закладів дошкільної та середньої освіти міста Харків

Джерело: складено автором за даними [20, 21, 31, 84, 157]

У розрізі районів міста (рис. 2.23) станом на початок 2019 навчального року, найбільша кількість закладів дошкільної та середньої освіти функціонують у найбільш заселеному Московському районі міста: 37 та 36 закладів відповідно. Мінімальна кількість закладів дошкільної освіти в Новобаварському районі – 16, а середньої освіти – в Основ'янському – 11 [31].

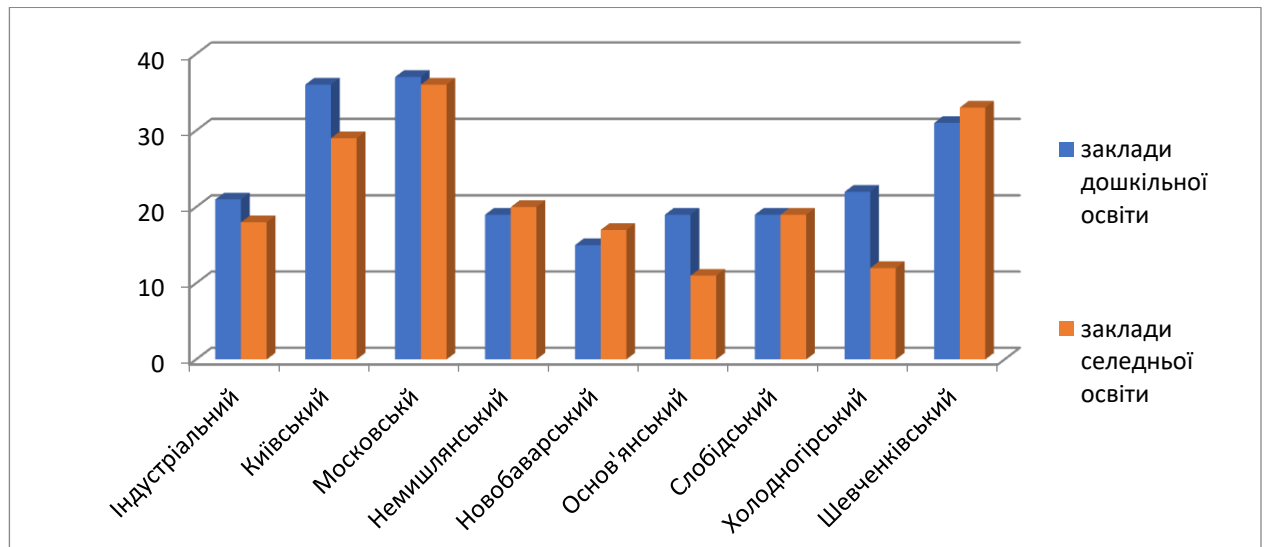

Рис. 2.23. Розподіл закладів дошкільної та середньої освіти за районами Харкова на початок 2019-2020 навчального року
Джерело: складено автором за даними [20, 21, 31]

Що стосується мережі закладів вищої освіти, також спостерігається загальна тенденція до зменшення. З 1995 по 2019 роки кількість ЗВО (закладів вищої освіти) III-IV рівнів акредитації зменшилась з 36 до 32 відповідно. Натомість ЗВО I-II рівнів акредитації значно зменшили мережу: з 30 закладів в 2001 році до 20 в 2019 році (рис. 2.24). Це пояснюється такими причинами:

- зменшення чисельності абітурієнтів;
- непопулярність середньо-технічної освіти та технічних спеціальностей;
- зменшення обсягів виробництва промислової продукції та попиту на технічних працівників.

На фоні скорочення кількості ЗВО (рис. 2.25) скорочується і кількість студентів та здобувачів наукових ступенів. Таку тенденцію можна пояснити такими факторами:

- загальне скорочення чисельності населення країни та міста;
- популяризація та збільшення доступності вищої освіти за кордоном;

- зменшення державного фінансування освіти та науки.

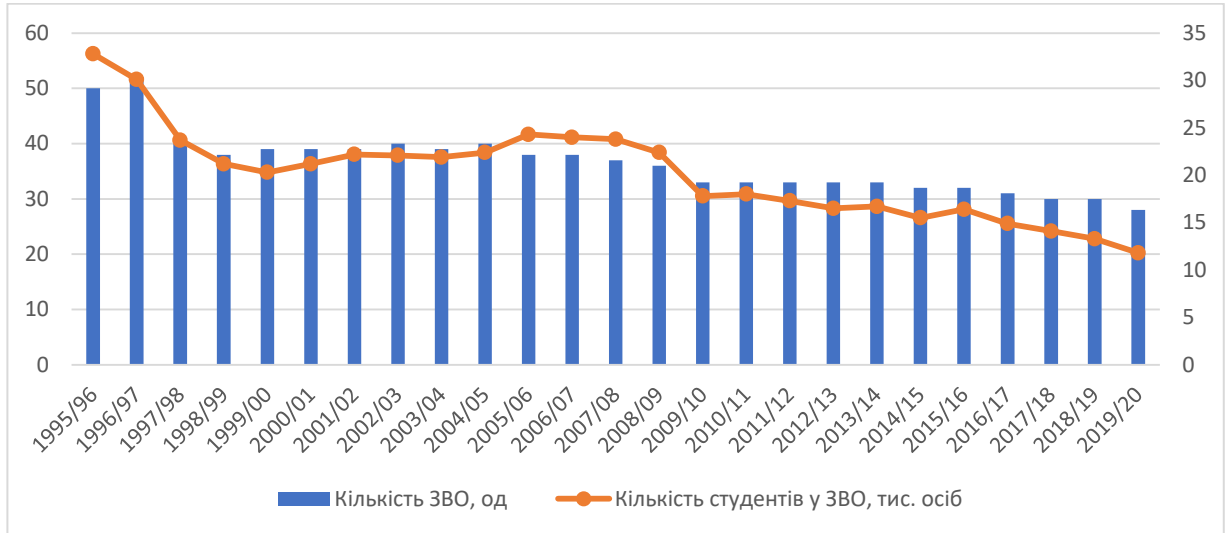

Рис.2.24 Динаміка кількості ЗВО I-II рівнів акредитації та студентів у місті Харків за період з 1995-1996 по 2019-2020 навчальні роки
Джерело: складено автором за даними [20, 21, 31]

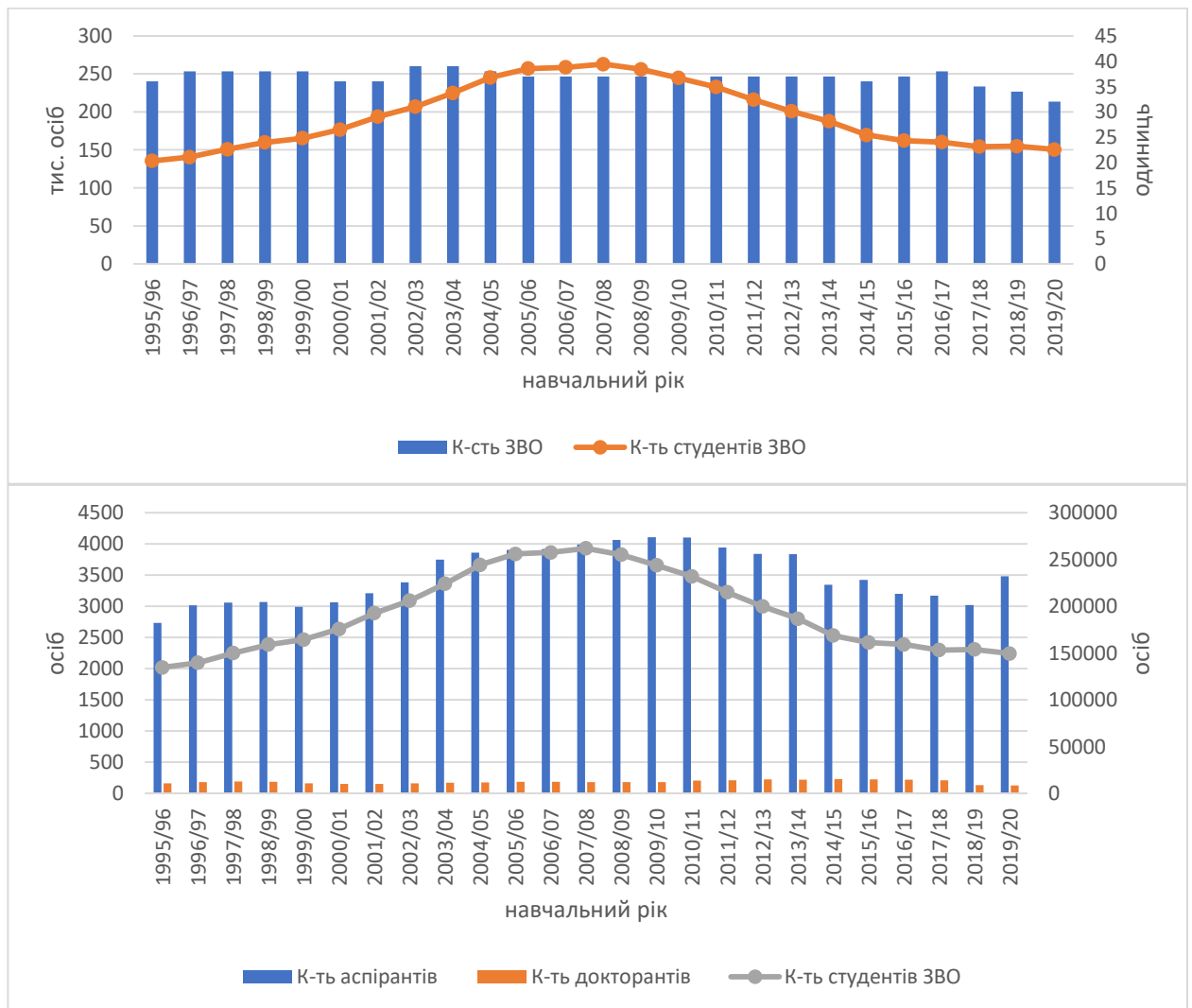

Рис. 2.25 Динаміка кількості ЗВО та здобувачів вищої освіти за різними кваліфікаційними рівнями в місті Харків за період 1996-2020 роки

Джерело: складено автором за даними [20, 21, 31]

У загальнодержавному вимірі за кількістю студентів та закладів вищої освіти місто Харків поступається лише місту Київ. До того ж, близько 1% студентів міста – іноземці, але з 2014 роки їх частка скорочується. До числа провідних університетів України та світу входять Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна та Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» [88].

На базі ЗВО найчастіше формуються наукові осередки, що згодом переростають в наукові установи. Станом на 2019 рік у місті працює 174 організації, які ведуть наукову роботу (рис. 2.26).

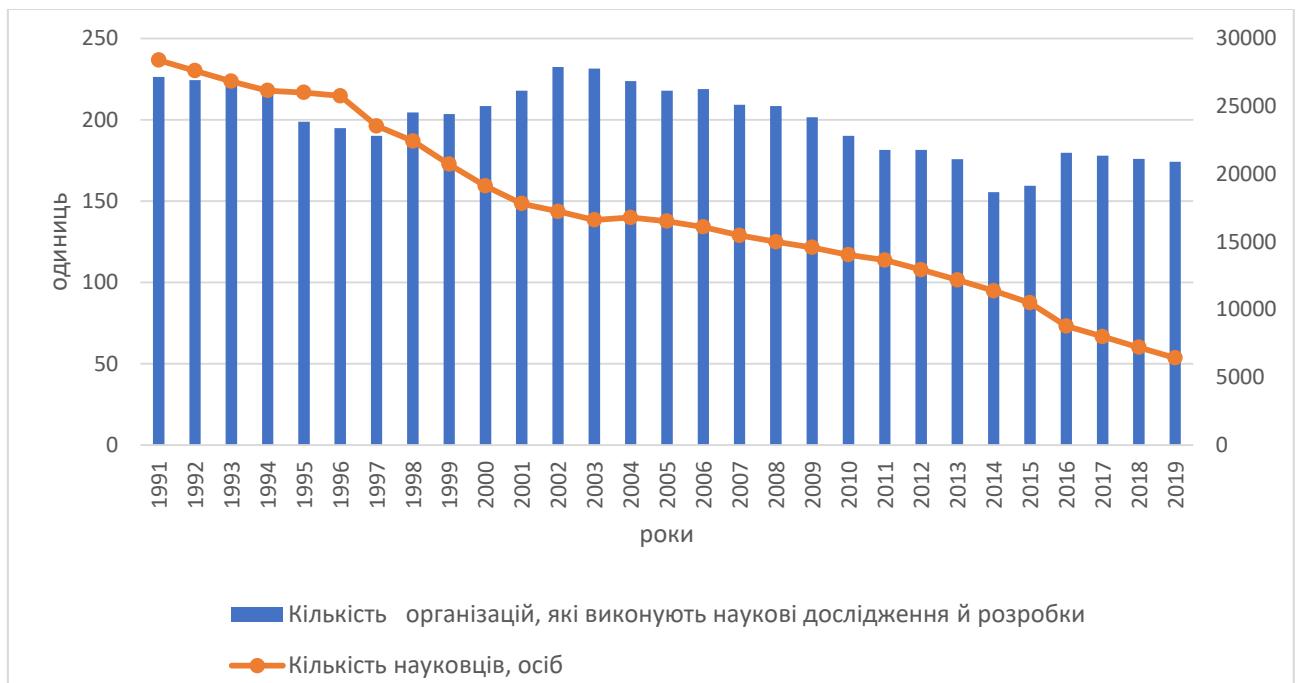

Рис. 2.26 Динаміка чисельності наукових установ та науковців за період з 1991 по 2019 роки в місті Харків

Джерело: складено автором за даними [20, 21, 31]

За період дослідження зафіксовано два періоди мінімальних значень кількості наукових установ – 1995-1997 роки та 2013-2014 роки при стабільному зменшенні чисельності науковців. Така тенденція пояснюється загостренням економічних та політичних проблем у місті Харків та в Україні в цілому.

Інша галузь соціального сектору, що забезпечує потреби населення – це охорона здоров'я. Дана сфера є досить розвиненою в Харкові, а також

спостерігається постійне збільшення закладів охорони здоров'я, головним чином недержавної форми власності. В місті в закладах охорони здоров'я працює в штаті 4673 лікарів та 5966 середнього медичного персоналу (рис. 2.27). У відповідності до світових стандартів медицини, таке співвідношення лікарів та середнього медичного персоналу є набагато нижче рекомендованого. На кожні 10 тис осіб населення міста в 2019 році припадає 32,4 лікарів, та 41,3 одиниці середнього медичного персоналу [32].

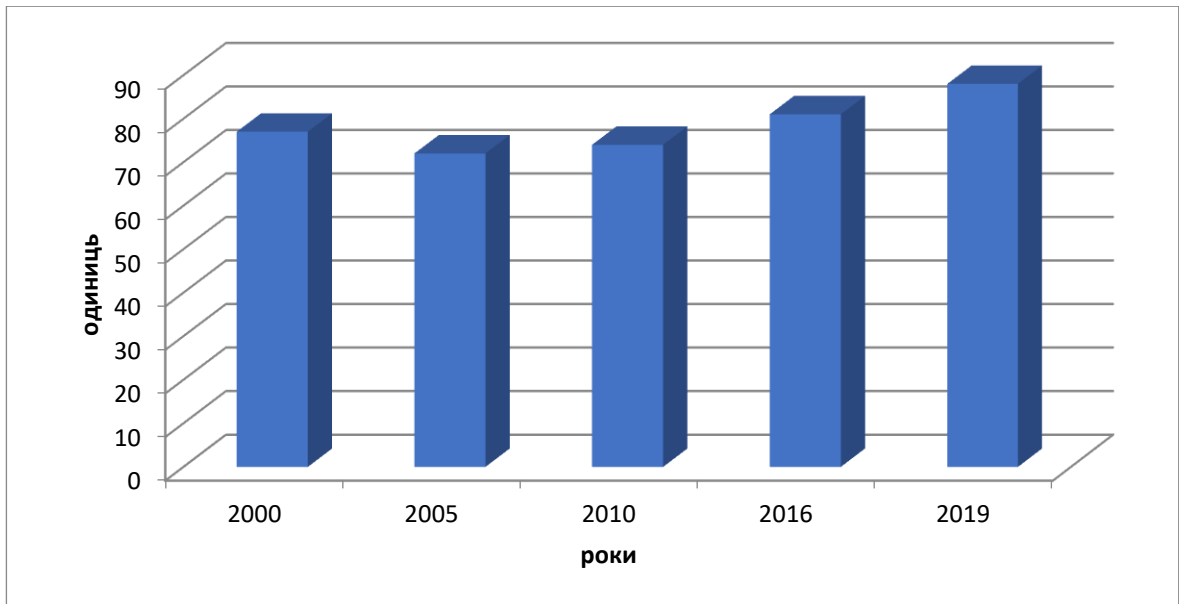

Рис. 2.27 Динаміка кількості закладів охорони здоров'я в місті Харків за період з 2000 по 2019 роки

Джерело: складено автором за даними [20, 21, 32]

Дуже важливим елементом соціальної інфраструктури міста Харкова є транспортна мережа. Завдяки вигідному ЕГП та фізико-географічним умовам, транспортна мережа міста є одним з основних факторів конкурентоспроможності. В Харкові функціонують залізничний, автомобільний, повітряний, громадський транспорт.

Харків сполучений з усіма найбільшими містами України та сусідніх країн регулярним залізничним сполученням. Регіональні поїзди з'єднують Харків із населеними пунктами області та сусідніх областей.

Харківський метрополітен – швидка транзитна система міста, яка працює з 1975 року [29]. Наразі вона включає три різні лінії з 30 станціями, загальною протяжністю 39,6 км. Харківські автобуси перевозять близько 12 мільйонів

пасажирів щорічно. Тролейбуси, трамваї (які відзначили 100 років служби у 2006 році) та маршрутки (приватні маршрутки) також є важливим транспортним засобом у місті.

Харків обслуговується Харківським міжнародним аеропортом, який отримав статус міжнародного. Також доступні чартерні рейси. Харківський Північний аеропорт поєднує в собі функції цивільного та експериментального аеродрому з функціями заводу на базі Харківського авіаційного інституту і функціонує в співпраці авіабудівельною компанією «Антонов» [122].

Окрім аналізу соціальної інфраструктури, при дослідженні трансформаційних процесів є перехідний до постіндустріального періоду, важливим є виявлення соціальних проблем жителів міста, які в свою чергу відображають незадоволення суспільства існуючим станом соціально-економічного розвитку міста.

Класифікація соціальних проблем є загальному складається з восьми пунктів, починаючи індивідуальним рівнем по відношенню до кожного індивідуума, закінчуючи глобальним рівнем, що характеризує проблеми всього міського соціуму. Соціальні проблеми в Харкові за різними групами та рівнями впливу, загалом є характерними для більшості українських промислових міст та інших міст Східноєвропейського регіону, що знаходяться на етапі постіндустріального переходу. Їх можна класифікувати наступним чином:

- I. Індивідуальні, сімейні, організаційні проблеми: неадаптованість міського простору до потреб населення з обмеженими можливостями (зокрема відсутність та нестача пандусів, табличок із шрифтом Брайля, світлофорів із звуковим сигналом та інше)
- II. Соціально-екологічні проблеми: проблеми населення пов'язані із забрудненням природного середовища (жителі навколо Коксохімічного заводу в Харкові знаходяться під постійним впливом шкідливих викидів заводу в повітря).
- III. Соціально-економічні проблеми: в першу чергу це проблеми зайнятості та безробіття, а також бідності.

- IV. Проблеми соціальної стратифікації: соціальна стратифікація населення, в тому числі за економічними показниками.
- V. Проблеми поведінкового функціонування індивідів, груп, спільностей: в першу чергу це шкідливі та згубні звички (алкоголізм та наркоманія), а також злочинність (рис. 2.28).
- VI. Проблеми комунікації, інформаційного забезпечення: проблеми доступу до інформації та боротьба з фейками та дезінформацією.

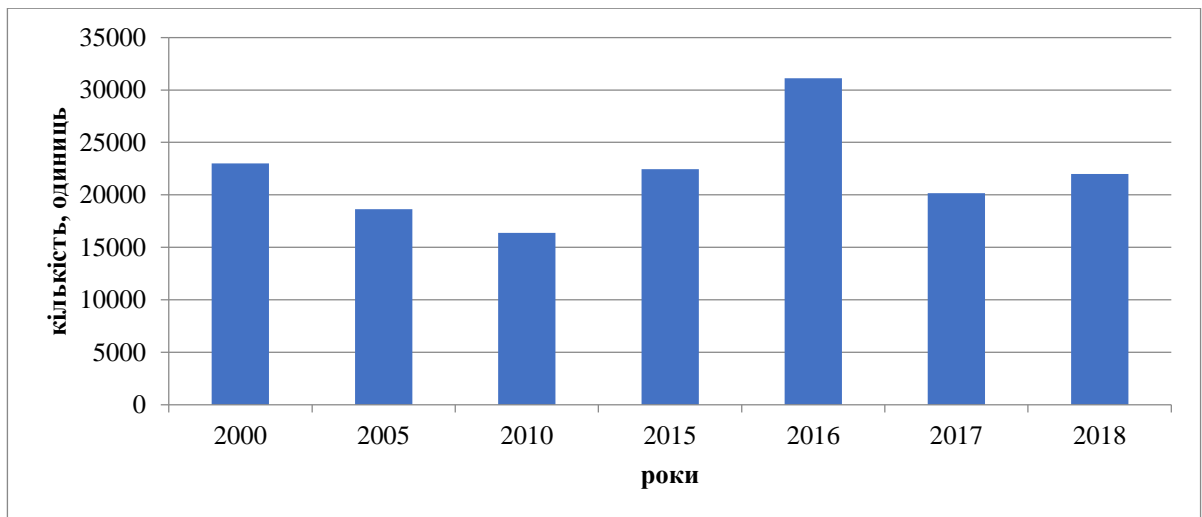

Рис. 2.28 Динаміка кількості виявлених злочинів у місті Харків за період 2000-2018 роки

Джерело: складено автором за даними [20, 21, 33]

Кожна із зазначених груп соціальних проблем так чи інакше має свій вплив на суспільно-функціональні сфери соціогеосистеми Харкова. Рішення вказаних вище соціальних проблем має стати першочерговим завданням міської політики для досягнення високого соціально-економічного рівня розвитку міста, залучення інвестицій, а також підвищення ідентичності населення міста на локальному та інтралокальному рівнях [131]. Все це, як результат призводить до стабілізації сталого міського розвитку та міського простору.

2.3. Функціонально-просторове зонування міста Харків та його зміни

Рівень і тенденції розвитку міста, динаміка чисельності населення функції міст та їх трансформація, взаємозв'язки з іншими містами і регіонами, входження в глобальні міські мережі – ці та інші процеси (метрополізація, джентрифікація, функціональна фрагментація, комерціалізація, деіндустріалізація, терціарізація, демілітаризація, ревіталізація, сакралізація, просторова сегрегація) призводять до трансформацій міського простору і, відповідно, змін функціонально-просторової організації міст. Більшість великих міст України, що трансформуються, в тому числі і Харків, є поліфункціональними, з переважаючою промисловою функцією [30, 61]

Для кожної країни розвиток міст відіграє надзвичайно важливу роль. За період становлення незалежності України великі міста пройшли ряд як позитивних, так і негативних змін. Одним із значних перетворень стали трансформації функцій міст.

Специфічними ознаками урбанізаційних процесів України за радянський період були:

- будівництво поселень тільки за затвердженим планом та заборона самовільного будівництва;
- жорсткі нормативні засади формування міських систем із визначенням їхньої промислової спеціалізації;
- жорсткі обмеження на використання земель для потреб недержавного і індивідуального житлового будівництва.

Як наслідок, функціональне призначення міст України за радянський період контролювалось державою, тому трансформація функцій міст була незначною. Що ж стосується великих міст (обласних центрів), таких як Харків, то їх роль була контролюючою. Великі міста України виступали центрами промислового розвитку та урбанізації.

Основними функціональними зонами міст є [30]:

- *промислова* (виробнича) – підприємства, заводи та фабрики їхні території;
- *транспортна* – шляхи сполучення, засоби транспорту та території їхнього обслуговування;

- *житлова* (селітебильна) – житлова забудова міст одно- та багатоповерхова;
- *зелена* – зелені зони промисловості, парки та сквери, рекреаційні зелені зони;
- *сільськогосподарська* – місце ведення приміського сільського господарства та міські ферми.

У період постіндустріальних перетворень, функціональне зонування міст, головним чином, характеризується фрагментарністю та мозаїчністю. Відхід від чіткого розподілу функціональних зон індустріального періоду, результує на перший погляд хаотичним, підпорядкованим новим потребам суспільства функціональним зонуванням міського простору.

2.2.4. Генеральний план міста та його відповідність реаліям.

Призначення окремих територій міста визначається за головним містоупорядним документом – генеральним планом міста. Діючий генеральний план Харкова було створено Київським проектним інститутом «Діпромiсто» в 2003 році та редаговано в 2011 році [16]. Зараз міською владою ініційовано проект зміни та доповнення генплану міста. Причиною редакції генплану міста, окрім розвитку Харкова та змін меж міста, стала підготовка до проведення етапу чемпіонату Євро-2012 та будівництва ряду об'єктів спортивної та соціальної інфраструктури.

Основні зауваження до генерального плану 2004 року були сконцентровані на екологічному стані міського середовища. Одним з важливих завдань генплану 2011 року (рис. 2.29) став аналіз, дослідження, декларування та планування подальшої екологічної експлуатації промислових та інженерних об'єктів міста. Серед вирішених питань генплану 2004 року закриття Роганського полігону у відповідності з вимогами Повітряного кодексу України. Питання планування природо-охороного фонду було вирішено та створено регіональний ландшафтний парк «Сокольники-Помірки» на базі існуючих пам'яток природи «Помірки» та «Сокольники-Помірки» [107].

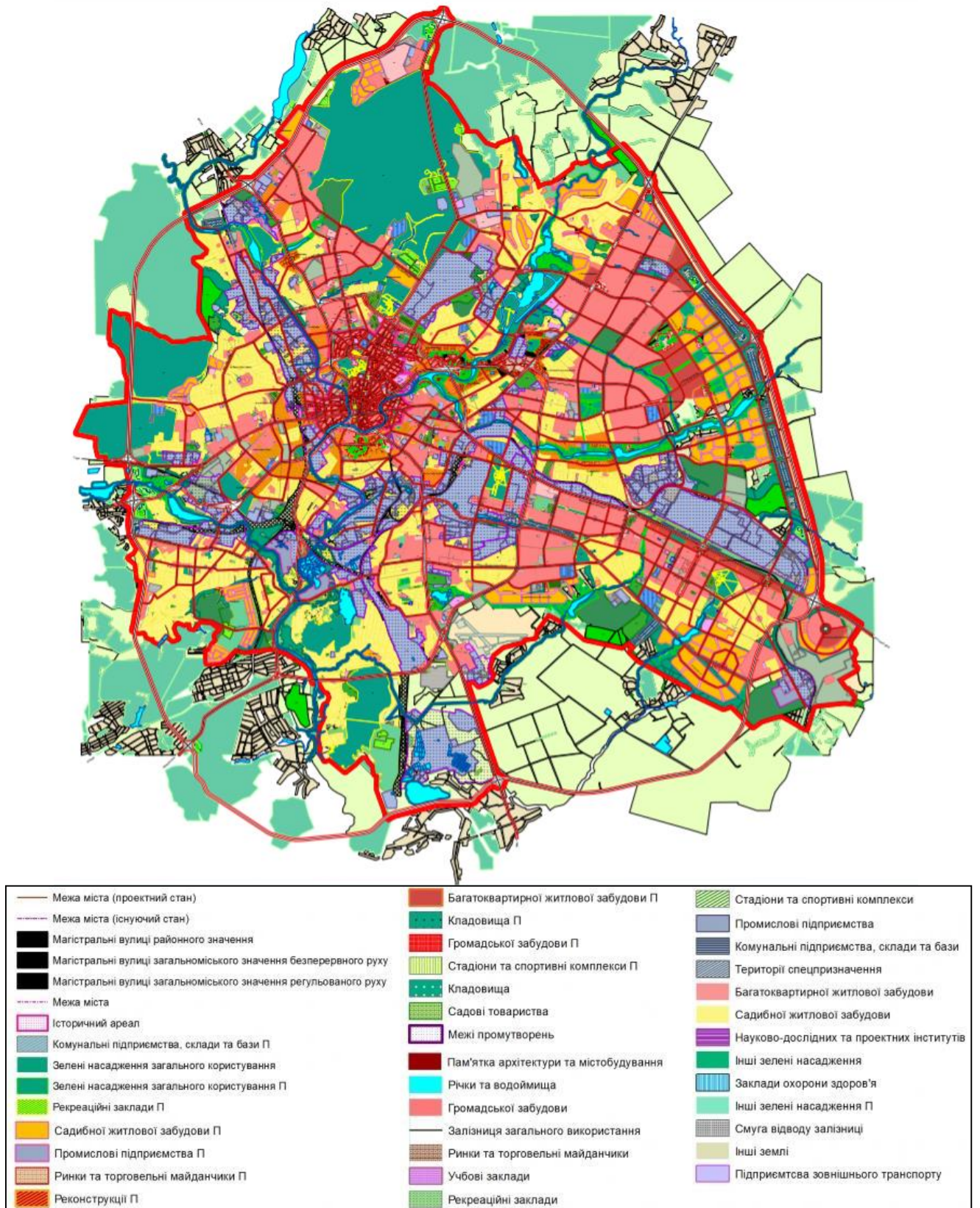

Рис. 2.29 Генеральний план Харкова станом на 2011 року

Джерело: [16]

У сфері житлового будівництва та архітектурно-планувальної організації, за розробленим генеральним планом 2004 року до 2011 року були реалізовані повністю або частково такі пункти [16]:

- розробка програми «Соціальне житло» та «Доступне житло»;
- ущільнення і реконструкція районів Олексіївки, Павлівки, забудова району Флоринки, Східної Салтівки, райони «Рогань», Південні П'ятихатки, житловими і громадськими будівлями, а також комплексом рекреаційних об'єктів [14].

Також покращено рівень функціонування сфери обслуговування, зокрема кількості аптек, готелів, та місць громадського харчування.

Інша група містоупорядкувальних питань, що не було визначено в генеральному плані 2004 року – це особливості функціонування транспортної системи. Найбільш проблемними питаннями залишились особливості функціонування існуючих транспортних мереж, недостатність місць паркування та зберігання транспортних засобів, а також розвантаження міських автомобільних доріг за рахунок будівництва об'їзної дороги та інших транспортних розв'язок.

Вирішеними питаннями є:

- модернізація прикордонних пунктів пропуску;
- розпочато роботи з будівництва розширення мережі метрополітену;
- ліквідація ділянок трамвайних колій;
- будівництво транспортної магістралі через вул. Скрипника [16, 107].

Питання щодо енергозабезпечення міста, реконструкції та модернізації мережі електрозабезпечення міста, не було вирішено. Частково виконано плани з модернізації системи теплопостачання.

Наразі генеральний план міста знаходиться в розробці, доступним до обговорення є його проект. Генеральний план розробляється до 2031 року [16, 207]. Проект внесення змін до генерального плану міста Харкова передбачає розрахунковий період до 2036 року. Основні показники та пропозиції щодо архітектурно-планувальної організації, інженерного забезпечення, транспорту

залишаються незмінними. Враховуючи, що значна кількість міських земель виділена під громадську забудову (офісні центри, торгівля, громадське харчування, рекреаційно-розважальні центри та ін.), можна констатувати, що значного резерву для розвитку житлово-громадського будівництва в місті немає [16].

Загальні внесені зміни до проекту генерального плану стосуються зменшення площ інженерної інфраструктури та зовнішнього транспорту, а також садівницьких та водних територій. Натомість, планується збільшення площ житлової, виробничої та ландшафтно-рекреаційної, вулично-дорожньої мережі та транспортної системи. Також заплановано збільшення площ реконструкції та модернізації промислових об'єктів та інженерно-комунальної інфраструктури.

2.2.5. Постіндустріальні трансформації функціонально-просторового зонування Харкова. Економічний розвиток, соціальні проблеми та перетворення, особливості демографічного процесу, наявний природно-ресурсний потенціал, конфігурація міста та інші складові компоненти міської соціогеосистеми безпосередньо здійснюють вплив на дизайн міського середовища та на функціонально-просторове зонування міста. Індустріальний період, який в Харкові тривав з середини XVIII, значною мірою вплинув як на стан сучасного економічного розвитку міста, так і на його зовнішній вигляд. На початку XX ст. Україна була аграрною державою і в містах проживало близько 18% населення. Починаючи з 1926 року, коли було «взято курс на індустріалізацію», чисельність міського населення збільшилась майже в 2,5 рази, а в країні та найбільших містах починається інтенсивний промисловий розвиток та будівництво промислових об'єктів та обслуговуючих об'єктів соціальної інфраструктури. До 1991 року засади урбанізації та міського планування в Україні визначалися особливостями командно-адміністративної системи Радянського Союзу. На межі 70-х-80-х років XX ст., набуває поширення створення малих, монофункціональних міст, навколо обмеженої кількості

містоутворюючих підприємств, а розвиток великих міст штучно гальмується. Наприкінці 80-х років ХХ ст. зміна економічного курсу країни сприяла екстремально швидкому розвитку великих міст. Менш ніж за 10 років, до початку 1990-х, площі найбільших міст України збільшилась майже у двічі, чому одночасно сприяли збільшення чисельності міського населення та активізація житлового будівництва зі створенням багатоквартирних спальних районів на периферії міст (Північна Салтівка, Олексіївка).

Ознаки індустріального та постіндустріального міста зазначено вище (розділ 1). Головною відмінністю між цими двома типами міст є фактор людиноорієнтованості. Якщо індустріальні міста або виникали навколо промислових об'єктів, або розвивались на фоні росту індустрії, то головною метою постіндустріального міста, як власне і «нового урбанізму», є забезпечення всіх потреб життєдіяльності жителів міста. В містобудуванні соціалістичного періоду домінували економічні та політичні інтереси над соціальними інтересами населення. Саме параметри розвитку промисловості визначали необхідні обсяги будівництва об'єктів соціальної сфери, зокрема житлового будівництва.

У період переходу до постіндустріального етапу розвитку, із значним економічним, історичним, архітектурним та урбаністичним індустріальним бекграундом, у Харкові відбуваються значні трансформації функцій міста, його окремих територій та міського простору загалом. Процес постіндустріальних трансформацій сучасних міста головним чином пов'язаний з деіндустріалізацією та втратою промислової потужності містоутворюючих підприємств.

Місто Харків є потужним індустріальним містом, яке за час трансформаційного переходу до постіндустріального розвитку, який супроводжувався рядом економічних та політичних потрясінь в країні, втратило значну частку промислового виробництва. Деіндустріалізація міста за період з 1991 по 2015 роки (табл. 2.4), банкрутство та ліквідація ряду

промислових підприємств, призвели до виникнення в місті зон brownfields та greyfields – покинутих та занедбаних промислових територій [120, 207].

За законами урбаністики, в усі періоди розвитку Харкова, як і інших промислових міст регіону, виробничі потужності розміщувались на периферії міст. З часом розвитку та розширення території міста промислова периферія не завжди переміщувалась разом з межами міста [18]. Часто перенесення меж міста не відбивалось на промисловості, і деякі індустріальні об'єкти так і залишились в межах міста, поступово «мігруючи» в центральні райони. Разом з тим довготривале панування промисловоорієнтованої державної та міської політики ХХ ст, сприяли формуванню, хоч і фрагментарних та мозаїчних, проте центральнорегульованих функціональних зон міста.

Загалом в генеральному плані Харкова, як стратегічні напрямки виділяють такі функціональні території [16, 123]:

- промислові зони та об'єкти;
- селітабельні території;
- транспортна система;
- інженерні споруди та екологічний стан;
- зони громадської забудова;
- рекреаційно-ландшафтні території.

Аналізуючи контент змін міського простору періоду незалежності та періоду переходу до постіндустріального етапу розвитку в місті Харків, можливо виділити такі основні напрямки постіндустріальних трансформацій функціональних зон міста:

- Трансформація промислових територій:
 - Перший шлях, поширений на перших етапах деіндустріалізації міста: ліквідація промислових об'єктів та, як результат, виникнення місто в місті, наростання навколо них депресивності. Найбільш яскраві приклади цього явища: територія колишнього заводу «Серп та молот» (рис. 2.30), покинутий Харківський елеватор,

Новобаварський пивзавод, Торгово-мануфактурна будівля на вул. Різдяній, Колишнє авіаційне училище (Рогань).

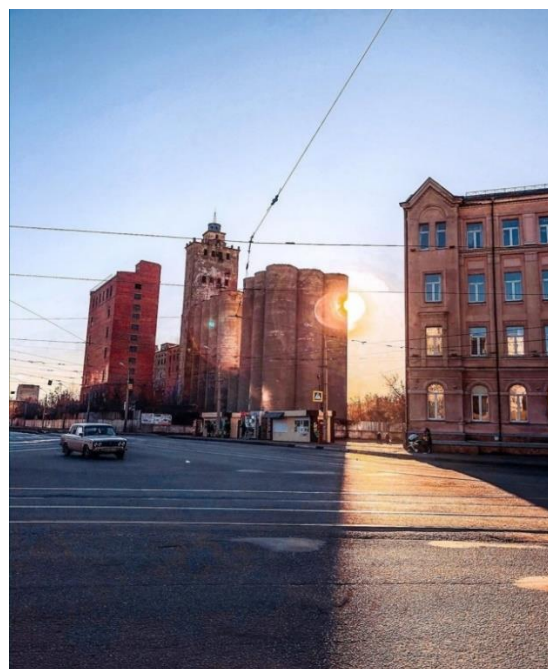

Рис. 2.30 Завод «Серп і Молот» в 2008 році (ліворуч) та в 2018 році (праворуч)
Джерело: складено автором за даними [83, 162]

Покинутими та занедбаними (рис. 2.31-2.32) стали не лише промислові підприємства радянської епохи, а й дореволюційні приміщення підприємств ХІХ ст. Більшість з покинутих територій все ще мають потенціал до розвитку, якщо не промисловий, то принаймні соціально-культурний та туристичний

а)

б)

Рис. 2.31 Покинуті промислові об'єкти в межах міста Харкова: а) Новобаварський пивзавод; б) Харківський елеватор.

Джерело: складено автором за даними [162]

а)

б)

Рис. 2.32 Покинуті промислові об'єкти в межах міста Харкова: а) Торгово-мануфактурна будівля на вул. Різвяній; б) «Театр Муссурі»)

Джерело: складено автором за даними [162]

- Інший варіант використання промислових територій в сучасних містах це їхнє адаптаційне повторне використання: джентрифікація, ренновація, реконструкція, редевелопмент, ревіталізація. В Харкові ці процеси не набули повсюдного поширення, проте окремі міські проекти були успішно реалізовані та реалізуються. Ці проекти мають підтримку всіх учасників міської політики, а також їх можна розглядати як ареали підвищення конкурентоспроможності міста. Серед найбільш успішних проектів: Арт-завод «Механіка», «Fabrika.Space» (рис 2. 16), SPA-центр «Колізей» (рис. 2.33) [3, 22, 51], IT-парк «Manufactura» [191] (роботи з ревітацізації та реконструкції тривають)

Рис. 2.33. SPA-центр «Колізей» та IT-парк «Manufactura»
Джерело: складено автором за даними [51, 191]

- Трансформації публічних просторів: під публічним простором ми розуміємо відкритий, доступний та динамічний простір для самовираження, відпочинку і спілкування (за М.В. Пальчук) [91]. Процеси трансформації публічних просторів міст, що трансформуються так само як і повторне використання промислових територій може бути шляхом або збереження існуючого стану, або адаптація їх до сучасних потреб.
 - Харків є містом – батьківщиною архітектурного стилю індустріального конструктивізму, тому зразки архітектури цього стилю, які є частиною публічних просторів можуть стати частиною туристичних атракцій в місті.
 - У сучасних містах, що трансформуються на рівні міських публічних просторів, відбуваються наступні процеси (табл. 2.5):

Таблиця 2.5

Трансформації публічних просторів Харкова за досліджуваний період (найпомітніші об'єкти)

<p>комерціалізація – розміщенні торгівельних точок, ТРЦ (торгово-розважальних центрів), закладів громадського харчування та розважально-культурних закладів</p>	 <p>Заклади громадського харчування в Саду імені Тараса Шевченко</p>
---	--

продовження таблиці 2.5

«диснейфікація» – створення комерціалізованого, стилізованого, насиченого рекламою архітектурного середовища, в якому всі можливі людські дії ретельно передбачені та включені до його програми; вимивання випадковості взаємодій з простором [145]

Парк Горького

«б'ютифікація» та віртуалізація - оформлення клумб, встановлення скульптур, вечірнє підсвічення, оновлення вуличних меблів, оформлення тематичних зон

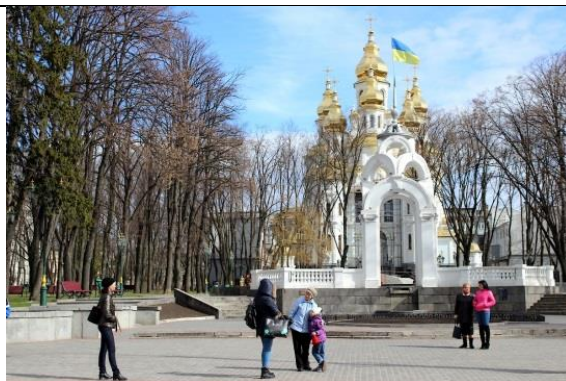
Вулиці Харкова

доместикація – модель поведінки відвідувачів у публічному просторі ідентична до певних елементів поведінки у приватному просторі.

Кіноперегляд біля ХАТОБу

сакралізація – відновлення церков, зруйнованих за радянських часів на території існуючих парків, скверів або нового будівництва

Мироносицька церква у Харкові

Джерело: складено автором за даними [91, 125, 184, 202]

- *трансформації типу «центр-периферія»:* змінюються функції центральної частини міста. Центральні райони стаються відкритими просторами для розвитку невиробничої сфери, перетворюючись з ареалів дороговартісного житла на бізнесовий центр та відкриті публічні послуги. За результатами соціологічного дослідження, лише 3% опитаних проживають постійно в центрі міста. Найбільша частка респондентів – 37% - навчаються в центрі міста, 35%-відвідують з метою відпочинку, 20% - працюють (рис. 2.34).

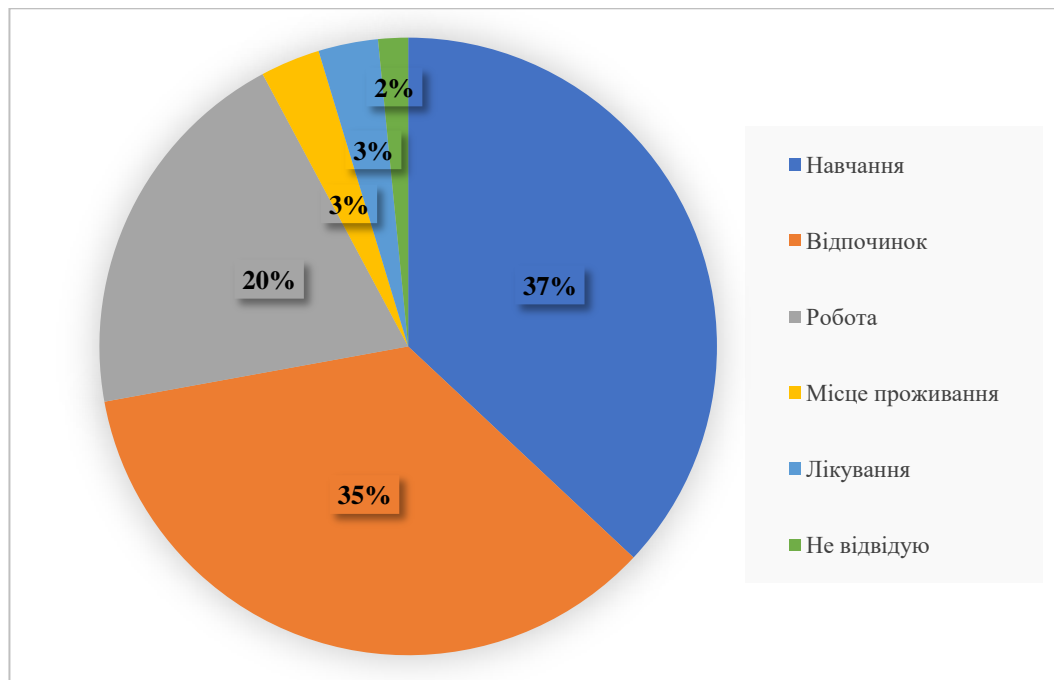

Рис. 2.34 Розподіл частки респондентів за основною метою відвідування центральної частини міста Харкова

Джерело: складено автором за даними соціологічного дослідження

- Зміни особливостей житлової забудови:
 - Як зазначалось вище, індустріальний етап розвитку супроводжувався інтенсивною житловою забудовою в форматі житлових масивів, однотипних багатоквартирних будинків. Період індустріального росту є часом становлення феномену «мікрорайонів» (рис. 2.35-2.36).

Рис. 2.35 Салтівський житловий масив
Джерело: складено автором за даними [179]

Рис. 2.36 Новобудови Харкова
Джерело: складено автором за даними [178]

- На протигагу планованій, хоч не завжди якісній та візуально привабливій індустріальній забудові селітебельних зон міста, під впливом неоліберальної міської політики [46], в містах, що трансформуються, з'явився феномен «свічок». Це переважно одині новобудови, що не вписуються в ансамбль міста, та на

етапі планування та вибору місця розташування, головним фактором є «ціна місця».

- Трансформації транспортної мережі:

- Навіть просторі проспекти та площі індустріальних міст у сучасних умовах автомобілізації не завжди можуть задовільнити потреби населення. Одним з варіантів вирішення конфлікту «автомобіль↔місто» є розширення вуличної мережі та автомобільних доріг міста, що має на меті розширення площі ефективного дорожнього покриття. Для задоволення потреб населення в паркомістах та забезпечення безпеки дорожнього руху в місті будуються багаторівневі підземні паркінги.
- Інший підхід – обмеження використання автомобільного транспорту за рахунок введення платного проїзду в деяких ділянках міста (можливо в центральній історичній частині міста) та стимулювання розвитку системи громадського транспорту.

Харків наразі вирішує дану проблему поєднуючи ці два підходи за рахунок будівництва нових доріг та модернізації існуючої транспортної мережі та стимулювання розвитку електричного міського транспорту (метрополітену та мережі тролейбусів та трамваїв).

- Окрім трансформацій міського простору та функціональних складових міської системи, в постіндустріальний період великого значення набувають *зміни ставлення населення до міста:*

- глобалізація та наслідки асиміляції ідентичності в радянський період призвели до соціальної безвідповідальності міського населення до міського простору. Як наслідок, виникнення депресивних територій у містах, головним чином, навколо покинутих промислових об'єктів та тих індустріальних підприємств, що зменшили своє виробництво. Як відомо, заводи та фабрики індустріального радянського періоду «відповідали» за

використання та розвиток навколишніх публічних просторів (зелених зон, зон відпочинку, культурно-розважальних територій). Після закриття цих промислових підприємств, навколишні публічні простори, в тому числі селітебельні об'єкти почали занепадати, адже не знайшлося «господаря». Проте ці явища фрагментарні (рис. 2.37).

Рис. 2.37 Вид на район міста Харкова «Нові дома», типова забудова періоду індустріалізації (70-80-ті роки ХХ ст)
Джерело: складено автором за даними [178, 179]

- Також фрагментарними є і прояви «тактичного» та локального урбанізму. Місцеві урбаністичні трансформації, ініціаторами яких є місцеві жителі поступово набувають популярності в місті. Найбільш активно розвивається напрямок б'ютифікації житлових масивів муралами (рис. 2.38).

Розвиток промислових поліфункціональних міст постсоціалістичного розвитку можливий за такими основними сценаріями [183]:

- «деіндустріалізація→депресивність»
- «деіндустріалізація→креативна (модерна економіка)»
- «неоіндустріалізація→повторний індустріальний бум»

Рис. 2.38 Мурал «Птахи» в спальному районі Харкова (район ХТЗ)
Джерело: складено автором за даними [72]

Для Харкова, як і для більшості міст східноєвропейського регіону, що трансформуються, зміни міського простору проходять за сукупністю запропонованих вище сценаріїв, та як наслідок територія міста стає фрагментованою та з'являються сегрегаційні утворення. Оскільки міська влада декларує прагнення міста Харків до становлення як Smart City, головним фактором розвитку для міста є стимулювання науково-інноваційних галузей діяльності, зокрема науки та ІТ-сектор, креативних індустрій, галузей сфери обслуговування та формування соціально-відповідального підприємництва.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Проаналізувавши просторово-часові особливості розвитку та трансформування міста Харків в постіндустріальний період, можна зробити наступні висновки:

1. Основними передумовами розвитку та трансформування міста Харкова протягом періоду його становлення та функціонування були та залишаються сукупність політичних та економічних передумов. Вони визначають як зовнішньо-політичний вектор розвитку міста, так і впливають на його просторові трансформації, змінюючи не лише функції міста, а й функціональну складову його окремих територій.

2. Як друге за чисельністю населення та показниками економічного розвитку місто України, Харків характеризується вигідним географічним положенням, що сприяють його розвитку. Проте, зважаючи на політичну ситуацію на Сході України, до негативних складових географічного положення міста слід віднести його прикордонне розташування.

3. Провівши ретроспективний аналіз розвитку міста в контексті концепції постіндустріального розвитку, вдалось ідентифікувати та описати за допомогою хронологічної осі чотири періоди розвитку міста: доіндустріальний, перехідний до індустріального, власне індустріальний та перехідний до постіндустріального, на якому зараз і знаходиться місто Харків.

4. За період дослідження міська соціогеосистема Харкова була піддана ряду трансформаційних процесів на різних рівнях її функціонування, зокрема це стосується демографічних характеристик міста, економіки, соціальної сфери та просторових змін. Ці трансформації є взаємопов'язаними та взаємозалежними. Так із скороченням промислового виробництва в місті, на фоні загальнодержавних демографічних тенденцій, зменшується загальна чисельність населення, при збільшеннях темпів смертності та демографічного навантаження когорти працездатного населення особами старших вікових груп. Промислове виробництво заміщується галузями третинного сектору, що відображається на просторовій морфології міста: промислові території

втрачають своє першочергове призначення і або перетворюються на покинуті зони, або перепрофілюються.

5. Для міста із значним промисловим минулим значну роль відіграє індустріальна спадщина. В місті Харків набирають обертів процеси джентрифікації та ревіталізації, які направлені в основному на адаптування промислових об'єктів та територій, що втратили своє першочергове призначення, до сучасних економіко-соціальних умов. Так, замість brownfields та greyfields, в місті з'являються нові арт простори, заклади громадського харчування, території розваг та відпочинку, житлові та офісні площі.

6. Основними трендами просторових трансформацій в місті Харків за період дослідження слід назвати: функціональну фрагментацію простору; терціалізацію та коменціалізацію публічних просторів; часто хаотичну не плановану сучасну житлову забудову; інфраструктурні конфлікти; формування «третього місця» та б'ютифікацію простору.

Отже, не зважаючи на той факт, що місто Харків традиційно вважається промисловим містом, сучасні умови розвитку країни та прояви глобалізації, в поєднанні з трансформуванням суспільства та його ролі в розвитку і плануванні міст і міських просторів, слід констатувати, що місто Харків знаходиться на етапі трансформування до постіндустріального розвитку. Прояви цих трансформацій відображаються в демографічному розвитку міста, його економіці, соціальній сфері та міському просторі.

Результати досліджень даного розділу наведено в публікаціях здобувача: [112], [122], [125], [127], [131], [133], [136], [138], [139], [207], [209], [211], [212], [213], [214,] [232]

РОЗДІЛ 3

ПОСІНДУСТРІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ МІСЬКИХ ПРОСТОРІВ ХАРКОВА

3.1. Міський простір постіндустріального міста Харків

Всебічні трансформації міст, як складних соціогеосистем, головним чином відображаються в змінах їх просторових форм загалом, та окремих територій. Населення міст, змінюючи свої традиційні соціальні установки, способи виробництва, підходи до освоєння території, значну роль віддають простору, що їх оточує. Виходячи із основних положень концепції А. Лефевра – «право на місто» та на протипагу заключних рішень Афіньської хартії (уніфікування міської забудови та чіткий розподіл міст на функціональні зони) [59], трансформації міського простору в постіндустріальний період слід вважати еволюційним рішенням просторової організації міста, які виникають як реакція на забезпечення потреб населення [36, 47, 50].

Міські простори інтерпретують за такими підходами [27, 242]:

- *Міський простір* – це і є міське середовище або *урбаністичний ландшафт* [142-143], що включає в себе всю територію міста, і є складним соціально-природно-техногенним комплексом, якому властиві природно-ландшафтні та соціально-економічні особливості і ресурси. На нашу думку слід вважати дані поняття тотожними.
- *Публічний міський простір* – власне та відмінна річ, що ідентифікує населений пункт як місто, оскільки всі повсякденні практики поза місцем проживання є публічними, це в першу чергу, комунікування, використання міських благ, споживання міських послуг [123, 124, 144-45].

Досить складно дати визначення міського простору та визначити відмінність між даною дефініцією та міським публічним простором, оскільки таке визначення повинно враховувати соціальні параметри його складових частин: «міського» та «просторового». Складність визначення міського

простору посилюється, якщо врахувати, що міський простір є артефактом урбанізації – соціального процесу, що описує спосіб зростання міст та ускладнення суспільства. Синергетична перспектива простору визначає місце розташування «міського» як результат соціальних та інституційних сил, пов'язаних з урбанізацією. На відміну від цього, структурна перспектива простору ідентифікує «міське» як продукт соціальних структур та відносин, що характеризують урбанізацію. Поєднання синергетичної та структурної перспектив призводить до виявлення соціальних особливостей, пов'язаних з міським простором: різноманітність соціальних ролей та стосунків, та інституційні механізми та соціальні мережі, необхідні для ефективного соціального порядку. Незалежно від цього міський простір – це динамічний аспект урбанізації. Міський простір включає синергетичні та структурні аспекти.

До основних тенденцій постіндустріальних трансформацій міського простору належать наступні (табл. 3.1):

Таблиця 3.1.

Прояви постіндустріальних трансформацій в міському просторі Харкова

Назва процесу	Суть процесу	Прояв процесу в місті Харків
1	2	3
Деіндустріалізація:	процес соціально-економічних трансформацій, спричинених занепадом або скороченням промислового виробництва	ліквідація заводів та підприємств: «Серп і молот», «Кондеціонер», ХЗТД, «Поршень», Харківський елеватор, «Радіодеталь», «Елеваторменьмаш» та багато інших

Джентрифікація	реконструкція будівель та територій в неблагополучних районах міста та приваблення населення вищих соціальних рівнів.	будівництво торгово-розважального комплексу «Французький бульвар» на місць пустирю, та формування навколо району елітної забудови; продовження лінії меторолітену та відкриття станції «Перемога», та будівництво станцій «Одеська» і «Державінська»
----------------	---	--

продовження таблиці 3.1

Назва процесу 1	Суть процесу 2	Прояв процесу в місті Харків 3
Реновація	адаптація вже існуючих об'єктів для виконання нових цілей	створення в Харкові розважального комплексу «Coliseum» у приміщенні колишнього промислового підприємства «Серп і молот»; створення бізнес-центру «Telesens Ventures» в одному з корпусів науково-виробничого об'єднання «Хартрон»; створення в колишньому корпусі книжкової фабрики Фрунзе кінотеатру
Ревіталізація [2]	відновлення існуючих промислових об'єктів для виконання нових не індустріальних цілей	Створення арт-простір та коворкінг на «Fabrika.space» (колишня фабрика із збереження та селекції сільськогосподарських культур); відкриття на території державного підприємства транспортного машинобудування «Завод імені Малишева» Арт-заводу «Механіка»
Терціалізація	процес підвищення ролі сфери послуг в структурі економіки	Головним чином в Харкові розвиток даного процесу йде за рахунок розвитку галузей ІТ-сектору (формування харківського ІТ-кластеру), торгівлі (ТЦ «Барабашово») та освіти, науки та інновацій

Джерело: складено автором за даними [3, 22, 48, 23, 53]

Звичайно в такому великому місті як Харків, існує безліч прикладів прояву постіндустріальних змін. Ці зміни торкнулися всіх сфер суспільно-просторової організації міста та його населення. Окрім трансформацій виробничої сфери та публічного простору, значних змін зазнає соціальна сфера, що проявляється в збільшенні кількості закладів соціальної сфери (в першу чергу приватної форми власності) [84, 157] та їх ущільненню по території.

Для міста Харкова за період з 1991 року, як і для більшості міст України, характерним є зменшення мережі державних лікарень (близько 240), закладів відпочинку, освіти (понад 60 дитячих садків, шкіл, ЗВО) та дозвілля [31, 156, 157], натомість потреби населення в отриманні соціальних послуг компенсує приватний сектор.

Окрім проявів постіндустріальних трансформацій в розрізі промислових територій, публічних просторів, житлової забудови, транспортної мережі, значною мірою в даний перехідний період розвитку трансформується ставлення резидентів міста до міських просторів. Стрімкі постіндустріальні трансформації суспільства стимулюють укріплення міської ідентичності [73] та активізацію громади в питаннях міського розвитку, епіцентри якого формуються в першу чергу навколо об'єктів індустріальної спадщини, які раніше виконували містоутворюючі функції.

Як відомо, заводи та фабрики індустріального радянського періоду «відповідали» за використання та розвиток навколишніх публічних просторів (зелених зон, зон відпочинку, культурно-розважальних територій). Після закриття цих промислових підприємств, навколишні публічні простори, в тому числі селітебельні об'єкти, почали занепадати, адже не знайшлось «господаря». Проте ці явища фрагментарні. Також фрагментарними є і прояви «тактичного» та локального урбанізму. Місцеві урбаністичні трансформації, ініціаторами яких є місцеві жителі поступово набувають популярності в місті.

Не зважаючи на значні економічні та соціальні зміни, візуально найбільш помітні трансформації в містах відбуваються саме в міському просторі. Як і в

більшості міст України та світу, в місті Харкові в період переходу до постіндустріального періоду розвитку міський простір зазнає значних змін, головним чином в таких напрямках [213]:

- ставлення резидентів міста до міського простору, приватної та публічної його складових: встановлення міської ідентичності жителів та готовність до здійснення змін в міському просторі. Так за даним проведеного опитування (рис. 3.1) 83% опитаних вважають себе більшою мірою харків'янами. При цьому 50% опитаних відповідальність за управління міським простором та внесення до нього змін покладають на місцеву владу, та лише 23% на місцеву громаду і 14% – на кожного жителя. Водночас 60% опитаних більшою мірою готові долучатися до вирішення проблем міста. Аналізуючи отримані результати можна зазначили, що жителі міста Харкова готові до активних дій, щодо трансформації міського простору, що на думку автора, майже не було можливим в період індустріального розвитку міста, адже планування території міста здійснювалося за чітким планом;

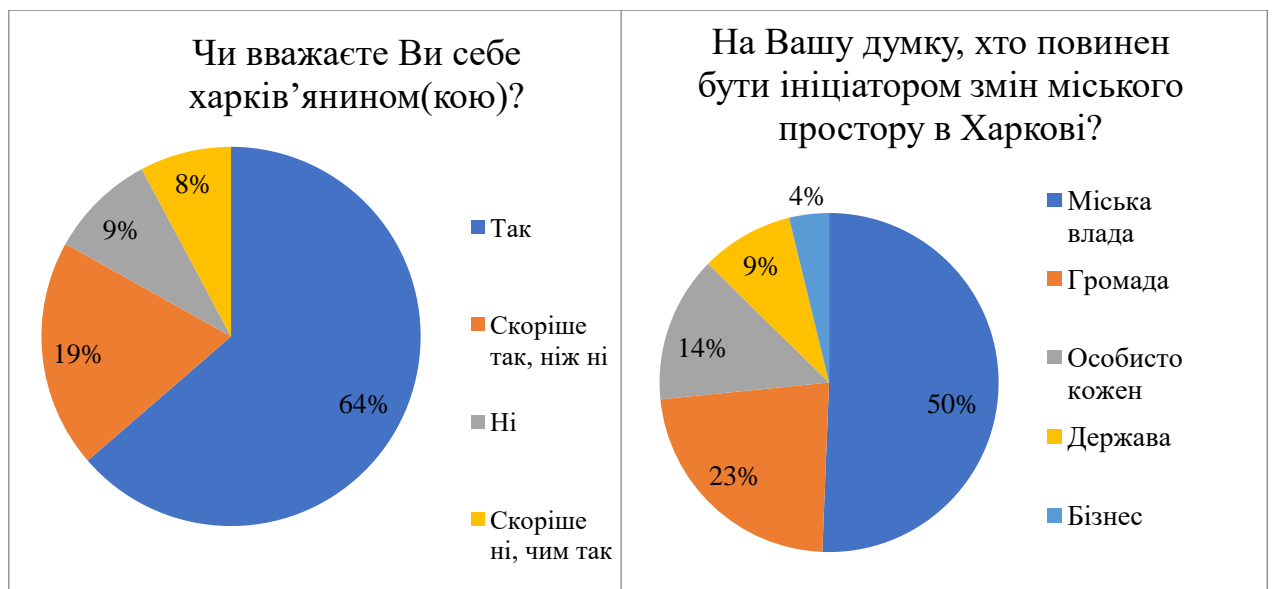

Рис. 3.1 Результати соціологічного опитування населення міста Харкова
Джерело: складено автором за даними соціологічного дослідження

- нашарування та ускладнення зонування території міста [17]: історична еволюція міського простору Харкова, не зважаючи на тенденції модерного планування міста (чіткий розподіл зон, будівництво «Нового Харкова», створення промислових зон), призвела до нашарування та мозаїчності міського простору: поряд з промисловими об'єктами будуються громадські будівлі, виникає житлова забудова, зони відпочинку, загальноміського користування чи об'єкти історико-культурної спадщини часто навіть у межах одного міського кварталу (рис. 3.2).

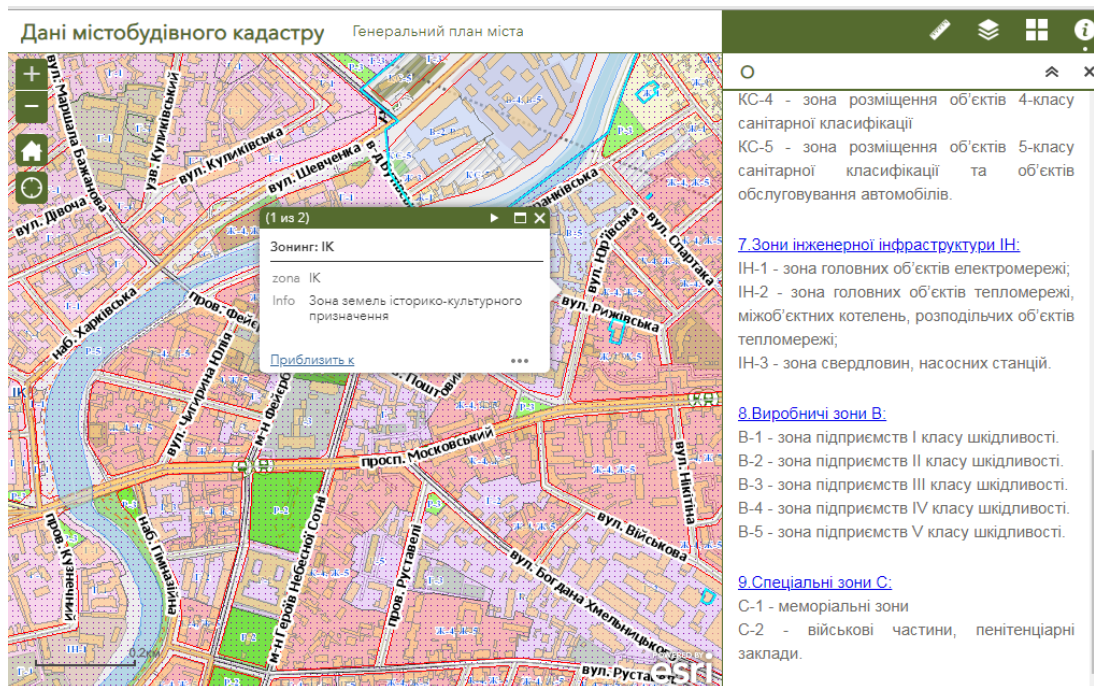

Рис. 3.2 Фрагмент карти містобудівельного кадастру (територія старопромислового патерна центральної частини міста)

Джерело: складено автором за даними [17]

- комерціалізація міського простору: місцеположення стає одним із головних факторів ціноутворення (ціни на оренду, купівлю нерухомості, ціни на продовольчі товари, меню закладів харчування зростають від периферії до центра). Внаслідок формування навколо центру міста «ділового району» зростають ціни та запускається процес знелюднення центру міста.

Рис. 3.3 Середня ціни на житло на вторинному ринку міста Харкова за м², в січні 2019, за районами міста та з виділенням центру міста та території «соцмістечка ХТЗ»

Джерело: складено автором за даними [11]

Найбільш яскраво дана тенденція відображається на прикладі ринку нерухомості (рис. 3.3) [11]. Найдорожчі квартири зосереджено в центральних районах міста та тих, що можна назвати екологічнішими (Шевченківський), найбільш дешеві – на периферії, або поблизу промислових зон (Індустріальний район міста, та район поблизу ХТЗ).

Велика кількість промислових підприємств міста за час незалежності України або збанкрутували та були ліквідовані, або зменшили свої площі та зони впливу. Внаслідок дії ряду політичних та економічних передумов, місто Харків увійшло в перехідний період до постіндустріального етапу розвитку. Трансформувались не лише основи економічної діяльності міста та головні технології на існуючих виробництвах (модернізація обладнання, реставрація

приміщень, діджиталізація процесів управління та інше), а й міський простір та функції міста. При цьому зміни містких просторів на локальному (на рівні районів міста) та інтралокальному (на рівні окремих будівель та кварталів) є найбільш помітними та значними.

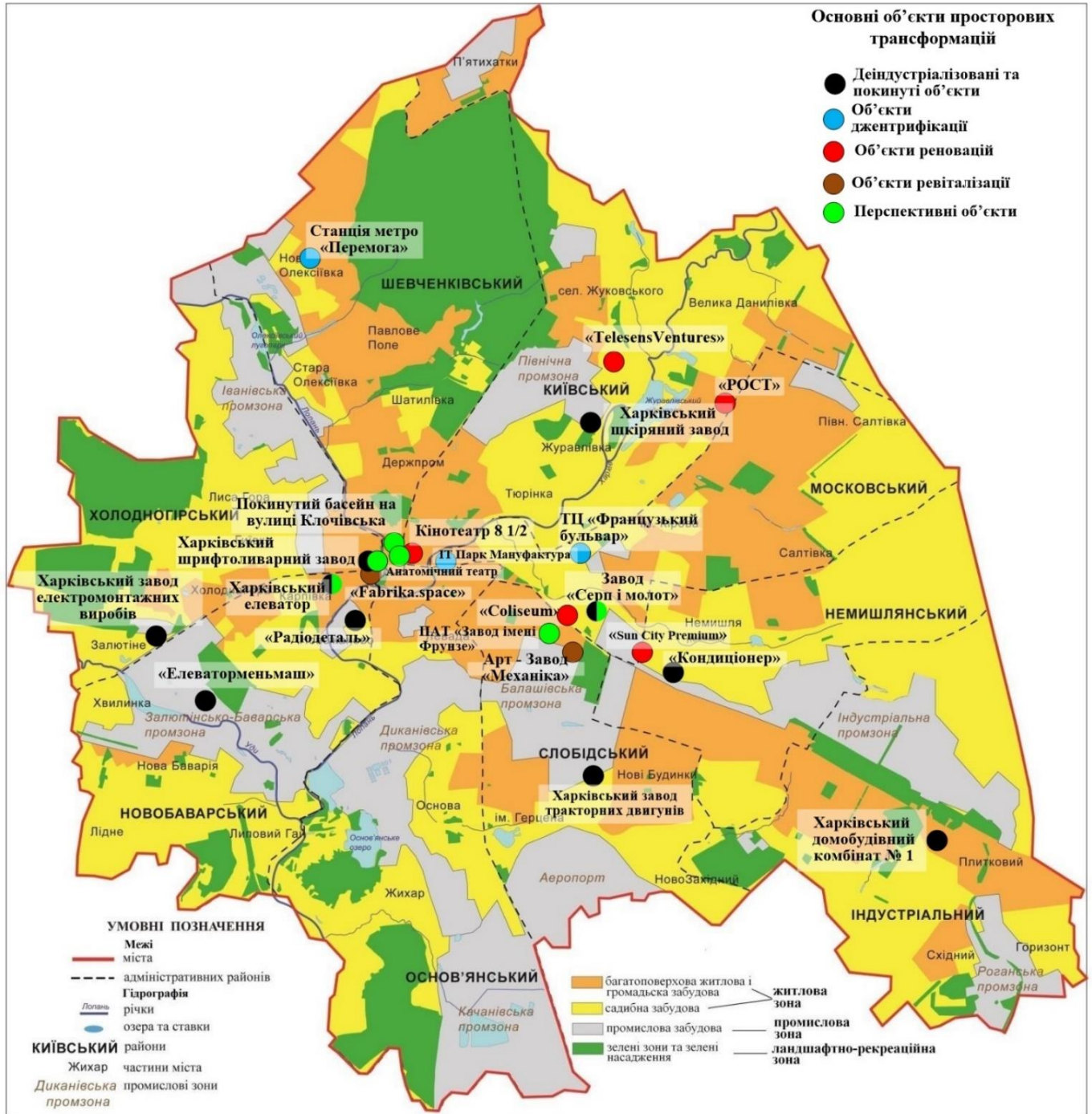

Рис. 3.4 Об'єкти і зони джентрифікації та ревіталізації Харкова як постіндустріального міста

Джерело: складено автором за даними [17]

Аналіз територіального розміщення об'єктів просторових трансформацій періоду постіндустріального переходу в місті Харків вказує на тяжіння локалізації джентрифікованих та ревіталізованих об'єктів до центральної частини міста та до районів щільної житлової забудови (рис. 3.4).

Місто Харків є прикладом великого індустріального міста, що втратило свою індустріальну потужність та знаходиться в стадії трансформації до постіндустріального етапу розвитку. Такі трансформації та сукупність політичних, економічних, соціальних передумов, призвели до нерівномірного міського розвитку Харкова, виникнення *greyfields* та *brownfield*, навіть в центральних районах міста.

Морфологічний аналіз міського простору міста Харкова, *greyfields* та *brownfield* і шляхів їх реабілітації [24], дозволяє виділити наступні, найбільш успішні, на нашу думку, об'єкти та зони джентрифікації та ревіталізації, а також визначити потенційні напрямки використання та об'єкти чи території для подальшої реабілітації [213]:

1. Розвиток туристичних та рекреаційних функцій:

- розвиток *індустріального туризму* з використанням покинутих територій промислового типу. Цьому, зокрема, сприятиме:
 - створення на базі покинутих промислових об'єктів відповідних тематичних музеїв, зібрані в яких колекції дозволили б простежити історію та сучасний стан розвитку промисловості та промислових просторів у місті Харків;
 - створенні індустріальних парків, що використовували б інфраструктуру промислових підприємств;
 - переведення ряду промислових об'єктів у статус пам'яток культури;
 - перетворення покинутих промислових підприємств в тематичні готелі, заклади харчування, розважальні зони, туристичні комплекси.

Зважаючи на наявну інфраструктуру, найбільш вдалими територіями для цього в місті Харків можуть стати територія колишнього заводу «Серп та молот» та каскад заводських територій району ХТЗ;

- розвиток *подієвого туризму* (проведення на території покинутих промислових об'єктів культурних та просвітницьких подій: фестивалів, виставок, ярмарок, тренінгів, змагань тощо). Найпривабливішими для цього є покинуті об'єкти промислового призначення, найбільш вдалим прикладом можна вважати створення «Арт-заводу Механіка» [3, 9].
- розвиток *екстремального туризму*, зокрема, диггерства, сурвіалізму, руфінгу тощо. Найпопулярнішим місцем для даного виду туризму в місті є покинутий елеватор, звичайно наразі екстремальний туризм на даному об'єкті розвивається поза законом, тому його можна назвати потенційним об'єктом ревіталізації (рис. 3.5).

Рис. 3.5 Харківський елеватор
Джерело: [140]

- створення або відновлення парків культури та відпочинку, культурно-розважальних парків, парків атракціонів, аквапарків, екстрим-парків, урбар-парків, розвиток спортивної інфраструктури.

Безперечно, найбільш яскравим представником даної категорії є недобудований та покинутий басейн на початку вулиці Клочківська (рис. 3.6):

Рис. 3. 6 Покинутий басейн на вулиці Клочківська
Джерело: [154]

Відновлення даного об'єкту могло б дати значний поштовх до розвитку спорту в місті, а також значно підвищило б привабливість району для мешканців.

2. Розвиток офісно-торгівельної інфраструктури та логістичних функцій:

- редевелопмент на базі покинутих промислових об'єктів адміністративно-офісних центрів, бізнес-центрів, коворкінгів, конференц-холів тощо [4]. До прикладу, створений та успішно функціонує на базі одного з корпусів науково-виробничого об'єднання «Хартрон» бізнес-центр «Telesens Ventures». Сьогодні даний бізнес-центр позиціонується як офісні приміщення та інфраструктура класу В за міжнародною класифікацією офісних центрів. У його структуру входять конференц-зали, зали для переговорів, тренінгів, в яких регулярно проводяться конференції, симпозиуми, семінари тощо [95] (рис. 3.7);

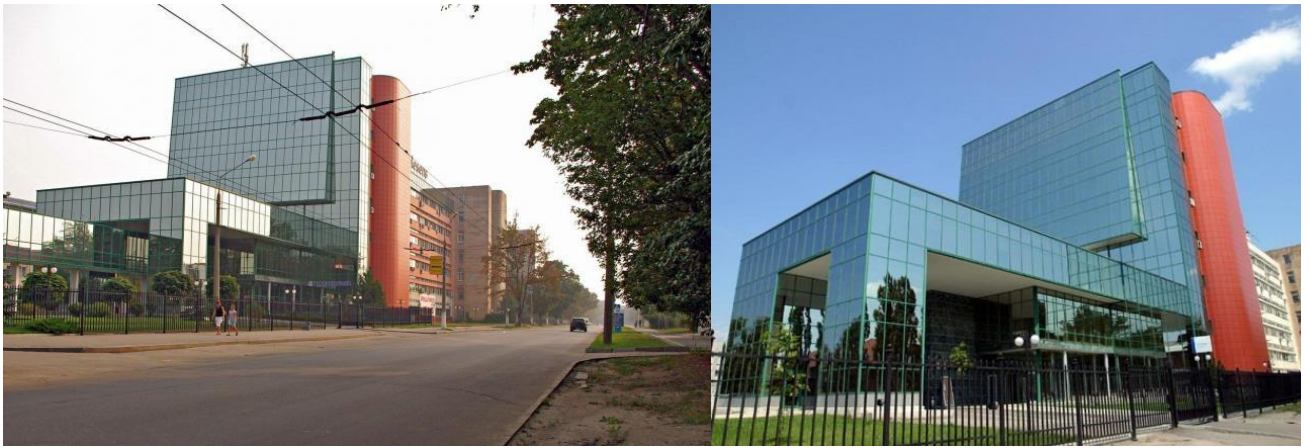

Рис. 3.7 Бізнес-центр «Telesens Ventures»
Джерело: [85]

Інший приклад – коворкінговий та арт-простір «Fabrika.space», відновлена в приміщенні покинутої фабрики з сортування та селекції сільськогосподарських культур. На нижньому поверсі розташовані бар і ресторан, на другому і третьому – велика івент-зона, а під дахом – коворкінг (рис. 3. 8) [22, 23]

Рис. 3.8 Арт-майданчик «Fabrika.space»
Джерело: [22]

Як офіс престижної компанії або іноземне посольство доцільно обладнати покинутий маєток на вулиці Свободи (колишня Іванова) (рис. 3.9). За радянських часів у ньому розташовувалася державна дача, в якій зупинялися

високопоставлені чиновники і партійні діячі. Інший варіант – передати маєток під потреби одного з закладів вищої освіти Харкова.

Рис. 3.9 Маєток на вулиці Іванова
Джерело: [74]

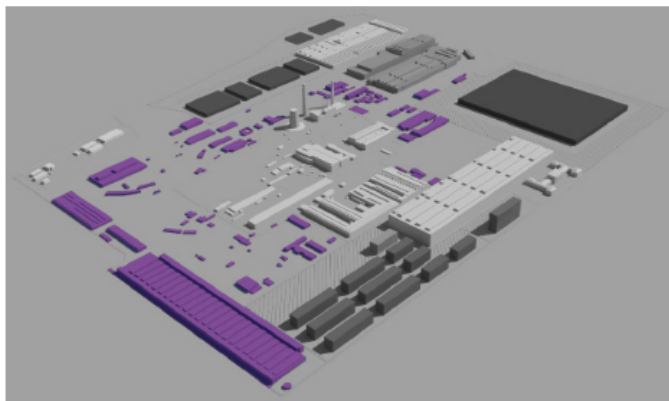
Організація на занедбаних територіях торгових підприємств (оптові та роздрібні магазини, ринки, склади тощо), торгово-розважальних та торгових центрів, закладів громадського харчування (ресторани, бари, кафе, їдальні, закуочні, кухонні фабрики тощо). Як приклад – перетворення промислових об'єктів у Харкові на супермаркети «Рост», «Таргет», торгово-офісний центр «Sun City Premium» та інші. Колишні майстерні заводу кондиціонування повітря переобладнані під комерційні приміщення, під супермаркет електроніки із зручною парковкою; у майстерні заводу «Авторучка» є бутики різних напрямків, а провулок уздовж його стіни є одним з найкреативніших міських полігонів для митців граффіті [102]. А також будівництво в Харкові торгівельно-розважального комплексу «Французький бульвар» (рис. 3.10) на території колишнього заводу «Автрамат». Цей район міста став непопулярним ще за радянських часів (через стару забудову, старі будівлі «гуртожитного» типу, приватний сектор, «хрущовки» і багатоповерхівки). Після створення «Французького бульвару» ця частина міста значно пожвавилася: збільшилася кількість міського транспорту, відремонтовано інфраструктуру, відкрито нові заклади соціальної інфраструктури, приміщення старого заводу перебудовано на житловий центр тощо.

Рис. 3.10 Торгівельно-розважальний комплекс «Французкий бульвар»

Джерело: [179]

- створення логістичних та транспортно-логістичних центрів і комплексів, які надають площі та складські приміщення експедиторським і транспортним компаніям, стоянки для вантажних і легкових автомобілів, здійснюють ремонт транспортних засобів, надають митні, брокерські та інші послуги. В цій категорії свої наміри декларує керівництво заводу ХТЗ. На 150 гектарах заводської території, що не використовується наявними потужностями заводу розпочато створення «Екополісу ХТЗ» (рис. 3.11), одним із патернів якого стане логістичний центр.

- **Індустріальний парк**
(промисловий кластер)
- **Технопарк**
(інноваційний офісний ІТ-кластер, в т.ч. R & D)
- **Розподільчий центр для онлайн-торгівлі**
- **Склади і виробництво**
(реконструкція)
- **Торгово-розважальний центр**
- **Медичний центр**
- **Освітній центр**
(університет, бізнес-школа)
- **території резерву**
- **ХТЗ**
(існуюче виробництво)

Рис. 3.11 Генеральний план «Екополісу ХТЗ»

з виділенням логістичного комплексу

Джерело: [180]

3. Розвиток освітньо-мистецьких функцій покинутих територій:

- створення навчальних та мистецьких закладів у занедбаних приміщеннях (навчальні центри, школи мистецтв, дитячо-юнацькі спортивні школи, студентські клуби, центри професійно-технічної освіти, навчально-виробничі центри, центри підготовки та перепідготовки кадрів, навчальні музеї тощо). В якості прикладу слід навести будівлю колишнього Анатомічного театру жіночого медичного інституту (відому як «будівля з забитими вікнами»), яку можна обладнати як анатомічний музей (рис. 3.12).

Рис. 3.12 Будівля колишнього Анатомічного театру жіночого медичного інституту

Джерело: [184]

- створення *центрів мистецтва* (творчі кластери, креативні індустрії, «творчі квартали»), де є змога влаштувати виставкові зали, галереї для тематичних відвідувань, лекцій та кінопоказів; театри та кінотеатри; Загадки художників, дизайнерів, програми та майстер -клас; офіси «творчих» малих підприємств (рекламні агентства, редакції журналів і телестанцій, консалтингові фірми); знімальний майдан; книгарні, магазини сувенірної продукції тощо [4]. Як приклад такого роду повторного

використанні покинутих промислових територій є відомі «Fabrika.space» та Арт-заводу «Механіка» [3, 22, 23].

Ще один приклад – проект створення ІТ-парку «Manufactura» [191] на місці колишньої борошномельної фабрики (в радянські часи – Харківський комбінат хлібопродуктів № 1) (рис. 3.13). Планується в межах ІТ-парку об'єднати зону сучасного мистецтва, театральний і освітній центри, івент-майданчики та арт-офіси, коворкінг, житлові будинки, фудкорти та шопінг-зони.

Рис. 3.13 Колишня борошномельна фабрика
Джерело: [184]

Колішній корпус книжкової фабрики Фрунзе сьогодні функціонує як міський кінотеатр «8½» (рис. 3.14).

Рис. 3.14 Кінотеатр «8½» в колишньому корпусі книжкової фабрики
Джерело: [184]

На території діючого підприємства енергетичного машинобудування ПАТ «Турбоатом» з'явився в зоні «Турбо-Арт» – завдяки творчим настінним розписам сірі одноманітні майстерні перетворилися на картини. З метою розвитку доцільно відкрити частину території заводу, що прилягає до Московського проспекту, біля парку заводу для використання мешканцями міста як сцени.. Для цього слід відкрити огляд заводу з боку проспекту, побудувати кутову сцену, на якій могли б виступати городяни, додати висувні монітори, заховані на стінах, підсвічені пристрої та музичні динаміки. Таким чином, сама платформа перетвориться на сучасну обладнану сцену [102].

Перспективним з точки зору організації простору для проведення культурних і бізнес-заходів є колишній шрифтоливарний завод (у радянські часи – відділення торгово-промислової палати) (рис. 3.15).

Рис. 3.15 Колишній шрифтоливарний завод
Джерело: [184]

4. Розвиток науково-інноваційних функцій покинутих територій, зокрема створення *інноваційних структур* [108]. Такий досвід у Харкова вже є,

проте він незначний. З останніх проектів найбільш динамічно в даному напрямку розвивається згаданий вище «Екополіс ХТЗ» [180] (рис. 3.16).

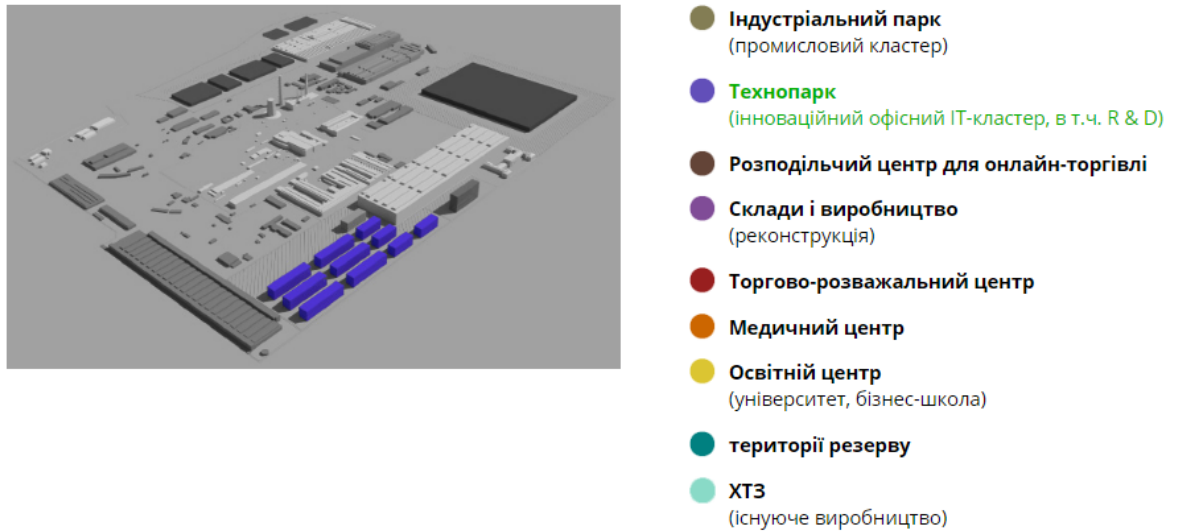

Рис. 3.16 Технопарк в межах «Екополісу ХТЗ»

Джерело: [180]

5. Розвиток житлових функцій покинутих територій – переобладнання покинутих приміщень під житло (зокрема, *лофт-житло*). Як приклад – проект створення на території заводу «Серп і Молот» загальною площею 56 га нового житлового мікрорайону «Смарагдова долина» (рис.3.17). Територію мікрорайону планується розділити на зони торгового, офісно-ділового та житлового призначення, сформувавши за принципом квартальної забудови. У перспективі планується, що торгові об'єкти займатимуть загальну територію d 19 га, офісні – 12,4 га, житловий мікрорайон – 16,2 га, рекреаційна зона – 3,5 га [71, 122].

Рис. 3.17 Проект забудови території заводу «Серп і Молот»

Джерело: [71]

На думку спеціалістів, в якості соціального житла перспективний розташований у центрі міста покинутий будинок на вулиці Театральній (відомий під назвами «Стеля світу» і «Будинок Бутусова»), в якому на нижніх поверхах доцільно обладнати офісні приміщення, а на верхніх – квартири. Як хостел можна реанімувати покинутий театр музичної комедії («Театр Муссурі»), який спочатку будувався як цирк. При цьому внутрішній простір під куполом цирку доцільно використовувати як громадські приміщення [74]. На користь цього варіанту слугує його розміщення – недалеко від залізничного вокзалу. На тематичний готель можливо перепрофілювати багатоповерховий будинок, що розташований у промисловій зоні по вулиці Велика Панасівська [10] (рис. 3.18).

Рис. 3.18 Покинутий багатоповерховий будинок на вулиці Велика Панасівська

Джерело: [10]

На стадії переговорів перебуває проект редевелопмента частини території підприємства з виробництва металоконструкцій ПАТ «Завод імені Фрунзе». Ряд іноземних компаній, зокрема, Collers Int., Richard Ellis, зацікавилися можливістю побудувати на площі 3-4 тис. м² двозіркового готелю на 150 номерів. Власники заводу вважають, що на даній території доцільно побудувати комерційний об'єкт змішаного типу, який включав би торгіву, розважальну та офісну зони [207].

Активним забудовником промислових територій є Девелоперська Компанія Строй Сіті (рис. 3.19). Згаданий раніше ІТ-парк «Manufactura», а також будівництво житлових комплексів Urban City [243] та «Парковий квартал» [94, 191] (житлові комплекти безпосередньо розташовані на території, що не використовується Харківським велосипедним заводом) є прикладами реабілітації покинутих та не привабливих для жителів міста greyfields та brownfield, що перетворюються на проекти джентрифікації, підвищуючи комфортність проживання навколо.

Рис. 3.19 Проекти забудови «ІТ-парк «Manufactura», та «Парковий квартал»
Джерело: [94, 191, 243]

6. Розвиток виробничих функцій покинутих територій (насамперед, це стосується промислових територій), адже однією з тенденцій постіндустріального розвитку є неоіндустріалізація:

- перетворення промислових покинутих територій на *індустріальні технічні парки*, серед потенційних об'єктів у Харкові – «Східний термінал» та індустріальний парк «Рогань», «Екополіс ХТЗ» [180];
- *реконструкція підземних споруд* для розміщення промислових та виробничо-складських об'єктів. Це можуть бути сховища (холодильники, склади, резервуари води, нафти, газу, нафтопродуктів, акумулятори різних видів енергії); об'єкти промисловості; складських та ремонтних приміщень; парковок та автостоянок; споруд цивільної оборони [191];
- *створення урбанферм* на покинутих промислових територія.

Оскільки переважна більшість занедбаних промислових просторів Харкова є інвестиційно непривабливими, існує нагальна потреба у вирішенні цієї проблеми. Ефективним заходом у цьому плані є створення інвестиційних зон для посилення розвитку міського простору шляхом запровадження пільгового інвестиційного режиму [12] проведення ефективної іміджевої політики в місті ведення парситипативного управління.

3.2. Постіндустріальне місто як територія конфлікту

Постіндустріальний, в деяких джерелах постмодерновий або неоліберальний [46], період розвитку суспільства найбільший вплив здійснив на економічну та соціальну сфери його функціонування. У виробництві відбувся перехід до п'ятого та шостого технологічних укладів, а розвиток економіки головним чином відбувається на основі галузей третинного сектору (терціалізація економіки). Також значною мірою зросла роль населення, зокрема в рамках глобальної тенденції людиноцентризму. В територіальному аспекті ці зміни найбільшою мірою виражені в міських населених пунктах, адже саме міста є головними агентами змін, оскільки володіють значними економічними, людськими, соціально-культурними та іншими ресурсами [3].

В середині ХХ ст. науковці різних галузей: соціологи, географи, урбаністи, які досліджували міський простір, головну роль в його розвитку віддавали процесам виробництва та споживання (Е. Лефевр, М. Фуко, Дж.

Джакоб, Д. Харви, М. Касстелс). Е. Содж зазначав, що процес розвитку міського простору має дуальну природу. З одного боку, особливості простору формують ті чи інші види суспільної діяльності, чим підтверджується хорологічна парадигма, а з іншого боку – саме в результаті громадської діяльності міський простір може трансформуватися [1, 36, 60]. З рештою наукова думка еволюціонувала від індустріального підходу до освоєння території, до людиноцентричного, постіндустріального.

Розглядаючи місто як складну ієрархічну, емерджентну соціогеосистему, найбільш складним питанням постає можливість та раціональність управління даною системою. Головним інструментом управлінської структури міських соціогеосистем є власне міська політика [132]. Поряд з модифікацією особливостей економічної діяльності та розвитку соціуму виникають нові міські соціально-просторові структури, які впливає на «міський дизайн», функції міста та його окремих територій.

Процеси глобалізації та всесвітньої гомогенізації мають значний вплив на сучасні міста. Головним чином це проявляється в змінах міського планування, архітектурі та функціональному зонуванні міст. Міста стають продуктом сучасної економічної системи, задовольняючи потреби представників найбільшого капіталу, головним чином не враховуючи потреби соціуму.

Міська політика сучасних постіндустріальних міст, зважаючи на факт наявної індустріальної спадщини, неоднорідність складу населення та прояви соціальної нерівності, здійснюється на основі впровадження проектної діяльності та «фестивалізації» [91, 153]. Основною рисою такої політики є нерівномірність поширення. Більшість міських проектів у містах України та постсоціалістичних країнах здійснюються вибірково та головним чином для задоволення потреб окремих верств населення. Як таке, міське планування не проводиться. Набувають популярності процеси джентрифікації, ренновації, редевелопменту, але не масово та цілеспрямовано у всьому місті, а лише в так званих «гарячих» точках, що мають найбільший резонанс в суспільстві та є проявами соціальної нерівності [2, 4, 48, 71]. Апогеєм міської політики в

більшості міст є створення генерального плану міста та проекту його забудови, які в свою чергу не завжди відповідають реальним потребам міського соціуму. Такі процеси часто стають причинами поляризації суспільства, в містах починають розвиватися міські конфлікти, територія може гетоїзуватися.

З іншого боку, процеси терціалізації економіки відбиваються в міській політиці поживленням розвитку маркетингових стратегій. Головним продуктом яких виступає бренд та імідж міста. Власне територія міста стає продуктом, а місцеположення стає одним з головних факторів формування цін. Діяльність міської політики направлена головним чином на поліпшення іміджу міста як серед його жителів так і в регіоні (країні) [12]. Часто така діяльність має лише поверхневий характер та не вирішує основних проблем міста та його жителів або реагує на вкрай складні соціальні виклики окремих общин та територій .

Отже, в сучасному глобальному світі, не зважаючи на пропаганду людиноцентричного підходу в розвитку, міста та міська політика залишаються заручниками економіки [132]. Загалом існує дві проблеми функціонування управлінської підсистеми міських соціогеосистем: *фрагментарність у вирішенні соціальних викликів та залежність від умов ринку та економіки*. Обидві ці проблеми ведуть до загострення міських конфліктів. Значної актуальності набуває питання фундаментального обґрунтування та прикладного тестування алгоритму залучення соціуму до процесу міського планування заради забезпечення його потреб та мінімізації соціальних викликів та міських конфліктів.

Аналізуючи контент сайту електронних петицій Харківської міської ради, найпопулярнішими темами щодо міського простору є [116]:

- реконструкція та благоустрій зелених зон та зон відпочинку міста;
- ремонт шляхів сполучення та регулювання руху;
- реконструкція та будівництво об'єктів соціальної інфраструктури.

Це дає змогу, говорити про локальність міських конфліктів в Харкові, при чому основними суб'єктами є місцеві жителі та місцева влада.

Повсякденні практики міських жителів є період постіндустріальних трансформацій часто на ряду з вирішенням буденних проблем переходять на рівень управління міським простором та виражаються в вигляді тактичного урбанізму на локальному чи навіть інтралокальному рівнях [14, 26, 42, 46, 236]. Таке, хоч і незначне втручання в міський простір по-перше дає резидентам міста відчуття ідентичності з містом та приналежності до громади, а також спроможності внесення змін до міського простору, а по-друге – часто є полем загострення невирішених міських проблем та конфліктів.[43]

Є місті Харків за останні 10 років відбулося два загальноміських просторових конфлікти, що пов'язані з містобудівними проектами. В 2010 році почалось будівництво дороги від Парку Горького до Лісопарку [14]. Суть конфлікту в знищенні значного обсягу зелених насаджень. А в 2019 році, також будівництво дороги, але в іншому районі міста – через ТЦ «Барабашово», стало початком конфлікту.

3.2.1. Іміджева політика. Метою функціонування будь-якої соціогеосистеми, в тому числі і міста, є максимально ефективність розвитку, який не можливий без ефективного управління. Одним з проявів управління міським простором є іміджева політика. Імідж міста формується через ряд каналів комунікацій та ставить на меті підвищення привабливості міста як для потенційних мешканців, так і для інвесторів. Останні є вкрай важливими для міст, що трансформуються, адже є джерелом фінансування даних трансформацій [12].

Харків, як і більшість міст світу, проводить іміджеву політику. Формування іміджу є тривалим і багатоаспектним та відбувається під впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників [12]. Якщо до перших належать чинники, що практично не піддаються зміні, такі як розташування, природно-кліматичні умови, наявність корисних копалин, існуюча структура економіки, то чинники суб'єктивні включають умови входження на ринок, наявність або відсутність специфічних особливостей на тлі загального податкового режиму держави,

наявність відомих брендів компаній, що асоціюються з регіоном, розвиненість фінансової інфраструктури, інформацію про діяльність органів місцевого самоврядування.

Оцінюючи географічне положення міста, можна стверджувати, що місто Харків має значний потенціал до створення позитивного іміджу міста. Підтвердженням цього є результати соціологічного опитування населення, більшість опитаних задоволені своїм місцем проживання (рис. 3.20).

Рис. 3.20 Результати соціологічного дослідження
Джерело: складено автором за даними соціологічного опитування

На протипагу існуючому стереотипу про те що Харків – сіре промислове місто, більшість опитаних визначають Харків як студентське місто, і лише 9% називають Харків сірим промисловим містом (рис. 3.21):

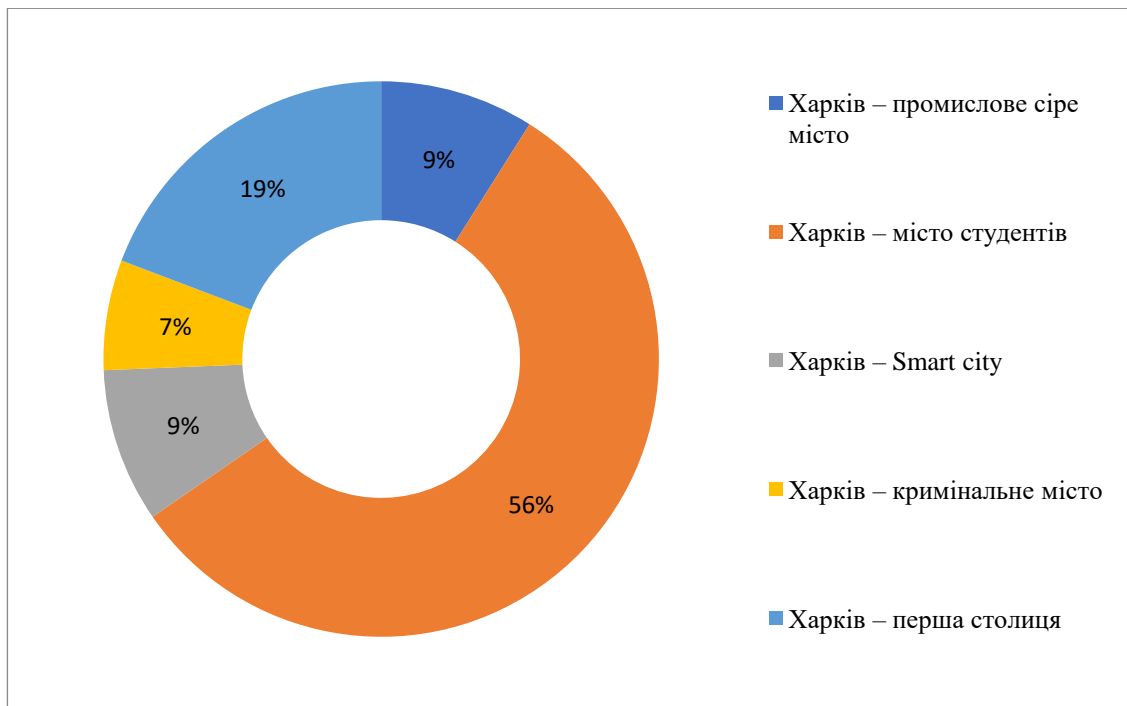

Рис. 3.21 Відповідь респондентів на запитання: Які асоціації пов'язані у Вас з містом Харків?

Джерело: складено автором за даними соціологічного опитування

При оцінці рівня та характеру розвитку міста, думки респондентів розділилися. З візуалізованих результатів (рис. 3.22) опитування видно, що для більшості опитаних Харків є містом комфортного проживання, що приваблює студентів. У дискурсі щодо індустріального чи постіндустріального рівня розвитку міста, думки розділилися майже в рівному співвідношенні. Це може свідчити саме про те, що наразі місто знаходиться на фазі трансформацій, між неоіндустріальними трендами сучасної індустрії та активізацією третинного, а то й п'ятого та шостого секторів економіки.

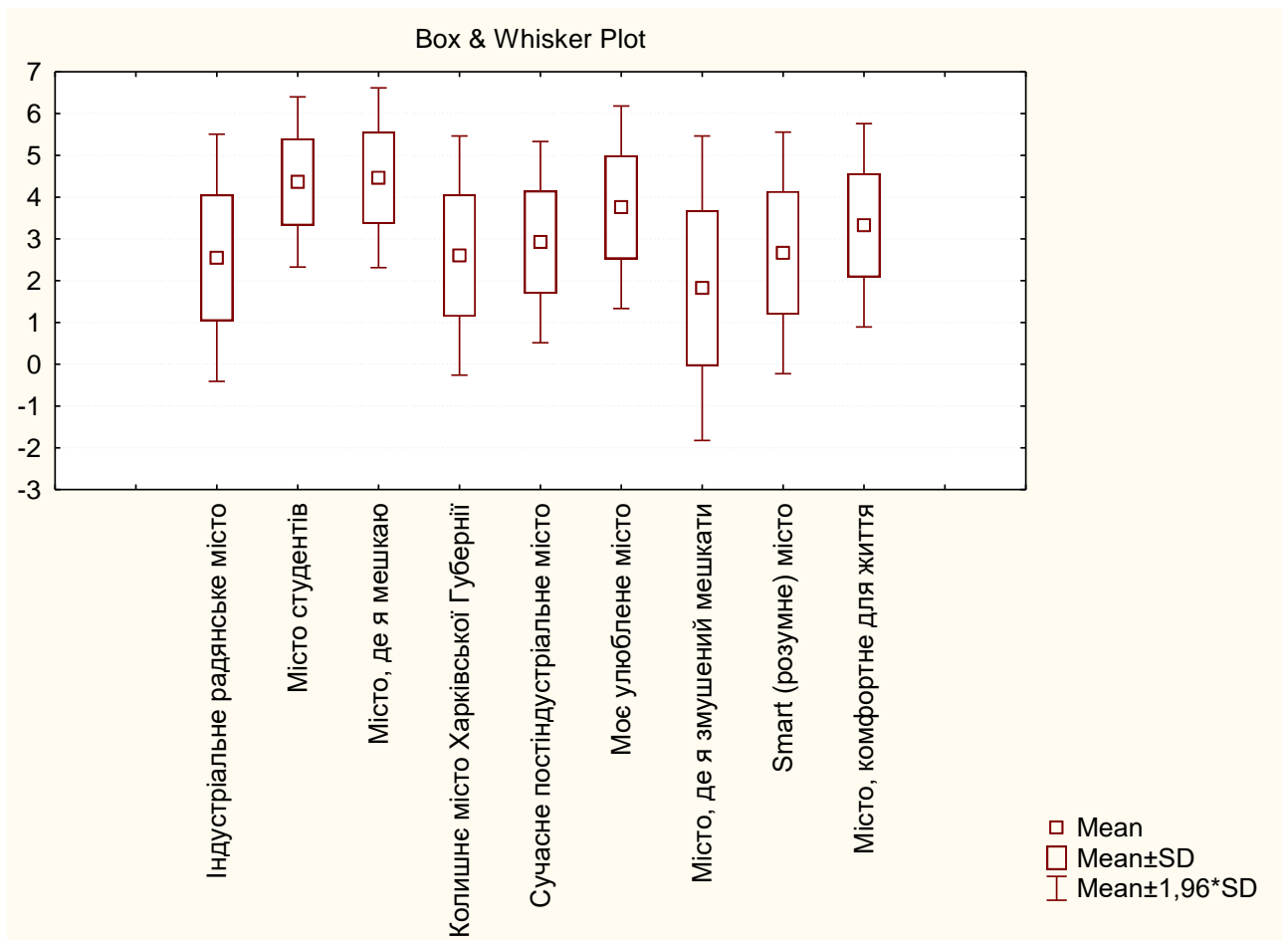

Рис. 3. 22 Розподіл медіальних значень відповідей респондентів
Джерело: складено автором за даними соціологічного опитування

Окремого департаменту чи іншого органу місцевої влади, що займається брендингом та іміджем міста в Харкові немає. Іміджева політика ведеться всіма виконуючими органами влади, але не централізовано. Окрім декларування основних засад іміджу міста в «Стратегії розвитку Харкова» не має жодних регулюючих дану сферу програм чи документів. У Стратегії розвитку міста до 2020 року місія міста вказується так «бути точкою інноваційного та творчого зростання національної економіки з комфортними умовами життя для освіченого та здорового населення» [34, 122-123]. У цьому документі місто представлено з точки зору «творчого» та «розумного міста».

Стратегія розвитку Харкова 2020

Стратегія розвитку Харкова 2030

Рис. 3.23 Рекламні логотипи міста Харкова.

Джерело: [122-123]

Наразі ведеться робота із створення «Стратегії розвитку Харкова до 2030 року». Роботу над проектом ведуть ряд фахівців різних галузей. Кураторство над проектом має Управління інноваційного розвитку та іміджевих проектів Департаменту у справах сім'ї, молоді та спорту Харківської міської ради та Офіс управління проектами міста (рис. 3.23) [34, 35, 122-123]. При розробці «Стратегії розвитку міста Харкова 2020» місто позиціонувалось, як комфортне для проживання місто із стабільно. Економікою, в новій «Стратегії розвитку Харкова 2030», увага акцентується на діджиталізації міста та міського простору та розвитку креативної економіки [122-123].

Аналізуючи результати опитування населення, найбільш бажаними змінами в міста мають стати (рис. 3.24) відновлення та реставрація історичних пам'яток та будівель. Медіальне значення в шкалі від 1 до 10, де 1 – найбільш важливо, 10 – не важливо чи не потрібно, відновлення та реставрація історичних пам'яток має – 3, понад 150 респондентів надали даному аспекту максимальну оцінку. Це може говорити про, що жителі міста стурбовані візуальною та духовною складовою міського простору Харкова, що в свою чергу відображається на іміджі міста як серед місцевих жителів, так і серед зовнішніх стейкхолдерів.

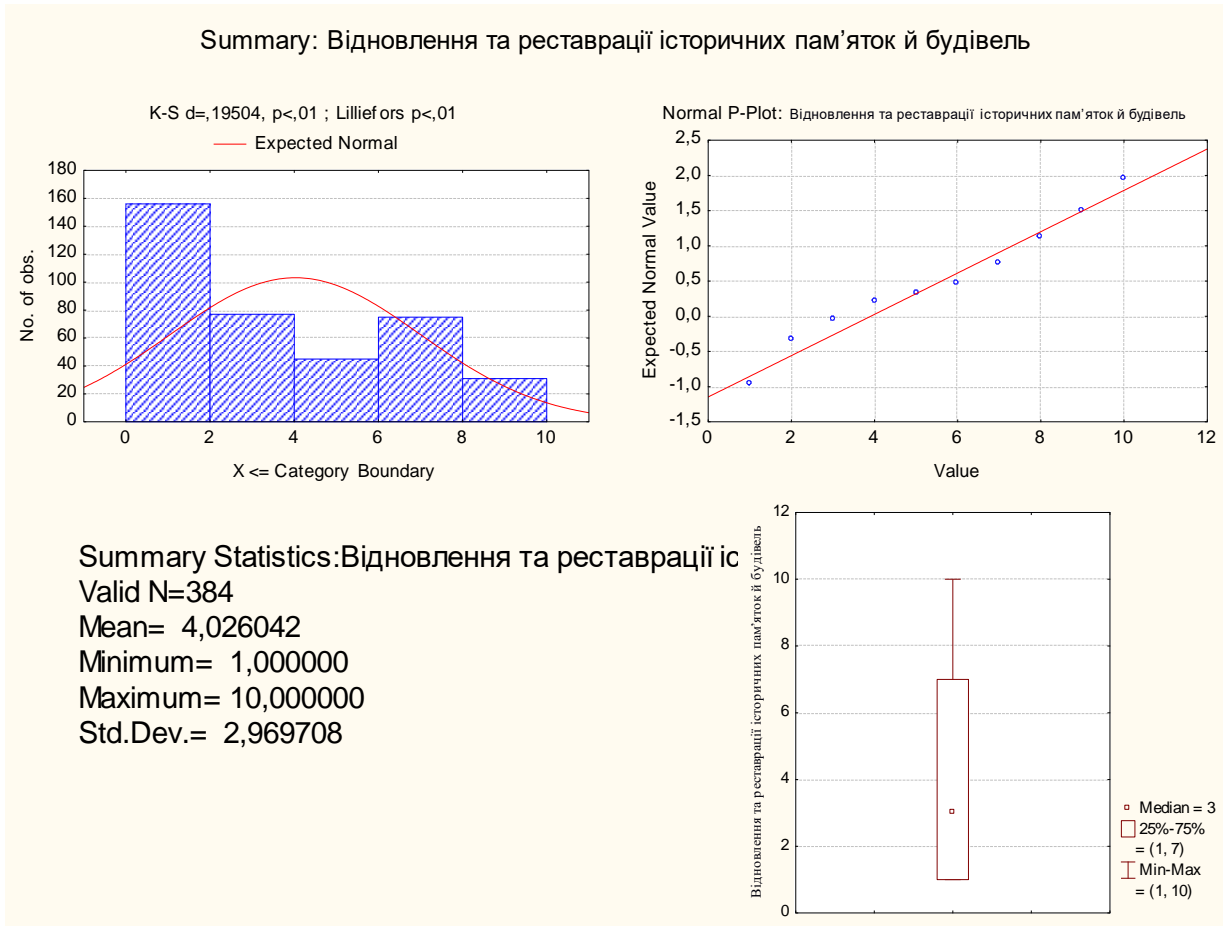
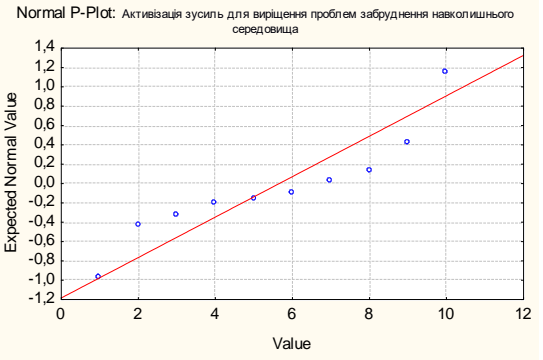
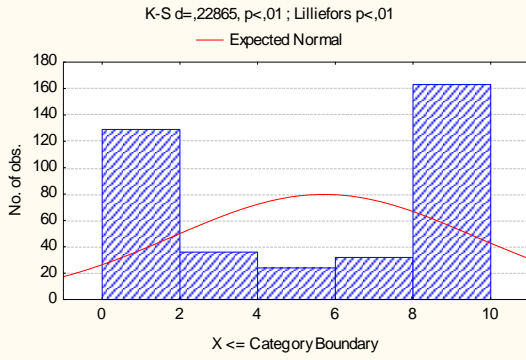

Рис. 3.24 Найбільш бажані зміни в місті Харків за результатами опитування
Джерело: складено автором за даними соціологічного опитування

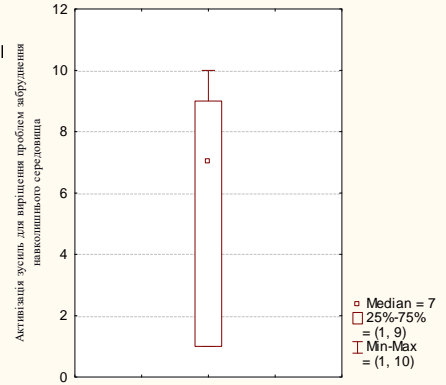
Водночас, найменш важливими для містян зміни в межах міста Харків є боротьба за покращення екологічної ситуації в місті та створення нових публічних просторів, а саме ТРЦ (торгово-розважальних центрів). (рис. 3.25). Це говорить про: по-перше – задоволення населення сучасним екологічним станом або байдужість до існуючого стану; по друге – населення забезпечене наявною кількістю ТРЦ в місті, що в свою чергу підкреслює рівень розвитку торгівлі в місті.

Summary: Активізація зусиль для вирішення проблем забруднення навколишнього середовища

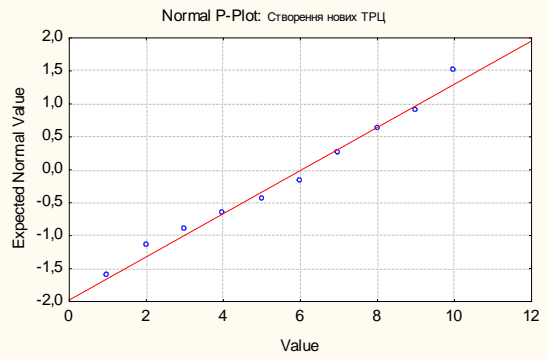
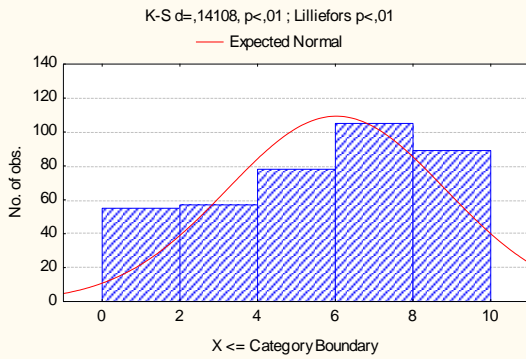

Summary Statistics: Активізація зусиль для вирішення

Valid N=384
 Mean= 5,708333
 Minimum= 1,000000
 Maximum= 10,000000
 Std.Dev.= 3,842640

Summary: Створення нових ТРЦ

Summary Statistics: Створення нових ТРЦ

Valid N=384
 Mean= 6,026042
 Minimum= 1,000000
 Maximum= 10,000000
 Std.Dev.= 2,803271

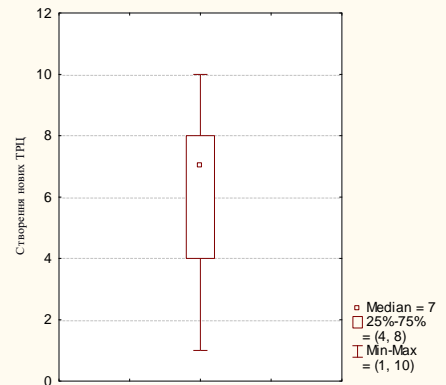

Рис. 3.25 Найменш важливі зміни в місті на думку респондентів
 Джерело: складено автором за даними соціологічного опитування

Що стосується проведення іміджевої політики в Харкові, у відповідності до отриманих результатів соціологічного дослідження, можна зробити висновок, що ті заходи, які проводяться не завжди ефективні або їх недостатньо.

На нашу думку, для збільшення ефективності проведеної іміджевої політики в місті Харків слід впроваджувати такі заходи (табл. 3.2):

Таблиця 3.2

Рекомендації щодо підвищення ефективності іміджевої політики міста Харкова

Назва заходу	Характеристика заходу
Брендинг локального рівня	<p>Навіть серед «корінних» жителів Харкова часто ходять стереотипні бачення, щодо рівня розвитку міста. Тому слід проводити «рекламні акції» про місто в межах міста. Місцеві ЗМІ та об'єкти зовнішньої реклами в місті повинні бути залученими до просування позитивних візуальних образів міста. На сьогодні такі заходи є досить локального характеру: візуальна реклама в метрополітені, та на кількох біл-бордах в центральних районах міста. Натомість периферійні території міста, що також ми називаємо спальними районами, залишаються неохопленими заходами іміджевої політики міської влади. Для підвищення ефективності проведених заходів слід:</p> <ul style="list-style-type: none"> - розширити <i>мережу об'єктів</i> залучених до візуальної реклами міста; - стимулювання <i>місцевих ЗМІ</i> розміщувати контент, що підвищує обізнаність жителів про стан справ в місті та підвищення його іміджу; - проводити <i>освітню діяльність</i> з місцевими громадами; - заснування <i>регулярних культурних та освітніх заходів</i>, що підкреслюють унікальність території та особливостей розвитку міста Харкова (прикладом такого заходу на нашу думку є проведення фестивалю Конструктивізму) та залучення до них місцевих жителів; - стимулювання, підтримка <i>урбаністичних ініціатив місцевих жителів</i>, що покращують якість міського простору (реконструкція «Зеленого Гаю») [109, 152]
Брендинг глобального рівня	<p>На міжнародному рівні відомості про Харків та його образ і імідж головним чином поширюється за рахунок проведення в місті низки міжнародних культурних, політичних, спортивних та економічних заходів. На нашу думку, найбільш вдалим для міжнародного іміджу міста було проведення ряду футбольних матчів, особливо в рамках «Євро-2012». Нажаль решта заходів, навіть міжнародного рівня залишаються непомітними як для місцевих жителів, так і на міжнародній арені. На нашу думку, зважаючи на потенціал міста для покращення ефективності іміджевої політики, що проводиться слід:</p> <ul style="list-style-type: none"> - більш масштабне <i>висвітлення</i> міжнародних подій, що проводяться в Харкові; - <i>просування</i> позитивних образів міста, як в ЗМІ, так і серед наукових праць, на міжнародну арену; - заохочення та стимулювання розміщення в місті <i>офісів та представництв</i> міжнародних компаній та брендів; - <i>заснування та проведення</i> регулярних заходів із залученням провідних міжнародних фахівців;

Джерело: складено автором [12]

Проведення іміджевої політики та створенні образу міста рівнозначно залежить як від представників влади, так і від місцевої громади. Тому важливим є підтримка управління містом місцевих ініціатив на всіх рівнях.

3.2.2. Перцепційний портрет міста на етапі постіндустріального розвитку. Модерна урбаністична парадигма, людиноцентричні тенденції суспільно-географічних досліджень, глобалізаційні тренди сталого розвитку підштовхують територіальних міських планувальників, урбаністів, міську владу звертатися до засобів соціологічних методів досліджень. Одним із таких методів, що транлюють сприйняття містянами свого повсякденного простору, є метод перцепційного портрету [26, 52, 63]. Місто, що розвивається та трансформується, функціонує, в першу чергу, для задоволення потреб його жителів, водночас населення власними силами щодня здійснює зміни в місті, трансформуючи його. У міських дослідженнях все частіше використовуються концепції міської ідентичності, сприйняття простору і ментального ландшафту міста. І на наш погляд, ставлення населення до місця проживання – один з вирішальних факторів його розвитку, його дослідження може стати одним з найефективніших інструментів брендингової і іміджевої політики міста, покликаний підвищити його конкурентоспроможність [52, 73, 8, 134].

Науковий інтерес до дослідження сприйняття території та простору людиною, на початку ХХ ст. стимулює формування та розвиток когнітивної географії. Як складова культурної географії, наука поєднує в собі методи, засоби та засади суспільної географії, соціології, психології. Один із найефективніших інструментів для вивчення когнітивних процесів у просторі міста, сприйняття міського простору, міської ідентичності [238] є створення та аналіз перцептивних портретів. Метод заснований на проведенні напівструктурованих інтерв'ю [5, 52], в питаннях яких пропонується надати якомога більше асоціацій відповідним тематичним групам явищ, об'єктів,

особистостей тощо. Обробка результатів опитування передбачає наступні пункти [218, 219]:

- розрахунок коефіцієнта повторюваності;
- урізноманітнення перцептронних зображень;
- визначення рівня моноцентричності;
- виявлення інформаційних прогалів;
- створення перцептивного портрета.

Метою даного дослідження перцептивного сприйняття території міста Харків було також створення портрету Індустріального району міста. Даний район є традиційно промисловим, що стереотипно транслюється на все місто. Формулюючи дослідницьку теорію передбачалось, що саме промислова культура міста Харків буде відображена в його перцепційному портреті, але не домінуватиме.

Обговорюючи отримані результати, варто зазначити, що більшість респондентів легко назвали асоціації, що виникають при згадці міста Харків, незалежно від територіальної приналежності постійного проживання або рівня міської ідентичності респондентів. Однак більшість цих асоціацій пов'язано з центром міста. Щодо Основ'янського, Новобаварського і Холодногірського районів міста згадок майже немає або респонденти вказують тільки негативні явища.

Щоб представити асоціативні образи, респондентів попросили назвати власні асоціації у таких категоріях: соціальні та культурні об'єкти, природні об'єкти, торговельні марки та бренди, відомі особистості, явища. Загальна кількість респондентів – 384, що відповідає 95% рівню впевненості з похибкою 5%. Для візуалізації перцепційного портрету міста були вибрані асоціації, які мають коефіцієнт повторюваності більше 0,5 у кожній із запропонованих категорій асоціацій.

Оскільки в категорії негативних явищ частоту повторення більше 0,5 мають більшість асоціації, які можуть бути притаманні кожному місту, що

трансформується, це викликає труднощі в візуалізації результатів, тому було вирішено представити результати дослідження у вигляді «хмари слів» (рис. 3.09-3.30) [134].

Отже, всупереч відомому стереотипу про «сірість» міста Харкова, серед респондентів місто асоціюється (рис. 3.26) з відомими вченими (В. Каразін та І. Мечников) та акторами (Л. Гурченко, Л. Бикова), політиками (Г. Кернес), театрами (ХАТОБ) та пам'ятками архітектури (Дзеркальний струмінь), парками та зонами відпочинку (Саржин Яр, Шевченківський сад, Центральний парк культури і відпочинку ім. Горького), промисловими об'єктами (Харківський тракторний завод) та брендами харчової промисловості (Бісквіт-шоколад, Кулінічі, пивоварня Роган). Більшість асоціацій, зазначених респондентами, можна віднести до періоду новітньої історії міста, не пізніше післявоєнного, звісно, за винятком низки відомих особистостей.

Рис. 3.26 Перцепційний портрет міста Харкова

Джерело: складено автором за даними соціологічного опитування

Що стосується тієї сторони дослідження, яка представляє собою перцепційний портрет Індустріального району Харкова (рис. 3.27), то більшість вказаних респондентами асоціацій можна віднести до періоду промислового розвитку району та міста в цілому. Також слід зазначити, що більшість асоціацій носить негативний характер, що можна пояснити традиційної виробничої орієнтацією і периферійним розташуванням району. Вивчення сприйняття населенням промислових зон, зокрема промислових, індустріально орієнтованих районів міста, стає актуальним при аналізі просторових і соціальних трансформацій міст у період постіндустріального переходу. Також слід зазначити, що частота повторення асоціацій для конкретного району міста

склала понад 0,8 для окремих елементів, а асоціативний масив містить не більше 8-10 асоціацій в кожній групі. Це говорить про стійкий, можливо навіть стереотипний сформований іміджі Індустріального району Харкова [12].

Рис. 3.27 Перцепційний портрет Індустріального району міста Харкова
Джерело: складено автором за даними соціологічного опитування

Так, більшість респондентів в Індустріальному районі вказують асоціації пов'язані з такими яскравими особистостями, як директор Харківського тракторного заводу В. Біблік і архітектор, який проектував соцістечено «Новий Харків» П. Альошин [1]; вказують торгові марки, створені підприємствами «САН ІнБев Україна» та «ХТЗ»; об'єкти соціально-культурного значення – Дробицький Яр, будинки «сталінка», парк «Зелений гай», сквер біля Будинка культури ХТЗ.

Негативні явища, які зазначають респонденти стосовно міста Харків та Індустріального району міста, часто збігаються та перетинаються

у групі несприятливих подій та пов'язують їх із занепадом промисловості. Водночас обидві вікові групи в інших категоріях для надання асоціацій називають активні та більш успішні промислові об'єкти, відновлені, або ті, що перебувають на реставрації, соціокультурні та природні об'єкти [4].

Слід зазначити, що для Індустріального району міста Харків, як і для більшості промислових районів міст, процеси постіндустріального переходу трансформуються: занепад та оптимізація промисловості, відновлення та трансформація міських просторів, переорієнтація суспільства для накопичення виробничих потужностей для розвитку більш конкурентоспроможних та інноваційних галузей. Безсумнівно, що такі перетворення не можуть не відобразитися у сприйнятті та образі території її мешканцями та усіма громадянами.

Поруч з проведеним дослідженням перцепційного портрету міста, окрема частина напівструктурованого інтерв'ю була присвячена когнітивному сприйняттю міського простору в розрізі районів міста та окремих локацій (дестинацій). У визначенні символу міста, одностайності вибору серед респондентів не було. 44% опитаних символом міста Харкова назвали – площу свободи, 24% – Університет імені В.Н. Каразіна, 22% – Дзеркальний струмінь, решта 10% розділилися між Заводом ХТЗ, Держпром та стадіоном «Металіст» (рис. 3.30).

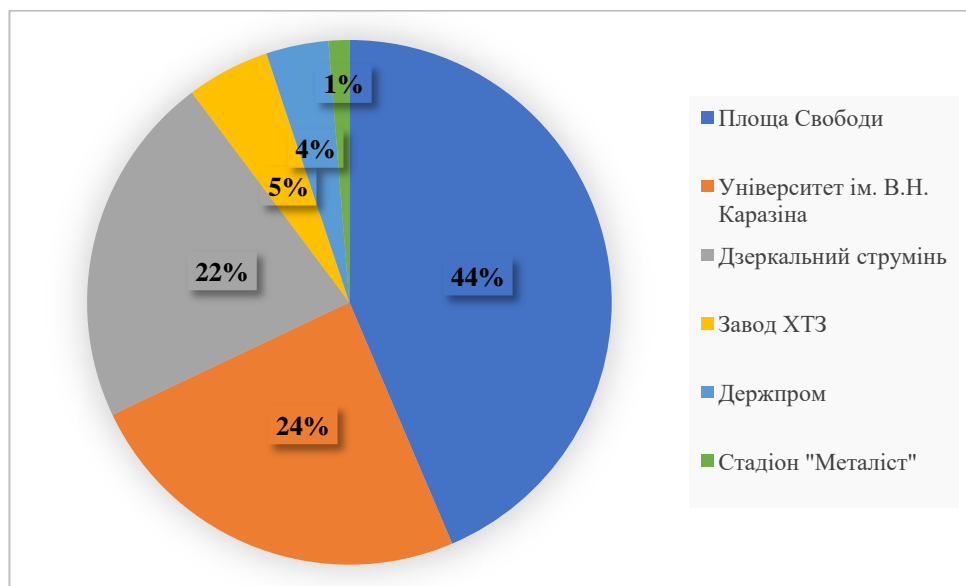

Рис. 3.30. Результати соціологічного опитування, щодо встановлення символу міста Харкова.

Джерело: складено автором за даними соціологічного опитування

При детальному аналізі відповідей респондентів, було виявлено залежність між віком учасників та їх переконанням щодо символу міста. Молодь та особи молодшого працездатного віку обирали символом міста площу Свободи та Університет, відповідно особи старшого віку віддали перевагу Дзеркальному струменю, заводу ХТЗ та Держпрому.

3.3. Траєкторія розвитку міста Харків як постіндустріального міста

Перехід до постіндустріального етапу розвитку для більшості міст, країн та території є еволюційним вирішенням проблем, що накопилися за час індустріального зростання. До списку таких проблем можна віднести:

- екологічні проблеми;
- екологічні проблеми;
- нерівномірність освоєння та розвитку території;
- диспропорція в структурі зайнятості;
- демографічні та міграційні проблеми.

Відповідно до цього можливим є два шляхи переходу до постіндустріального етапу розвитку:

- I. Екстенсивний: занепад промисловості через невідповідність ринковим умовам, або через різкі економічні чи політичні потрясіння.
- II. Інтенсивний: стрімкий розвиток технологій, науки та техніки, що ведуть до зменшення кількості зайнятих у промисловості, зменшення частки ВВП індустрій та галузей первинного сектору, збільшення ефективності галузей третинного сектору.

Для Харкова як і для більшості міст України та субрегіону Східна Європа, характерним є перший сценарій переходу до постіндустріального розвитку. Розрив виробничих зв'язків після розпаду СРСР, застаріле обладнання та технології виробництва, низька конкурентоздатність більшості видів

промислової продукції призвели до банкрутства значної кількості промислових підприємств у місті. Однак постіндустріальний етап розвитку міста є логічним завершенням індустріального етапу, і всі вищезгадані передумови, несприятливі для розвитку промисловості, стали двигуном постіндустріальних перетворень міста, пошуку шляхів швидкі перетворення.

Дослідження траєкторії розвитку міської соціогеосистеми Харкова здійснено на основі бази даних, що містить 47 показників соціально-економічного розвитку міста за період з 1991 по 2019 роки. Оскільки досліджуваний об'єкт – міська соціогеосистема Харкова – є складним та ієрархічним, для дослідження його траєкторії розвитку було обрано метод багатовимірного аналізу – моделювання траєкторії розвитку (рис. 3.31). Завдяки моделюванню траєкторії розвитку міської соціогеосистеми можливо визначити її рух в нормальному багатовимірному ознаковому просторі відносно траєкторії оптимального розвитку. Виходячи із особливостей досліджуваного об'єкту та періоду дослідження, для побудови та аналізу моделі траєкторії розвитку міської соціогеосистеми Харкова доцільно використовувати такі показники: відхиленні від оптимальної траєкторії (відображає ефективність руху) та коефіцієнт прогресу (у відносних показниках описує швидкість та напрям руху) [137].

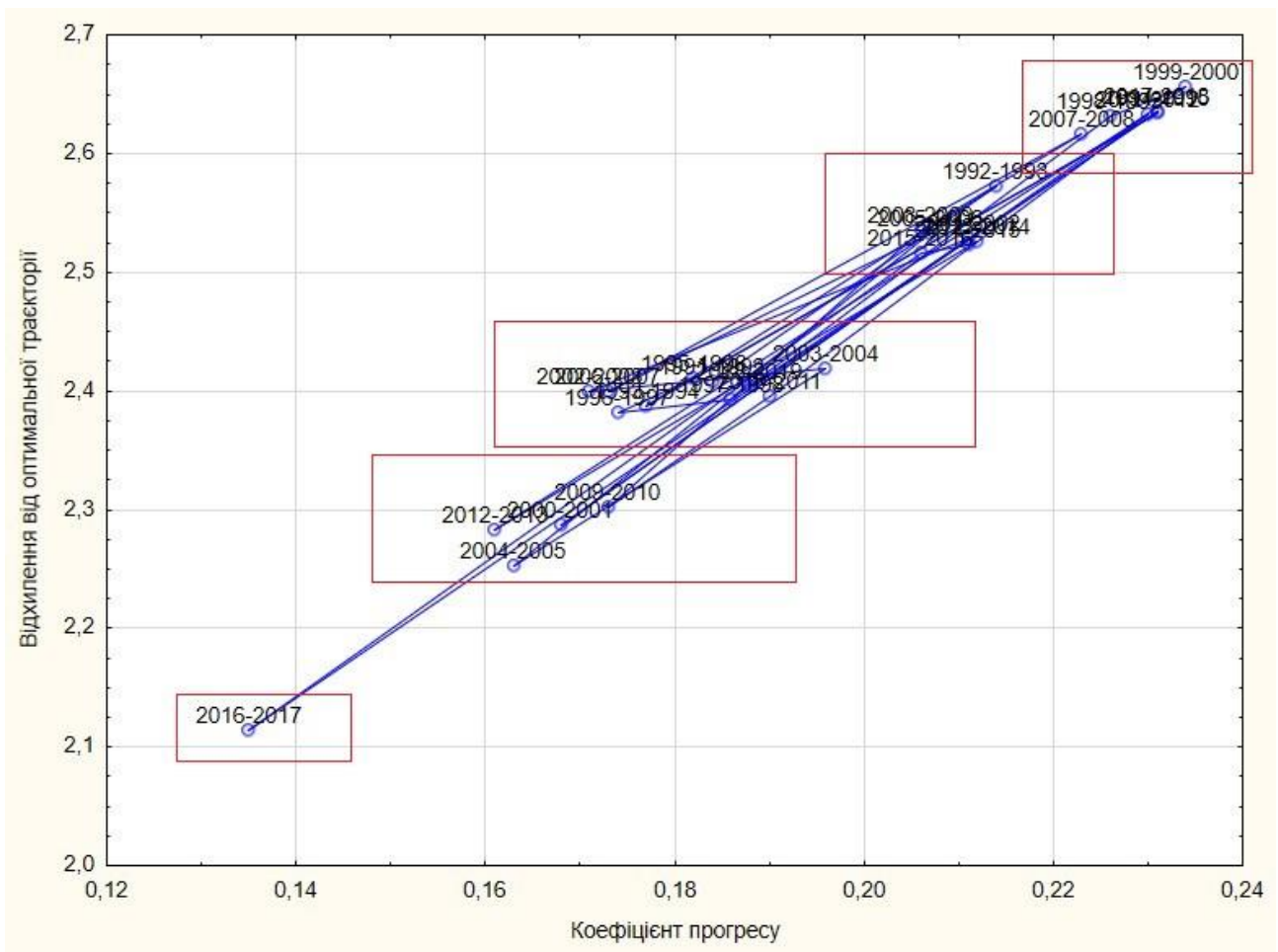

Рис. 3.31 Траєкторія соціально-економічного розвитку соціогеосистеми міста Харкова за період з 1991 по 2019 роки
Джерело: складено автором за даними [13, 14, 23-28, 239]

Побудована траєкторія розвитку міської соціогеосистеми Харкова на перший погляд здається надто складною та незрозумілою, але маючи ретроспективні дані розвитку міста за досліджуваний період досить легко інтерпретувати отриману модель [239]. Так, виходячи з отриманих результатів моделювання можна зробити наступні висновки та групувати роки розвитку міської соціогеосистеми Харкова:

- Перша група: найвищого рівня розвитку, якому характерні найвищі показники ефективності та швидкості розвитку зафіксовано в період 1999-2000 років. До цих показників наближаються значення 1994-1995, 1998-1999, 2007-2008, 2011-2012, 2017-2018 років. Ці роки можна вважати найбільш оптимальними роками розвитку Харкова.
- Друга група років розвитку міської соціогеосистеми сформовано з таких періодів: 1992-1993, 2001-2002, 2005-2006, 2008-2009, 2013-2014, 2014-

2015, 2015-2016 роки. Для років даної групи характерна стабілізація та стагнація економічного та соціального розвитку міста.

- Третя група: 1991-1992, 1993-1994, 1995-1996, 1996-1997, 1997-1998, 2002-2003, 2003-2004, 2006-2007, 2010-2011, 2018-2019 роки. В дані періоди загострювалися проблеми соціального та економічного розвитку міста, свідченням чого є зниження показників ефективності та швидкості розвитку міської соціогеосистеми.
- Четверта група: 2000-2001, 2004-2005, 2009-2010, 2012-2013 роки. Дану групу можна назвати роками економічних та соціальних потрясінь, що здійснили значний вплив на розвиток Харкова.
- П'ята група: 2016-2017 роки – період повної стагнації економічного розвитку, якому характерні найнижчі темпи розвитку міста та найменша ефективність.

Отже, розвиток міських соціогеосистем у період постіндустріальних трансформації є складним процесом, на характер перебігу якого впливає велика кількість показників. Аналіз та дослідження даного процесу вимагає застосування міждисциплінарного комплексного підходу. Для Харкова, як типового міста, що знаходиться на етапі переходу від індустріального до постіндустріального етапів розвитку, характерним є складність та багатовимірність розвитку. Трансформації міської соціогеосистеми та визначення основних етапів і характеристик розвитку, найкращим описує модель траєкторії розвитку. Для подальших досліджень залишаються питання виявлення факторів, що впливають на розвиток соціогеосистеми та ступеня їхнього впливу.

У контексті концепції стійкого розвитку, перехід до постіндустріального етапу є логічним та найбільш ефективним. Водночас, зважаючи на досвід ряду міст світу (Детройт, Манчестер, Катовіце [175] та інші), стрімкий перехід від індустріального до постіндустріального етапу розвитку не завжди виявляється найбільш оптимальним. Загалом, не зважаючи на темпи, такий перехід може супроводжуватися кризовими явищами як в промисловості, так і інших галузях та сферах діяльності, що загалом сповільнює темпи розвитку міста. Відсутність

значних ресурсів, чіткої стратегії розвитку міста та низки альтернативних промисловості галузей економіки, в період постіндустріальних трансформацій стають загрозою розвитку міста та можуть сприяти швидкому перетворенню території міста в суцільний brownfield.

За період незалежності України в місті Харків, як і в більшості потужних промислових міст країни відбулися трансформації всіх сфер їх функціонування. Групувавши роки досліджуваного періоду за основними показниками розвитку міста (кластерний аналіз), можна чітко побачити фази трансформаційних процесів в місті (рис. 3.32).

З рисунка _ видно, що за період з 1991 по 2019 роки місто Харків пройшло три фази свого розвитку контексті постіндустріальних трансформацій:

1. 1991-1997 роки – період розвитку за рахунок *залишкових ресурсів*. У цей період продовжують функціонувати більшість промислових підприємств міста, але входячи в кризовий стан;
2. 1998-2010 роки – період кризи, що був характерним загалом всій державі. В цей період банкрутують та припиняють свою діяльність значна частка промислових підприємств міста. Саме цей період можна назвати початком постіндустріальних трансформацій, найбільш яскравим проявом чого стає процес *деіндустріалізації*.
3. 2011-2019 роки – період поступового виходу з економічної кризи. В даний період в місті стабілізується економічна ситуація, модернізуються деякі виробництва (ХТЗ, Турбоатом, Завод ім. Малишева). Серед постіндустріальних процесів найбільше проявів набувають: джентрифікація, ревіталізація, неоіндустріалізація, терціалізація.

Порівнюючи з містами в країнах із вищим рівнем розвитку, наприклад з Детройтом або Манчестером, для міста Харків, як і для більшості міст постсоціалістичного розвитку, період трансформацій буде затягнутий та мав дещо хвилеподібний характер. Це пояснюється значною кількістю факторів впливу та, в свою чергу, ускладнює прогнозування подальшого розвитку міста.

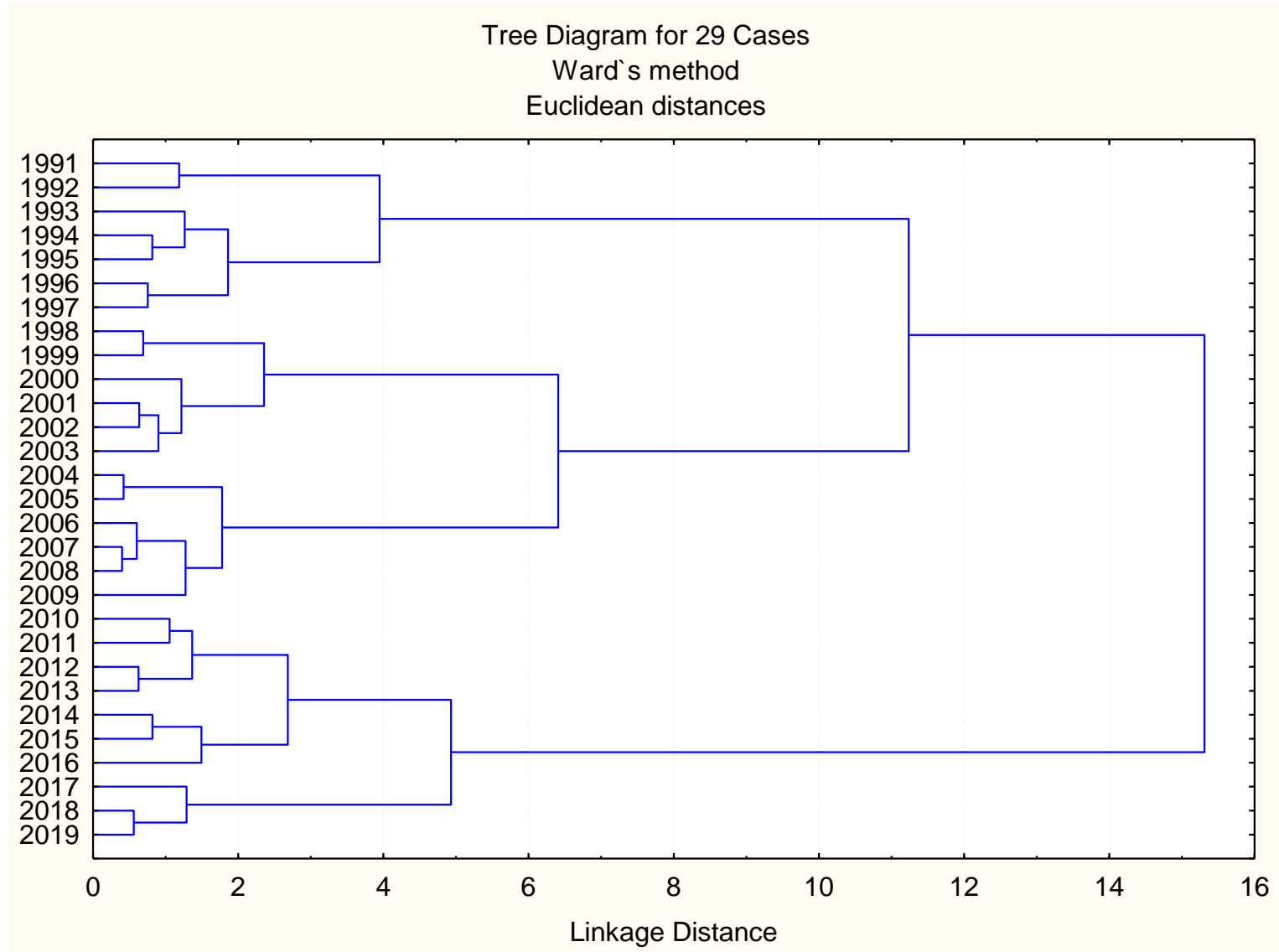

Рис. 3.32 Дендродіаграма показників соціально-економічного розвитку міста Харкова за період 1991 по 2019 роки
Джерело: складено автором за даними [13, 14,23-28]

Проведений факторний аналіз розвитку міста Харкова за період з 1991 по 2019 року дозволив виявити з-поміж досліджуваних 41 показника розвитку чотири комплексних фактори впливу. Оскільки місто є складним багатовекторним об'єктом дослідження, визначення факторів впливу було проведено за трьома критеріями (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Дисперсія факторів впливу міської соціогеосистеми Харкова за досліджуваний період

Значення	Власні значення	Загальна дисперсія	Кумулятивні значення дисперсії	Кумулятивний відсоток значень дисперсії
1	19,19815	46,82475	19,19815	46,8247
2	7,53513	18,37835	26,73327	65,2031
3	5,88793	14,36080	32,62120	79,5639
4	2,80172	6,83347	35,42293	86,3974
5	1,52066	3,70892	36,94358	90,1063
6	0,78095	1,90477	37,72454	92,0111
7	0,76862	1,87469	38,49316	93,8858
8	0,63975	1,56037	39,13091	95,4461
9	0,41423	1,01033	39,54715	96,4565
10	0,35280	0,86049	39,89995	97,3169
11	0,29827	0,72749	40,19822	98,0444
12	0,20527	0,50065	40,40349	98,5451
13	0,15180	0,37025	40,55529	98,9153
14	0,10859	0,26485	40,66388	99,1802
15	0,08342	0,20347	40,74730	99,3837
16	0,08036	0,19599	40,82766	99,5797
17	0,06034	0,14716	40,88800	99,7268
18	0,03118	0,07604	40,91917	99,8029
19	0,02165	0,05280	40,94082	99,8557
20	0,01850	0,04513	40,95932	99,9008
21	0,01376	0,03356	40,97308	99,9343
22	0,00818	0,01996	40,98126	99,9543
23	0,00508	0,01239	40,98635	99,9667
24	0,00477	0,01164	40,99112	99,9783
25	0,00455	0,01111	40,99567	99,9894
26	0,00214	0,00522	40,99781	99,9947
27	0,00139	0,00339	40,99921	99,9981
28	0,00079	0,00194	41,00000	100,0000

Джерело: складено автором за даними [13, 14, 23-28]

За критерієм Кайзера, обираємо як ймовірні фактори впливу лише власті значення більші 1,000, адже якщо фактор не виділяє дисперсію, еквівалентну, хоча б значенню одного показника, даний фактор не має впливу. За даним

критерієм маємо *n'ять факторів* впливу, які відповідно мають власні значення: 19,19815; 7,53513; 5,88793; 2,80172; 1,52066.

Інший спосіб визначення кількості факторів – критерій кумулятивного відсотку, в якості визначальних факторів обирають ті, що сумарно охоплюють приблизно три четверті вихідної інформації (75% - кумулятивний відсоток). Значення понад 75% досягається між першою та другою позиціями (46,8247% та 65,2031% відповідно). За критерієм кумулятивного відсотку є *один-два* оптимальних фактори впливу.

Останній спосіб визначення кількості факторів – критерій «кам'яного осипу» Кетелля (рис. 3.33). З даного графіку видно, що існує *три оптимальних фактори* розвитку міста Харкова за період з 1991 по 2019 роки, а решта ж «факторіальним осипом» – незначними, або короткочасно діючими факторами. Фактори №4 та №5 є не визначеними, тому слід звернутися до результатів дослідження за попередніми критеріями. На даному етапі дослідження виокремлюємо *n'ять оптимальних факторів* розвитку міста Харкова.

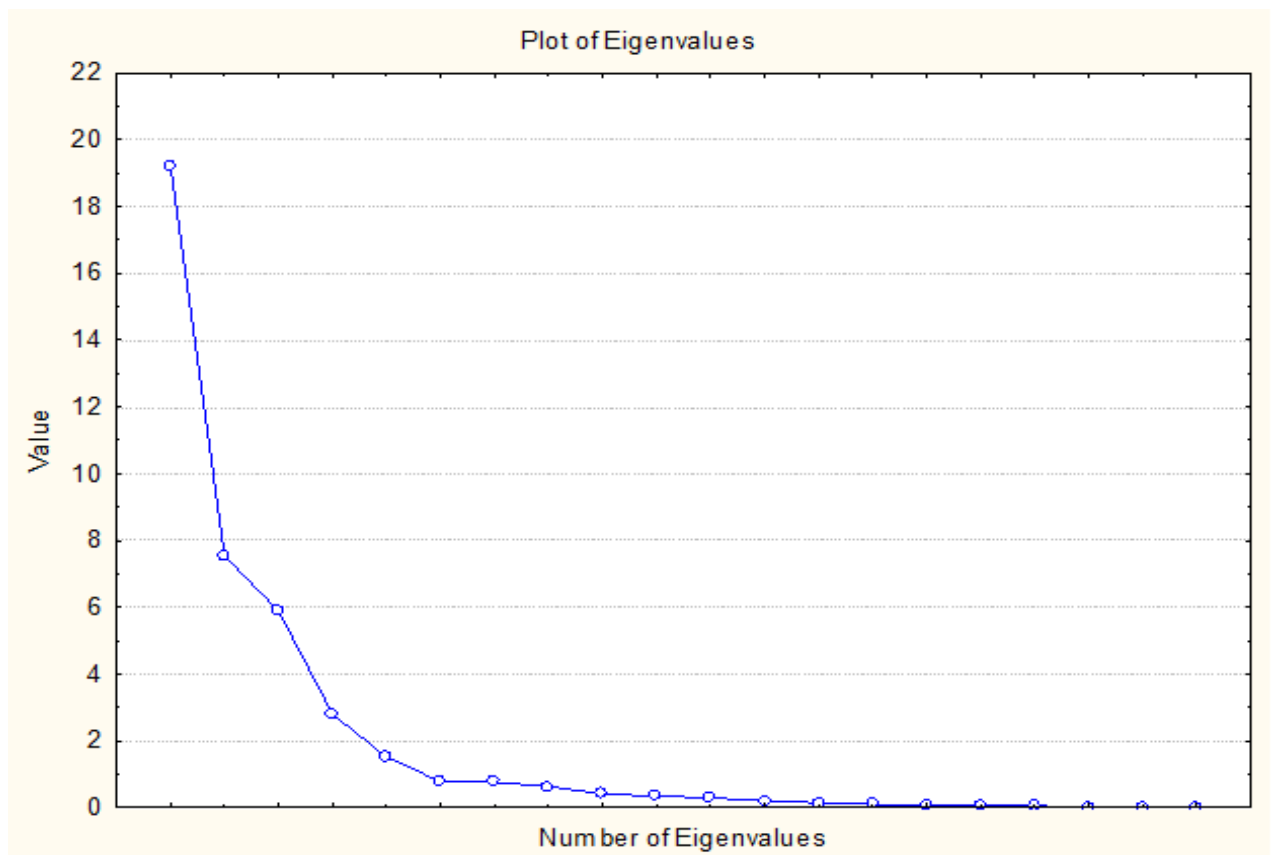

Рис.3.33 Графік дисперсії («кам'яного або факторіального осипу»)

Джерело: побудовано автором

Розраховуємо факторні навантаження для кожного з п'яти факторів та визначаємо їх структуру (табл. 3.4).

Таблиця 3.4.

Факторні навантаження досліджуваних факторів розвитку міста Харкова за період 1991-2019 років

Змінна	Фактор 1	Фактор 3	Фактор 3	Фактор 4	Фактор 5
1	0,95009	0,055552	0,25038	0,051131	0,128252
2	0,13048	0,920341	0,04421	0,144338	0,053572
3	0,45185	-0,689888	-0,01212	0,102945	0,214693
4	-0,09213	0,985250	0,03847	0,065471	-0,050130
5	-0,12288	0,922086	-0,00804	0,142800	0,003553
6	-0,21707	-0,783209	-0,22151	0,064570	0,158282
7	-0,00707	0,985785	0,07970	0,080795	-0,058574
8	-0,58238	0,554968	-0,33780	-0,278640	0,278665
9	-0,58238	0,554968	-0,33780	-0,278640	0,278665
10	-0,55724	0,010426	-0,71771	-0,216319	-0,025047
11	0,98064	-0,100800	0,14120	-0,032243	0,028462
12	0,07919	0,522117	0,53343	0,452309	0,210842
13	0,96978	0,070394	0,13972	0,058994	0,097740
14	0,98138	-0,089393	0,14287	-0,036270	0,040671
15	0,23676	0,268372	0,82464	0,313603	0,224828
16	-0,89319	0,024200	-0,04162	0,278556	0,176121
17	0,95364	0,173224	0,09470	0,121929	0,017369
18	0,60336	0,087691	0,76574	-0,055835	0,091104
19	0,69577	-0,221752	0,56016	-0,179003	0,174573
20	-0,22398	0,142071	0,89952	-0,008594	0,235920
21	0,80133	-0,342239	0,35671	-0,119717	0,041648
22	-0,37069	0,051926	-0,89019	0,085847	-0,108745
23	0,06812	-0,108358	-0,54968	0,273318	-0,662375
24	-0,12927	0,198831	0,01861	0,876865	-0,137099
25	0,78825	-0,128475	0,56462	-0,035553	0,145937
26	-0,28329	-0,459586	0,15227	-0,418069	0,031339
27	0,42541	-0,286782	0,02417	-0,389046	0,106601
28	0,08780	0,113408	0,56546	0,383440	0,658651
29	-0,84135	0,006418	-0,44777	0,038139	-0,255245
30	-0,27209	-0,057205	-0,91228	-0,095362	-0,149072
31	-0,42704	-0,058100	-0,01581	-0,096204	0,215278
32	-0,17912	0,343919	-0,80392	0,054891	-0,109425
33	-0,63726	-0,172549	-0,68768	0,059684	-0,192493
34	-0,53805	-0,098736	-0,78280	0,143001	0,071695
35	-0,87293	0,073165	0,21445	-0,024208	0,292414
36	-0,28344	0,408550	-0,54079	0,095882	-0,576581
37	-0,05894	0,327028	-0,40526	0,236148	-0,657582
38	0,60407	0,463575	0,56654	-0,027259	0,216007
39	0,30380	-0,106148	0,53234	-0,043375	0,639939
40	0,79249	-0,079650	0,57285	0,068100	0,107369
41	0,79249	-0,079650	0,57285	0,068100	0,107369
Пояснювальна мінна	13,65879	7,000164	10,02231	2,171954	2,941180
Сила впливу фактору	0,33314	0,170736	0,24445	0,052974	0,071736

Джерело: складено автором за даними [13, 14, 23-28, 237]

Як видно з таблиці 3.4, виділяється лише *три фактори* впливу. В, раніше виділеному факторі №5, жодне із числових значень змінних не перевищує показник 0,700, а отже і не є компонентом фактору впливу. А фактор «№4 містить лише одну зміну, сила впливу якої складає лише 0, 052974, що не є вагомим.

Виходячи з даних таблиці 3.4, маємо такий склад факторів впливу на розвиток міста Харкова за період з 1991 по 2019 роки [237]:

- **Фактор №1** (сила впливу – 33,3%) – змінні № 1, 11, 13, 14, 16, 17, 21, 25, 29, 35, 40, 41 – Чисельність населення; чисельність населення віком від 15 до 60 (чоловіки); чисельність населення віком від 0 до 15 (жінки); чисельність населення віком від 15 до 60 (жінки); кількість уперше зареєстрованих випадків захворювань, тис.; кількість закладів шкільної освіти; кількість лікарняних закладів; кількість молодшого мед персоналу, тис. осіб; загальна площа житлового фонду, млн.м²; кількість туристів; обслугованих туроператорами та турагентами; кількість науковців; осіб, обсяг виконаних наукових та науково-технічних робіт у фактичних цінах, тис грн. – *структура трудових ресурсів, їх соціальний захист та найбільш вагомій галузі третинного, четвертинного та п'ятинного секторів економіки.*

- **Фактор №2** (сила впливу – 17,1 %) – змінні №2, 4-7 – кількість народжених, осіб; природний приріст (скорочення); коефіцієнт народжуваності, коефіцієнт смертності; коефіцієнт природного приросту – *демографічний розвиток міста.*

- **Фактор №3** (сила впливу – 24,4%) – змінні № 10, 15, 18, 20, 22, 30, 32-34 – чисельність населення віком від 0 до 15 (чоловіки); чисельність населення віком від понад 60 (жінки); кількість закладів середньої освіти; кількість ВНЗ III-IV рівня; середня заробітна плата; обсяги реалізованої промислової продукції; роздрібний товарооборот, тис. грн; роздрібний товарооборот підприємств роздрібною торгівля, тис. грн; капітальні інвестиції, тис грн – *вікова структура населення та основні показники економічного розвитку.*

Звичайно, кожен із зазначених факторів протягом досліджуваного періоду змінював силу свого впливу. Для дослідження цього процесу було розраховано факторні ваги для кожного з виявлених факторів впливу за досліджуваний період (табл. 3.5). Факторні ваги – це показники, що оцінюють вклади досліджуваних років у кожний з факторів. Матриця факторних ваг обчислюється шляхом множення матриці вихідних даних на матрицю факторних навантажень. Вони трактуються як відносні оцінки вияву певного фактору у кожен з досліджуваних років і служать основою для їх групування.

Таблиця 3.5

Факторні ваги визначених факторів впливу на розвиток міста Харкова за період з 1991 по 2019 роки

Досліджувані роки	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3
1991	2,15861	2,41962	0,04477
1992	2,16358	1,77068	-0,32109
1993	1,75180	0,27175	0,15289
1994	1,54375	-0,75767	0,43184
1995	1,41674	-1,33972	0,47547
1996	0,99082	-1,03224	0,63962
1997	0,75338	-0,88660	0,58537
1998	0,63038	-0,55014	0,68114
1999	0,38110	-1,08435	0,51850
2000	-0,02105	-1,37216	0,59324
2001	-0,17525	-1,04788	0,40685
2002	-0,40801	-0,77703	0,50606
2003	-0,57003	-0,49978	0,31748
2004	-0,79676	-0,32724	0,46756
2005	-0,84369	-0,30063	0,59408
2006	-0,87189	0,03062	0,64188
2007	-1,02139	0,06777	0,76918
2008	-1,02466	0,52662	0,64150
2009	-1,03823	0,85654	0,89652
2010	-1,00181	0,75479	0,86734
2011	-0,62875	0,94606	0,08115
2012	-0,80947	1,53841	-0,13612
2013	-0,66056	1,37954	0,04467
2014	-0,65200	0,97158	-0,22587
2015	-0,43940	0,15374	-0,63355
2016	-0,07900	-0,23813	-1,58241
2017	-0,23700	0,19136	-2,35969
2018	-0,20085	-0,88991	-2,61557
2019	-0,31038	-0,77561	-2,48282

Джерело: складено автором за даними [13, 14, 23-28]

Якщо значення факторних ваг близьке до нуля, то вплив даного фактору відповідає впливу в цілому за весь період, якщо більше (а особливо більше 1) – вплив даного фактору істотно більший, а якщо з мінусом (більше 1) – істотно менший, ніж за весь період в цілому.

Отже, фактор №1 – структура трудових ресурсів, їх соціальний захист та найбільш вагомі галузі третинного, четвертинного та п'ятинного секторів економіки, найбільшого впливу а розвиток міста здійснив в період з 1991 по 1995 роки, а найменшого відповідно в період з 2007 по 2010 роки. Фактор №2 – демографічний розвиток міста максимального впливу на функціонування міста Харків здійснював в 1991, 1992, 2012 та 2013 роках, а найменшого – 1995, 1996, 1999-2001 роках. Щодо фактору №3 – вікова структура населення та основні показники економічного розвитку, він діяв із майже однаковою силою протягом всього досліджуваного періоду, і лише з 2016 по 2019 роки його сила впливу була дещо меншою за два попередні фактори.

Таким чином, відповідно до результатів проведеного факторного аналізу, найбільшого значення мають три фактори розвитку міста Харків: населення міста, соціальна сфера та економічна діяльність [93]. У період постіндустріальних трансформацій комбінація та взаємозв'язок тріади даних факторів постійно змінюється, змінюючи внутрішню структуру міської соціогеосистеми та її зовнішній вигляд. При цьому трансформується склад та структура населення міста, структура економіки та способи виробництва, на передній план виходить сфера соціального забезпечення населення та галузі невиробничої сфери, трансформується взаємодія населення з містом, змінюються вектори ідентичності.

3.3.1 Проблеми розвитку Харкова як постіндустріального міста. Як і будь-яка територія, місто що трансформується має безліч проблем, що гальмують його розвиток, місто Харків не є виключенням. Виходячи з проведеного факторного аналізу основних показників розвитку міста та

морфологічного дослідження міського простору, проблеми розвитку міста Харкова можна групувати за такими основними категоріями [124]:

- **Проблеми трансформацій економіки міста:** значне скорочення суб'єктів промислового виробництва та частки галузей індустрії в структурі доходів міста, з одного боку, призвело до загострення економічної кризи наприкінці 1990-х років, а з іншого – дало можливість для зростання та накопичення ресурсів галузей невиробничої сфери. Серед наявних проблем викликаних цими змінами можна назвати різке та неконтрольоване перепрофілювання економіки міста, що призвело до зростання рівня безробіття, зміні структури зайнятості, виникнення в межах території міста значної кількості greyfields та brownfields.
- **Демографічні проблеми:** на фоні загальнодержавної демографічної кризи, великі міста могли б стати оплотом демографічного розвитку, але вище зазначена економічна ситуація не сприяє збільшенню чисельності населення, та є одним з основних факторів міграції населення.
- **Проблеми соціального забезпечення населення:** розширення форм власності в сфері соціального забезпечення населення та економічні та демографічні проблеми розвитку, вплинули на розшарування населення за критерієм доступності соціальних послуг та скороченню мережі закладів соціального забезпечення (рис. 3.34).

Відповідно до результатів соціологічного дослідження, 7% опитаних знаходяться на межі бідності, вони зазначили, що коштів у родині не вистачає навіть на харчування та оплату комунальних. Ще 6% респондентів вказали, що їм не вистачає коштів на купівлю одягу та взуття. Такі відповіді дали переважно люди віком старше 60 років, що вже не працюють, та безробітні студенти. В той же час, сумарно 17% опитаних вказали, що можуть купити за потреби автомобіль чи житло. Решту 70% опитаних можна віднести до населення з середнім рівнем доходу.

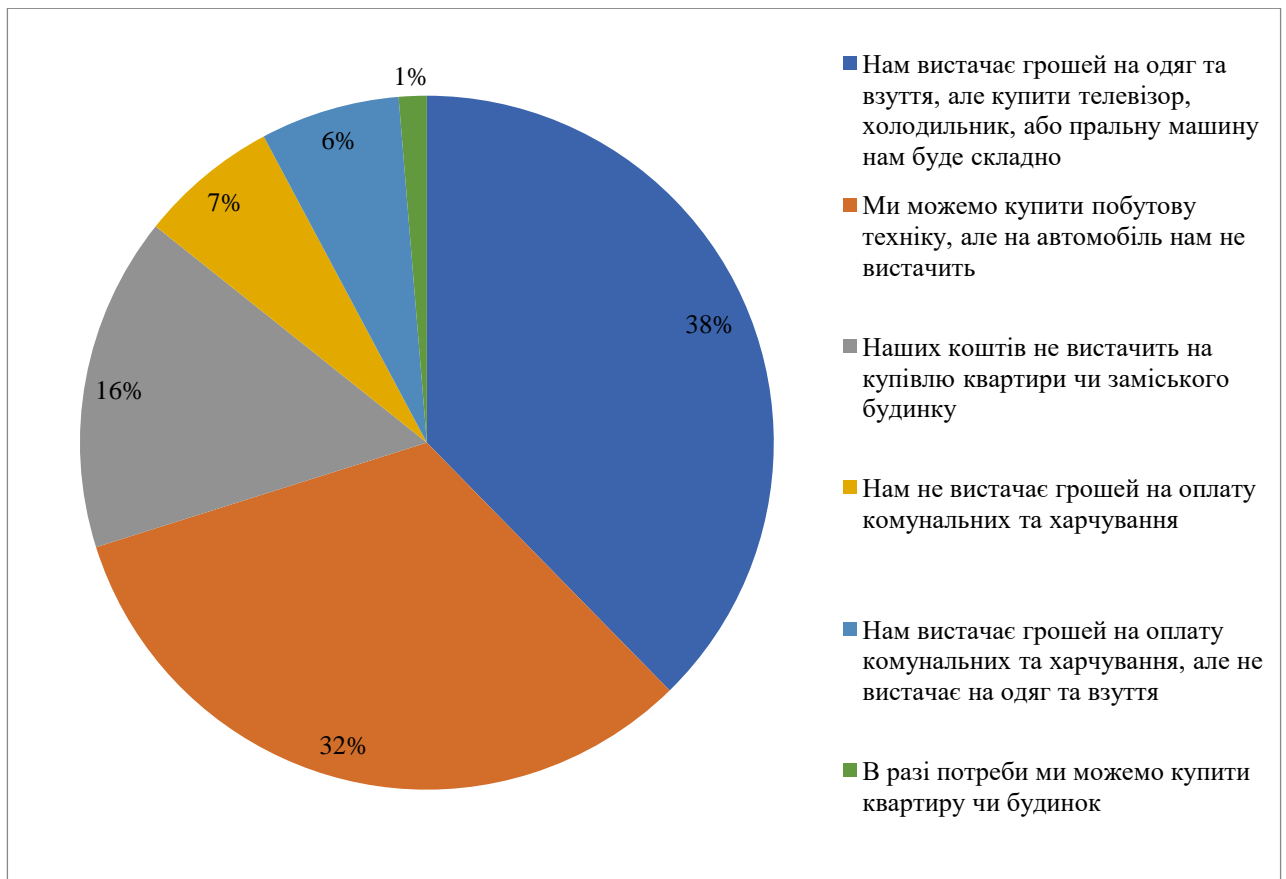

Рис. 3.34 Рівень доходів респондентів

Джерело: складено автором за даними соціологічного дослідження

- **Проблеми трансформації міського простору:** основними аспектами даної проблеми можна вважати: по-перше наявність у місті значної кількості покинутих та занедбаних територій, в основному промислового призначення, а по-друге – найбільшими стейкхолдерами трансформацій міських просторів є бізнес та місцева влада, при цьому інтереси місцевих жителів найчастіше ігноруються.
- **Проблеми взаємозв'язку населення та міста:** іміджева політика на рівні місцевих жителів та просування міста Харків як брэнда є не достатньо ефективною, при цьому містяни часто не володіють достатньою кількістю інформації про рівень розвитку міста та поступово втрачають місцеву ідентичність, що відображається головним чином на зовнішньому вигляді міста. Як приклад, не зважаючи на високий рівень розвитку ІТ-сектору та науки, при затиханні індустріального розвитку міста, що дає підстави говорити про первинний етап постіндустріального розвитку міста

Харкова, серед респондентів соціологічного дослідження, 25% вважають місто індустріальним, та лише 8%, схиляються до думки, що Харків можна назвати постіндустріальним. Водночас, тих, хто не визначився із чіткою відповіддю (скоріше так, ніж ні, або скоріше ні, ніж так), понад третина від усіх опитаних. Це, на нашу думку, є наслідком, по-перше, недостатньої проінформованості населення про особливості розвитку міста, а по-друге – значної соціально-економічної напруги в суспільстві, що притаманна періоду трансформацій. (рис. 3.35)

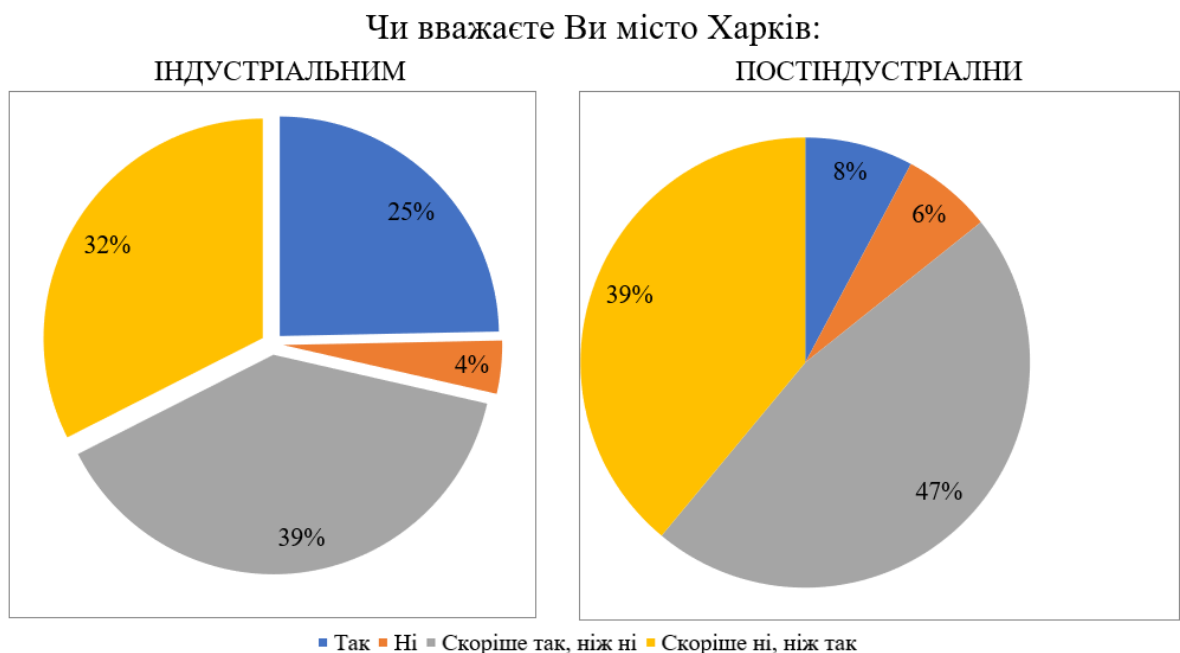

Рис. 3.35 Ставлення населення Харкова до індустріального та постіндустріального розвитку міста

Джерело: складено автором за даними соціологічного дослідження

Для виявлення наявних загроз, проблем, можливих шляхів та перспективних напрямків подальшого розвитку та постіндустріального переходу міста Харків, було складено SWOT-аналіз розвитку міста в сучасних умовах у контексті постіндустріальних трансформацій з урахуванням впливу визначених вище факторів розвитку міста (табл. 3.6). Загалом можна стверджувати, що наявний потенціал розвитку міста, його сильні сторони розвитку можуть бути під загрозою до успішної реалізації постіндустріального вектору, головним чином через ряд непередбачуваних

зовнішніх факторів та складнощів функціонування управлінської системи міста.

Таблиця 3.6

SWOT-аналіз сучасного розвитку міста Харкова

	Сильні сторони	Слабкі сторони
Зовнішнє середовище	<ul style="list-style-type: none"> - Значна, компактна, досить повно освоєна територія; - Вигідне ФГП (рівнинний рельєф, помірний клімат, наявність необхідних природних ресурсів); - Розташування на перетині транспортних магістралей; - Найбільше за площею та чисельністю місто регіону (54,3% населення регіону проживає в Харкові); - Переважання в структурі населення осіб працездатного віку; - Високий розвиток системи освіти - Наявність потужних промислових підприємств (ХТЗ, Турбоатом ін.); - Створений та успішно функціонує Харківський ІТ-Кластер, що об'єднує понад 130 ІТ-підприємств; - Досить значний обсяг іноземних інвестицій надходить до підприємств міста - Тісний взаємозв'язок влади та громадських організацій; - Наявність успішних прикладів перепрофілювання промислових територій - Туристична галузь міста складає понад 70% від обласних туристичних послуг; - Сфера торгівлі має один із найвищих показників розвитку серед міст країни; - У межах міста функціонують одні з найбільш потужних університетів країни. 	<ul style="list-style-type: none"> - Наявність у межах міста покинутих та занедбаних територій; - Неоднорідність та нерівномірність розвитку районів міста; - Низька забезпеченість міста якісними водними ресурсами; - Зниження чисельності населення міста як за рахунок природного руху; - Наявність значного прошарку соціально незабезпечених верств населення; - Проблеми розвитку системи охорони здоров'я - Скорочення обсягів промислового виробництва, за рахунок закриття та ліквідації промислових підприємств; - Екологічні проблеми пов'язані з діяльністю наявних суб'єктів індустрії (Харківський коксохімічний завод); - Проблеми розвитку транспортної системи міста; - Слабка не достатньо ефективна іміджева політика; - Відсутність сформованої стратегії розвитку міста; - Недосконалість міського планування на всіх рівнях, а\починаючи від укладання генерального плану міста; - Слабкий розвиток туристичної галузі при наявному потенціалі

	Можливості	Загрози
Внутрішнє середовище	<ul style="list-style-type: none"> - Розробка детального плану розвитку території міста для ліквідації нерівномірного освоєння та покинутих і занедбаних територій; - Перепрофілювання промислових виробництв для випуску актуальної високотехнологічної продукції; - Розширення кількості суб'єктів невиробничої сфери; - Стимулювання розвитку науки та технологій; - Створення техно-парків, IT-хабів, дослідницьких установ, спеціальних економічних зон; - Розвиток внутрішнього туризму та загальна підтримка і стимулювання розвитку туристичної сфери; - Розробка бренду міста для залучення міжнародних інвесторів та підвищення конкурентоспроможності міста; - Стимулювання локальних урбаністичних ініціатив місцевих жителів; - Підтримка та залучення до міських проектів креативної молоді; - Сприяння розвитку ЗМІ; - Розвиток альтернативних та екологічних видів господарювання в межах міста; - Створення нових та відновлення наявних міських публічних просторів та зелених зон; - Сприяння розвитку екологічних видів транспорту як індивідуальних, так і громадських 	<ul style="list-style-type: none"> - Нестабільність економічного та соціально-політичного розвитку держави та регіону; - Розташування міста в значній близькості до зони збройного конфлікту та до державного кордону; - Наявні міські конфлікти (соціально-політичні, економічні, екологічні); - Відсутність урегульованих алгоритмів залучення інвестицій; - Стрімкі трансформації економіки країни світової економіки; - Зовнішні загрози: пандемії, війни; природні лиха; - Значні потоки міграції населення, головним чином трудової серед висококваліфікованих кадрів; - Привабливість міста для мігрантів, не завжди з високим соціальним статусом; - Незацікавленість більшої частки населення до власної активної участі впровадженні трансформацій міста та вирішення міських проблем розвитку; - Можлива одновекторність інвестицій переважно в сферу IT та будівництво, а незначною мірою в науку, що може призвести до загальної диспропорції розвитку невиробничої сфери міста та загострення соціальних проблем

Джерело: складено автором

3.3.2 Перспективи розвитку Харкова як постіндустріального міста.

Сучасні тенденції постіндустріального розвитку суспільства, розвиток та впровадження нових урбаністичних концепцій та становлення засад «Нового урбанізму» в поєднанні з трендами глобалізації та людиноцентризму сприяють розвитку міста Харків в таких напрямках: Smart city [123], Creative city, Information city. Відповідно до діючої Стратегії розвитку міста, Харків позиціонується як Розумне місто (Smart city), та повсякчас нарощується потенціал діжиталізації для впровадження засад Information city.

Основні постулати кожного із зазначених напрямків розвитку міста так чи інакше перекликаються. Тож, враховуючи потреби резидентів міста, міського середовища та природнього середовища слід декларувати розвиток міста Харків на засадах Сталого розвитку [234]. Збалансованість всебічного розвитку міської соціогеосистеми можлива лише при умові досконалого вивчення стаціонарних та динамічних показників її розвитку на всіх рівнях функціонування від інтралокального та локального до глобального., для всіх основних категорій постіндустріального розвитку: економіки, суспільства; міського середовища.

Відповідно до результатів SWOT-аналізу (табл. 3.6), місто Харків аолодіє значним потенціалом для успішного розвитку шляхом постіндустріальних перетворень. Прагнення міської влади до таких перетворень декларується, зокрема в проекті нової Стратегії розвитку до 2030 року, в якій значну роль відводять саме управлінню інформацією, нарощуванню науково-технічного потенціалу міста, діжиталізації, розвитку креативних галузей економіки та ІТ-сектору [34, 35, 80].

Одним з методів планування та управління є складання «дерева цілей», із зазначенням стратегічної та тактичних цілей і конкретних задач для їх реалізації (рис. 3. 36). За стратегічну ціль у розвитку міста Харків, на нашу думку, варто декларувати саме збалансований стійкий розвиток на засадах постіндустріального переходу.

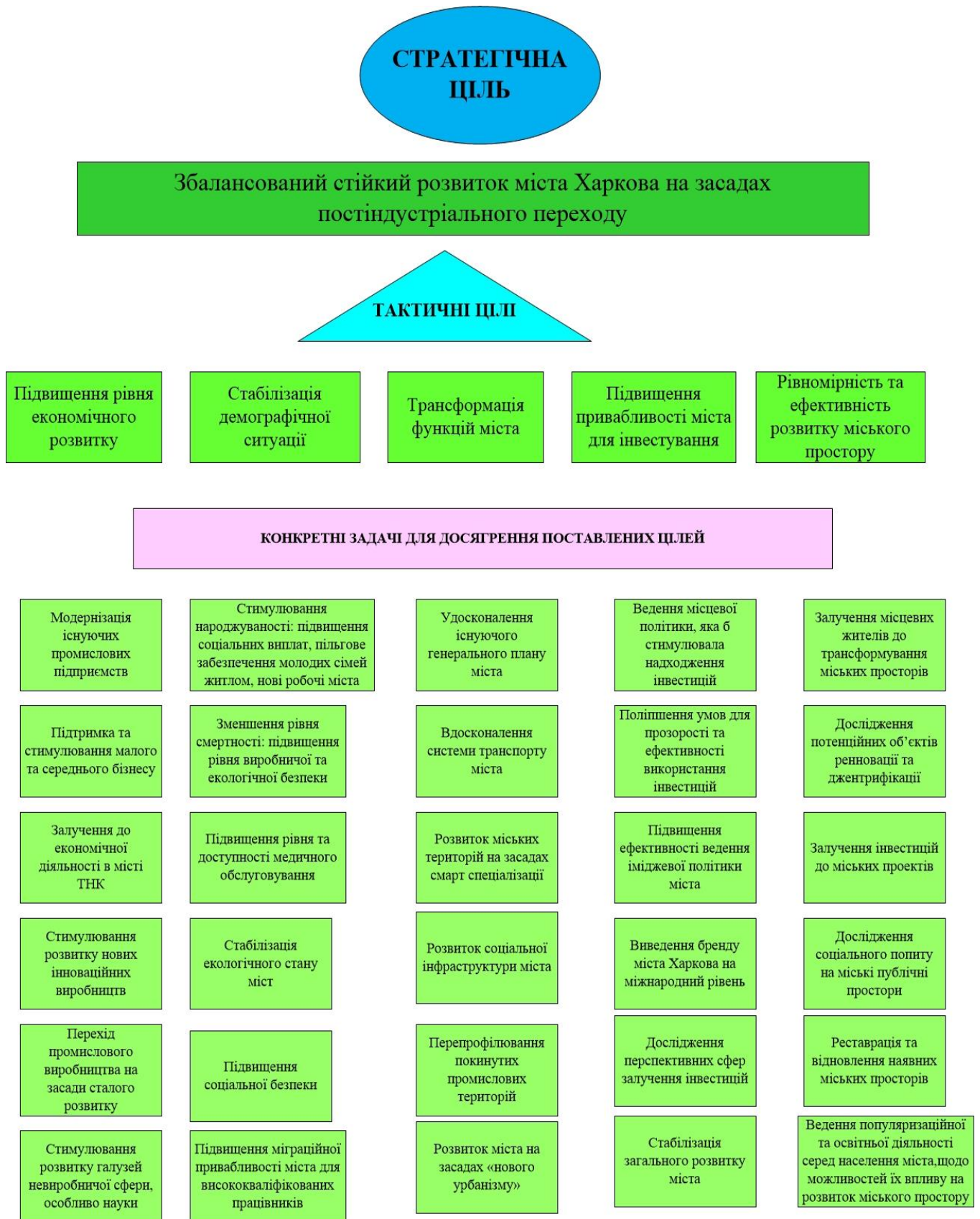

Рис. 3. 36 «Дерево цілей» постіндустріального розвитку міста Харкова
Джерело: складено автором

Наявний індустріальний потенціал та індустріальна спадщина міста є потужною базою для модернізації промислового виробництва міста на засадах положень сталого розвитку, екологічності, технічної модернізації та економічної ефективності.

Для досягненні стратегічної цілі варто ставити наступні тактичні цілі:

- підвищення рівня економічного розвитку;
- стабілізація демографічної ситуації;
- трансформація функцій міста;
- підвищення привабливості міста для інвестування;
- рівномірність та ефективність розвитку міського простору.

Відповідно, до кожної з вказаних тактичних цілей було сформульовано ряд конкретних завдань, вирішення яких сприятиме максимально ефективному переходу міста на постіндустріальний етап розвитку, трансформаційні процеси, що відбуваються в місті будуть пройдені з найбільш ефективним результатом. Також визначення цих завдань дозволило ідентифікувати подальші перспективи розвитку міста Харків у контексті постіндустріальних трансформацій.

У відповідності до рівнів розвитку та функціонування міської соціогеосистеми Харкова, доцільно виділити такі перспективні напрями успішного та ефективного постіндустріального трансформування міста:

- I. *Глобальний рівень* – на рівні з іншими містами світу, для підвищення ефективності розвитку міської соціогеосистеми міста Харків слід:
 - a. Підвищувати інвестиційну привабливість міста, особливо в галузі невиробничої сфери, головним чином в науки, комунікації, ІТ-сфери.
 - b. Вести міжнародну діяльність по просуванню бренду міста, для підвищення його конкурентоздатності.
 - c. Залучення до економічної діяльності та інвестування ТНК.
- II. *Регіональний рівень* – на рівні держави та регіону для більш ефективного та швидкого переходу міста Харків до постіндустріального етапу розвитку слід:

- a. Сприяти зростанню показників демографічного потенціалу міста, особливо за рахунок висококваліфікованих кадрів.
- b. Створення умов для реалізації потенціалу креативної та активної молоді та студентства, в тому числі з інших регіонів країни.
- c. Налагодження внутрішніх та зовнішніх ринків збуту товарів та послуг.
- d. Підвищення рівня безпеки та розвитку регіону.

Ш. *Локальний та інтралокальний рівні* – власне рівні функціонування міста (міське середовище):

- a. Перегляд існуючої стратегії розвитку міського простору;
- b. Удосконалення генерального плану міста [16].
- c. Просування бренду міста серед місцевих жителів та підвищення рівня місцевої урбаністичної ідентичності.
- d. Створення ефективної стратегії повторного використання та адаптування покинутих територій у місті, в тому числі промислових;
- e. Всебічне залучення місцевих громад до планування та розвитку міського простору.
- f. Підтримка малого та середнього бізнесу особливо в сферах надання послуг.
- g. Сприяння розвитку туризму, освіти, науки та культури в межах міста.

За наявного економічного, соціального та демографічного потенціалу розвитку міста Харкова, виконання вище зазначених перспективних положень може стимулювати більш швидкий та ефективний перехід до постіндустріального етапу розвитку, який можна вважати еволюційним після модерного індустріального етапу розвитку.

Також, беручи до уваги світовий досвід реалізації урбаністичних проектів, розроблено чек-лист заходів для збільшення ефективності постіндустріальних перетворень міського простору Харкова та покращення комфортності міста, що в свою чергу сприятиме збільшенню конкурентоспроможності міста. Запропоновані ідеї розділено за групами відповідно до швидкості та дороговизни реалізації (табл. 3.7) [164].

Таблиця 3.7

Топ-15 заходів щодо покращення ефективності функціонування міських просторів та підвищення привабливості міста

Категорія	Назва	Опис
1	2	3
Малозатратні та швидкі в реалізації урбаністичні проекти	Дизайн-код вулиць	Встановлення правил оформлення зовнішньої реклами та вивісок. Єдиний стиль не лише додасть шарму вулицям міста, а й збільшить їх привабливість як для резидентів, так і для гостей міста, збільшивши прибутки
	Вказівники	Позиціонування міста як туристичного центру вимагає розвитку туристичної інфраструктури, зокрема, вказівників в єдиному стилі
	Мистецькі простори	Б'ютифікацію міських просторів варто проводити із залученням місцевих мешканців, не обмежуючись зеленими насадженнями та клумбами, найефективніше це можна реалізувати за рахунок створення муралів.
	Урегулювання питань щодо стихійної торгівлі та малих архітектурних форм (МАФ)	Не зважаючи на податковий прибуток від діяльності закладів торгівлі та обслуговування населення, що здійснюються в МАФах, їх зовнішній вигляд псує імідж будь-якого міста. Слід потурбуватися про впорядкування торговельних площ.
	Сортування сміття	Даний захід не лише має в собі екологічну складову, а й несе економічний та соціальний ефект. Сортування сміття підвищує ефективність його переробки, а достатня кількість місць збору відходів вирішить проблему із накопиченням та зберіганням сміття до переробки
Середні за вартістю та терміном реалізації	Упорядкування роботи громадського транспорту	Для вирішення проблем із заторами, варто лише зменшити можливості пересування на власному авто, або покращити умови роботи громадського транспорту: зручні маршрути, слуги руху громадського транспорту, нічні рейси
	Велосипедна інфраструктура	Велосипедний транспорт поєднує в собі екологічність, економічність та спортивність. Реалізація велосипедної інфраструктури полягає у встановленні велодоріжок та велопарковок та муніципальної системи оренди.
	Спортивна інфраструктура	Створення публічних майданчиків для занять спортом. Це одночасно є заходом пропаганди здорового способу життя та залучення місцевих жителів до публічного простору міста
	Енергозберігаючі технології	Встановлення сонячних панелей на адміністративних чи житлових будівлях в місті сприятиме його енергетичній незалежності
	Озеленення міста	Не зважаючи на дані, що на кожного мешканця міста Харкова припадає понад 100 м ² зелених насаджень, програма озеленення міста та впорядкування існуючих «зелених коридорів» лише підвищуватимуть комфортність проживання в місті

продовження таблиці 3.7

Категорія	Назва	Опис
1	2	3
Дорого-вартісні та пролонговані	Реконструкція вулиць	Вулиці – артерії міста, що першими відображають його рівень розвитку та транлюють привабливість та комфортність для мешканців та інвесторів. До заходів реконструкції вулиць слід віднести відновлення фасадів, дорожнього покриття та розмітки, створення повністю пішохідних улиць та площ
	Ліквідація старого житла	Один з найбільш затратних проєктів, який вимагає значних інвестицій, проте його реалізація не лише забезпечить жителів міста комфортними умовами проживання, але й змінить якісно зовнішній вигляд міста та збільшить енергоефективність житлового фонду
	Джентрифікація та ренновація промислових територій	Дані заходи не зважаючи на дороговизну досить активно впроваджуються в Харкові, хоч і залишається значна частка не адаптованих промислових зон.
	Освоєння підземних міських просторів	Найбільш популярним прикладом реалізації даного заходу є створення підземних паркінгів, що значно розвантажує наземний простір міста
	Реконструкція комунальних систем та впровадження енергоефективності	Зважаючи на значну кількість населення та довгий термін експлуатації реконструкція комунальних систем міста є одним із найбільш затратних проєктів, хоча і дає найбільший пролонгований ефект

Джерело: створено автором.

Отже, незважаючи на складні історичні, соціально-економічні та політичні передумови розвитку міста Харкова, його не можна віднести до групи класичних постіндустріальних міст. Аналіз економічної, соціальної та просторової складової міської соціогеосистеми Харкова періоду незалежності України дозволяє стверджувати, що місто, як і більшість міст у субрегіоні Східної Європи, характеризується значним впливом соціалістичного минулого та володіє потужною промисловою спадщиною. Все це головним чином відображається на зовнішньому вигляді таких міст, у їхніх міських громадських просторах та внутрішній морфології. Загалом, можна зробити висновок, що саме патерни міського простору є зворотною реакцією соціальної, економічної

та управлінської підсистем складних міських соціогеосистем на трансформаційні процеси постіндустріального періоду розвитку. При цьому на ряду з суб'єктами промислового виробництва, органами місцевої влади, зовнішніми стейкхолдерами міських трансформацій, до числа провідних агентів трансформацій міського простору включаються місцеві жителі. Це, в свою чергу, веде до підвищення актуальності досліджень взаємодії населення та міського простору, як складової міської соціогеосистеми, що проявляється в виникненні активних патернів локального тактичного урбанізму, збільшенні активності місцевих ініціатив та, незважаючи на свій негативний характер, загострення міських конфліктів.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Дослідження трансформацій міських просторів Харкова в період переходу до постіндустріального етапу розвитку можемо зробити такі висновки:

1. Серед проявів постіндустріальних трансформацій міських просторів Харкова найбільш яскравими є деіндустріалізація, джентрифікація, реновація, ревіталізація та терціалізація, що проявляться на всіх рівнях функціонування міської соціогеосистеми Харкова та територіально охоплюються всіх функціональні зони міста від житлової до промислової.

2. Наявні об'єкти та території джентрифікації та ренновації часто успішно адаптовані до нових потреб міста та міських мешканців, хоча існує ряд перспективних зон та об'єктів.

3. Соціологічне дослідження думки резидентів Харкова що до особливостей функціонування міста в умовах постіндустріальних трансформацій дозволило виявити зони міських конфліктів та першочергові вимоги населення щодо по поліпшення умов проживання в місті та особливостей розвитку міста. Так, для 4% респондентів місто Харків є некомфортним для проживання, а 9 % респондентів назвали місто Харків – промисловим та сірим.

4. Основними проблемами іміджевої політики міста є відсутність узгодженого бренду чи логотипу міста, а також незалучення до її реалізації населення навіть на рівні місцевого брендингу. При цьому за даними соціологічного дослідження найбільш бажаними змінами в місті для близько 8% респондентів є відновлення та реставрація історичних пам'яток та будівель міста, хоча власну участь у вирішенні проблем міста передбачають лише 19% респондентів.

5. Для встановлення проблем та перспектив розвитку, було проведено факторний аналіз розвитку та трансформування міста за період дослідження з 1991 по 2019 роки за основними показниками соціально-економічного розвитку та визначені найбільш вагомими фактори впливу: 1) структура трудових ресурсів,

їх соціальний захист та найбільш вагомій галузі третинного, четвертинного та п'ятинного секторів економіки; 2) демографічний розвиток міста; 3) вікова структура населення та основні показники економічного розвитку.

6. До основних проблем розвитку та трансформування міста Харкова було віднесено: проблеми трансформацій економіки міста; демографічні проблеми; проблеми соціального забезпечення населення; проблеми трансформації міського простору; проблеми взаємозв'язку населення та міста. Відповідно реалізація даних проблем є основою подальшого сталого розвитку міської соціогеосистеми Харкова.

7. Як перспективи розвитку були виділені основні заходи на глобальному, локальному та інтралокальному рівнях функціонування міської соціогеосистеми.

Результати досліджень даного розділу наведено в публікаціях здобувача: [124], [132], [134], [136], [137], [138], [213], [237], [239]

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. У роботі проведено ґрунтовний аналіз теоретико-методологічних засад суспільно-географічного дослідження постіндустріальних трансформацій міст. Оброблено та проаналізовано результати попередніх досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених. Зважаючи на методологічну дискусію щодо дефініції місто, в роботі використовуємо поняття «місто» та «міської соціогеосистеми» як синонімічні, адже, в контексті концепції соціогеосистеми міста володіють такими принциповими властивостями, як відкритість, динамічність, цілісність, ієрархічність, емерджентність, гомеостатичність, саморозвиток та нестійкість. Із позиції суспільно-географічного дослідження визначено основні етапи та фактори постіндустріальних трансформації містких соціогеосистем.

Відповідно до концепції Д. Белла та Е. Тофлера – постіндустріального та хвилевого розвитку суспільства та території, з позиції суспільної географії місто досліджується на підставі мультидисциплінарного підходу, що включає в себе симбіоз системного, синергетичного, географічного та історичного підходів [8, 149]. Аналіз просторово-часових характеристик розвитку та трансформування міської соціогеосистеми здійснено за досліджуваний період з 1991 по 2019 роки на основі інформаційної бази даних основних (47) статистичних показників розвитку міста.

2. Аналіз передумов, факторів, особливостей фізико- та економіко-географічного положення та загальних рис суспільно-економічного розвитку міста Харкова за період дослідження та ретроспективний аналіз вказаних вище характеристик, на основі концепції постіндустріального розвитку дозволив вдосконалити періодизацію етапів розвитку міста, а також увідповіднити виділені етапи згідно з засадами концепції технологічних укладів та основних функцій міст. Так було виділено чотири періоди: доіндустріальний, перехідний до індустріального, індустріальний, перехідний до постіндустріального. В кожному з етапів виділено та охарактеризовано основні соціально-економічні,

політичні та просторові зміни та події, що сприяли чи затримували перехід міста до наступного етапу розвитку.

3. Доповненням ретроспективного аналізу є просторово-статистичне геодемографічне дослідження міста Харкова за період з 1991 по 2019 роки, що проведено як в часовому, так і в територіальному розрізі, а основні результати якого підкреслюють факт перебування міста Харкова на етапі постіндустріального переходу.

Розглянуто та проаналізовано вплив наявної індустріальної спадщини в місті Харкові на особливості переходу до постіндустріального етапу розвитку, яка одночасно виступає в ролі фактору затримки даного переходу та наявного потенціалу території в нових соціально-економічних умовах функціонування міста та міського простору.

Тенденції постіндустріальних трансформації підкреслюють результати дослідження економічного розвитку та соціальної сфери функціонування міської соціогеосистеми Харкова. Визначено наступні тенденції: скорочення обсягів промислового виробництва; збільшення ролі третинного сектору в економіці міста; збільшення числа підприємств третинного сектору, особливо ІТ. При цьому соціальна інфраструктура міста, зокрема освітня та медична, демонструє тенденції загального скорочення як закладів, так учнів/студентів/науковців/лікарів, що цілком можна пояснити впливом демографічного фактору та процесу комерціалізації соціальної сфери.

4. Основні прояви постіндустріальних трансформацій Харкова виявлено за рахунок ґрунтового морфологічного аналізу міських просторів та функціонально-просторового зонування міста. У відповідності до існуючого генерального плану та даних містобудівельного кадастру встановлено та охарактеризовано основні напрямки постіндустріальних трансформацій функціональних зон та окремих території міста Харкова за досліджуваний період. До основних тенденцій постіндустріальних трансформацій міського простору Харкова було віднесено: деіндустріалізацію, джентрифікацію, реновацію, ревіталізацію. Розміщення об'єктів та території залучених до

процесів постіндустріального трансформування міських просторів Харкова, в тому числі перспективні, було візуалізовано за допомогою картографічного методу.

5. На основі факторного аналізу, проведеного за набором груп даних соціально-економічного розвитку міста Харкова за період з 1991 по 2019 роки, вдалося встановити і обґрунтувати фактори, що впливають на постіндустріальні трансформації міста Харкова. Таких факторів визначено три, з урахування складності та багаторівневості процесу постіндустріального переходу. Перший фактор (структура трудових ресурсів, їх соціальний захист та найбільш вагомій галузі третинного, четвертинного та п'ятинного секторів економіки), що має силу 33,3% найбільш позитивного впливу завдає в період з 1991 по 1998 роки, а негативне значення для розвитку міста – з 2007 по 2010 роки. Фактор №2 (демографічний розвиток міста) із силою впливу 17,1% є найбільш динамічним в період дослідження – з 1995 по 1996, та з 1999 по 2001 роки має найбільш від'ємне значення, що стримує загальний розвиток міста та можливості постіндустріальних трансформацій. Натомість в 1991-1992 року та в період з 2012 по 2013 роки фіксуються максимальні значення демографічного розвитку що, відповідно стимулює розвиток та трансформування міста. Фактор №3 (вікова структура населення та основні показники економічного розвитку) із силою впливу 24,4% діяв із майже однаковим значенням протягом всього досліджуваного періоду, зменшення його впливу починає фіксуватися з 2014 року.

6. Застосування соціологічних методів у суспільно-географічному дослідженні дозволило визначити ставлення населення до тенденцій перетворення міського простору, перцепційне бачення території міста та його окремих дестинацій, а також готовність резидентів міста до їхнього залучення у формування та реалізацію міської політики. Даного роду дослідження є одним із інструментів іміджевої політики та брендингу міста, що безпосередньо мають вплив на привабливість міста для населення та інвестицій, та як результат на підвищення конкурентоспроможності території досліджуваної міської

соціогеосистеми. За результати даного дослідження більшість респондентів вважають місто Харків таким, що є на етапі переходу від індустріального до постіндустріального етапів розвитку; переважно привабливе для проживання місто; до основних проблем розвитку міста відносять наявність занедбаних, у тому числі промислових, територій та об'єктів; перцепційне сприйняття території міста відображене у відповідних перцепційних портретах; при цьому, повну готовність до участі у вирішенні проблем міста демонструє лише 7% опитаних.

7. На основі інтерпретації результатів моделювання траєкторії розвитку міської соціогеосистеми Харкова за досліджуваний період встановлено періоди найефективнішого та найменш ефективного функціонування та трансформування відповідно до вектору постіндустріального розвитку. Результати кластерного аналізу, візуалізовані через дендрограму групування років розвитку міста Харкова за основними показниками соціально-економічного розвитку за період 1991 по 2019 роки, доповнюють та уточнюють результати моделювання траєкторії розвитку міста Харкова в період постіндустріального переходу та вказують на три етапи, що можна ідентифікувати як: 1) період розвитку за рахунок залишкових ресурсів; 2) період кризи, що був характерним загалом всій державі; 3) період поступового виходу з економічної кризи та стагнації.

8. Відповідно до проведеного комплексного суспільно-географічного дослідження особливостей постіндустріальних трансформацій міста Харкова визначено проблеми та обґрунтувати перспективи постіндустріальних трансформацій та подальшого розвитку; сформовано відповідну стратегічну мету та відповідні тактичні цілі розвитку міста; запропоновано конкретні заходи покращення ефективності функціонування міських просторів та підвищення привабливості міста й вказано очікувані результати їхнього впровадження.

12. Васильченко О.Р., Толстих А.С., Іміджева політика й інвестиційна привабливість старопромислових регіонів в умовах фінансової кризи. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39783/14-Vasilchenko.pdf?sequence=1> (дата звернення: 26.02.2020).
13. Вербець, В. В. Методологія та методика соціологічних досліджень. Рівне, РДГУ: Інститут соціальних досліджень, 2006. 167 с.
14. Ведров О. Парк конфліктів: Боротьба в парку Горького як дзеркало харківського суспільства. URL: <https://web.archive.org/web/20150505085450/http://commons.com.ua/park-konfliktiv-borotba-v-lisoparku/> (дата звернення: 26.02.2020).
15. Вовк І. В. Поняття «реіндустріалізація» в суспільній географії. Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наукових праць: Чернівецький нац. ун-т, 2014. Вип. 696. С. 76-80
16. Генеральний план міста Харкова 2004-2026. URL: <http://www.zfront.org/generalniy-plan-mista-harkova-2004-2026/> (дата звернення: 26.02.2020).
17. Геопортал Харків . URL: <https://kharkovportal.xyz/cadastre/apps/webappviewer/index.html?id=90222e6835224609b728117f04d65e52> (дата звернення: 26.02.2020).
18. Гнатюк О. М. Просторові трансформації урбанізованих територій України периферійно-індустріального типу (на прикладі міст Запоріжжя і Жовті Води). Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Випуск 46. С. 68-74. 2017
19. Голіков А. П., Олійник Я. Б., Степаненко А. В. Вступ до економічної і соціальної географії. Київ:Либідь, 1996. 320 с.
20. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 26.02.2020).
21. Головне управління статистики у Харківській області URL: <http://kh.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 26.02.2020).

22. Григораш А, Fabrika.space: Як занедбаний завод у Харкові перетворили на коворкінг. URL: <https://bzh.life/ua/gorod/fabrika-space> (дата звернення: 26.02.2020).
23. Громико О. Зміст поняття «трансформація» як базової наукової категорії. Ефективність державного управління. 2016. Вип. 1/2 (46/47). С. 125-131
24. Демидова Е. В. Реабілітація промислових територій як частини городского пространства. Академический вестник. Уралниипроект РААСН. 2013. № 1. С. 8-13.
25. Денисенко О. О. Процеси метрополізації: світогосподарський аспект: монографія. Київ: Інститут географії НАН України, 2012. 193 с.
26. Денисик Г., Мезенцев К., Антіпова Є., Кізюн А. Географія повсякдення: просторове різноманіття повсякденного життя. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Геологія. Географія. Екологія». 2020. № 52. С. 130-138.
27. Денисюк А.І. Вивчення міського простору: історичний огляд та перспективи аналізу. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Геологія. Географія. Екологія». 2010, № 889. С. 132-141
28. Департамент економіки та комунального майна Харківської міської ради. URL: <https://data.city.kharkov.ua/users/user21.html> (дата звернення: 26.02.2020).
29. Департамент інфраструктури Харківської міської ради URL: <https://data.city.kharkov.ua/users/user24.html> (дата звернення: 26.02.2020).
30. Департамент містобудування та архітектури Харківської міської ради URL: <https://data.city.kharkov.ua/users/user28.html> (дата звернення: 26.02.2020).
31. Департамент науки та освіти Харківської міської ради. URL: <http://www.kharkivosvita.net.ua/> (дата звернення: 26.02.2020).
32. Департамент охорони здоров'я Харківської міської ради URL: <https://data.city.kharkov.ua/users/user30.html> (дата звернення: 26.02.2020).

33. Департамент праці та соціальної політики Харківської міської ради
URL: <https://soczahist.kharkov.ua/> (дата звернення: 26.02.2020).
34. Департамент цифрової трансформації.
URL: <https://digital.kharkiv.ua/> (дата звернення: 26.02.2020).
35. Децентралізація. URL: <https://decentralization.gov.ua/> (дата звернення: 26.02.2020).
36. Джейкобс Дж. Смерть и жизнь больших американских городов. Москва: Новое издательство, 2011. 460 с.
37. Джонстон Р. Дж. География и географы: Очерк развития англоамериканской социальной географии после 1945 г. Москва: Прогресс, 1987. 368 с.
38. Дополнительное чтение: Индустриальный город.
URL: <https://medium.com/precis/дополнительное-чтение-индустриальный-город-4758f5f6f6ce> (дата звернення: 26.02.2020).
39. Дорошенко Л. С. Демографія: навч. посіб. Київ: МАУП, 2005. 112 с.
40. Дронова О. Л. Геоурбаністика: навч. посіб. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2014. 419 с.
41. Дронова О. Л. Новий урбанізм: у пошуках виходу з урбаністичного колапсу. Український географічний журнал. 2015. № 3. С. 33-41.
42. Дутчак О., Іщенко В. «Право на місто» або точкові протести проти точкових забудов? Дилеми міського руху на прикладі ініціативи «Збережи старий Київ». URL: <https://commons.com.ua/uk/pravo-na-misto-abo-tochkovi-protesti/> (дата звернення: 26.02.2020).
43. Європейська хартія міст II (Маніфест нової урбаністики). Конгрес місцевої і регіональної влади Ради Європи 29 травня 2008р.
URL: <http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2015/05/Principle-9.-European-chart.pdf> (дата звернення: 26.02.2020).
44. Заставецький Т. Б. Основні риси функціональної структури міських поселень Хмельницької області та тенденції її трансформації. Наукові записки

Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Географія. 2003. № 2. С. 70-75.

45. Зіммель Г. Большие города и духовная жизнь. Strelka Press. 2016. 112с

46. Изменения городского пространства в Украине / под ред. Л. Г. Руденко. Київ: Реферат, 2013. 160 с.

47. Каганский В.Л., Кнабе Г.С., Кондаков И.В. Город в процессах исторических переходов. Теоретические аспекты и социокультурные характеристики. Москва: Наука, 2001. 392 с.

48. Кармацкая А. А. Реновация промышленных объектов и адаптация индустриальных зон городов к современным условиям URL: http://archvuz.ru/2012_22/47 (дата звернення: 26.02.2020).

49. Ким Дж.-О., Мьюллер Ч. У. Факторный анализ: статистические методы и практические вопросы. Сборник работ. Факторный, дискриминантный и кластерный анализ. / пер. с англ. / под. ред. И. С. Енюкова. Москва: «Финансы и статистика», 1989. 215 с.

50. Коган Л. Б. Быть горожанами. Москва: Мысль, 1990. 207 с.

51. Колизей Харьков: банний комплекс. URL: <https://coliseum-kharkov.vsebani.com/> (дата звернення: 26.02.2020).

52. Колотуха І., Остапенко П., Андріян О. Перцепційні дослідження регіонів України. URL: <http://tdukr.com/uk/pages/page/percepcijnidoslidzhennya-regioniv-ukrayini/> (дата звернення: 26.02.2020).

53. Кондратьев Н. Д., Опарин Д. И. Большие циклы конъюнктуры: доклады и их обсуждение в Институте экономики. 1-е изд. Москва, 1928. 287 с.

54. Копцева Н. П., Сертакова Е. А. Сумма методов современной урбанистической антропологии: постановка проблемы. Урбанистика. 2015. № 2. С. 40-53.

55. Костріков С. В. Геоінформаційний підхід до аналізу урбогеосистем на підставі технології лазерного дистанційного зондування. «Регіон-2014: стратегія оптимального розвитку»: Матеріали міжнародної науково-практичної

конференції, (Харків, 6 листопада 2014 р.). Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна. 2014. С. 31-34.

56. Костріков С.В., Чуєв О.С. Аналіз дворівневих урбогеосистем через засоби ГІС. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Геологія. Географія. Екологія». Харків, 2016. № 44. С. 98-109.

57. Креативний «стартап»: хто в Харкові роздає і освоює мільйони на форумах і стратегії URL: <https://bihus.info/kreatyvnyj-startap-hto-v-harkovi-rozdaye-i-osvoyuje-miljony-na-forumu-i-strategiy/> (дата звернення: 26.02.2020).

58. Кульчицький С. В. Індустріалізація. Енциклопедія сучасної України: у 30 т. ред. кол. І. М. Дзюба. НАН України: НТШ, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. Київ, 2003-2019.

59. Лефевр А. Производство пространства. Социологическое обозрение. 2002. № 3. С. 27-29.

60. Лёш А. Пространственная организация хозяйства / под ред. А. Г. Гранберга. Москва : Наука, 2007. 663 с.

61. Мазурова, А. В. Суспільно-географічні особливості функціонування міської соцігеосистеми (на прикладі міста Харків). дис. к. геогр. н. 11.00.02. Харків, 2018. с. 328

62. Мезенцев К. В. Мезенцева Н. І. Сучасні виклики просторового розвитку міських територій в Україні. Українська географія: сучасні виклики. Зб. наук. праць у 3 томах. Київ: Принт-Сервіс, 2016. С. 197–198

63. Мезенцев К. В. Методи дослідження в суспільній географії: традиції і новації. Економічна та соціальна географія. Київ. 2013. Вип. 1. С. 32-42.

64. Мезенцев К. В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: теорія, методологія, практика: автореферат дис. доктора геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія». Київ, 2006. 40 с.

65. Мезенцева Н. И. Пальчук М. В., Мезенцев К. В. Публичные пространства на периферии города в контексте их социальной среды – кейс Киева. Магілєўски мерыдыян: Навуковае выданне. 2018. Т. 18. Вып. 3-4 (43-44). С. 57–61.

66. Мельничук А. Л. Каук Ю. В., Пальчук М. В. Процес джентрифікації в історичній частині Печерського району міста Києва: суспільно-географічний аспект. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 4. Географія і сучасність. Київ, 2012. Вип. 16 (28). С. 197-202.

67. Мельничук А. Л. Ю. В. Каук, М. В. Пальчук Тенденції трансформацій переважаючих міських функцій в межах Печерського району міста Києва початку ХХІ ст. Економічна та соціальна географія. Київ, 2012. Вип. 65. С. 173-183.

68. Милютин Н. Проблема строительства социалистических городов (Соцгород). Москва-Ленинград: Госиздат, 1930. 81 с.

69. Михайлева Е. Г. Методология и методы социологических исследований. Харьков: НАУ, 2016. 286 с.

70. Мозговий А. А. Конфлікти міського розвитку в Україні. Український географічний журнал. 2016. № 3. С. 39–43.

71. Морфологія міського конфлікту. URL: <https://globalchallenges.ch/issue/5/the-morphology-of-urban-conflict/> (дата звернення: 26.02.2020).

72. Муралы Харькова: кто и как украшает город. URL: <https://fakty.com.ua/ru/ukraine/20190716-muraly-harkova-hto-i-yak-prykrashaye-misto/> (дата звернення: 26.02.2020).

73. Мусієздов О. О. Місто та міський спосіб життя: радянська соціологія як втілення веберівського підходу до аналізу міської ідентичності. Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». Харків, 2015. Вип. № 1148. С. 15-20.

74. Нагаевщук А. Снести нельзя оставить: что делать с бесхозными зданиями Харькова. Vgorode.ua. URL: <https://kh.vgorode.ua/news/obzory/285758-kak-by-vyhliadely-beskhoznye-mesta-kharkova> (дата звернення: 26.02.2020).

75. Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины): монография. Харків, 2003. 383 с.

76. Немець К. А. Немець Л. М.. Теорія і методологія географічної науки: методи просторового аналізу: навч. посіб. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. 170 с.

77. Немець К. А., Мазурова А. В. Вплив процесу урбанізації на виникнення сучасних форм міських поселень. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Геологія. Географія. Екологія». 2014. № 41 (1128). С. 116–119.

78. Немець К., Немець Л. Моделювання траєкторії розвитку соціогеосистем: аналіз і візуалізація. Часопис соціально-економічної географії: міжрегіональний збірник наукових праць. 2013. № 15 (2). С. 7-11

79. Немець К.А., Немець Л.М. Особливості соціогеосистеми як об'єкта соціально-економічної географії. Часопис соціально-економічної географії: міжрегіональний збірник наукових праць. Харків, 2016. №1. 39-42 с.

80. Немець Л. М. Олійник Я. Б., Немець К. А.. Просторова організація соціально-географічних процесів в Україні: монографія. Харків: РВВ ХНУ, 2003. 160 с

81. Немець Л. Сучасна соціальна географія: аналіз стану, проблеми та перспективи. Часопис соціально-економічної географії. Харків 2016. № 2 (13). С. 14-20.

82. Немець Л., Мазурова А. Ретроспективний аналіз містоутворюючих функцій міста Харкова. Часопис соціально-економічної географії. Харків, 2014. Вип. 16 (1). С. 56–61.

83. Новое это хорошо забытое старое: На месте завода «Серп и молот» будет жилой микрорайон. URL: <https://stroyobzor.ua/news/77327.html> (дата звернення: 26.02.2020).

84. Общеобразовательные школы и лицеи, частные школы Харьков. URL: <https://www.057.ua/catalog/17-234/obrazovanie-skoly-kursy/obseobrazovatelnye-skoly-i-licei-castnye-skoly> (дата звернення: 26.02.2020).
85. Ольденбург Р. Третье место. Кафе, кофейни, книжные магазины, бары, салоны красоты и другие места «тусовок» как фундамент сообщества. URL: <https://readli.net/chitat-online/?b=1012791&pg=1> (дата звернення: 26.02.2020).
86. ООН Хабитат. URL: <https://www.un.org/ru/ga/habitat/> (дата звернення: 26.02.2020).
87. ООН: Народонаселение. URL: <https://www.un.org/ru/sections/issues-depth/population/index.html> (дата звернення: 26.02.2020).
88. Опубліковано рейтинги кращих університетів світу 2021 року за галузями знань URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/opublikovano-rejtingi-krashih-universitetiv-svitu-2021-roku-za-galuzyami-znan> (дата звернення: 26.02.2020).
89. Офіційний сайт IT-cluster Khatkiv. URL: <https://it-kharkiv.com/ru/kharkiv-it-research-2-0-31000-it-spetsyalystov-480-kompanyj-y-rost-obema-yndustryu-na-20/> (дата звернення: 26.02.2020).
90. Пальчук М. В. Новый шлях до міст: міжнародні програмні документи. Шевченківська весна – 2018: Географія: Збірник наукових праць Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених (Київ, 29 березня 2018 року). Київ: Прінт Сервіс, 2018. Вип. XVI. С. 98–100.
91. Пальчук М.В. Публічні простори міста Києва: суспільно-географічне дослідження: дис. к. геогр. н. 11.00.02. Київ. 2018. 247 с.
92. Пандас А. В. Функціональне зонування як інструмент регулювання просторового потенціалу великого міста. Економіка: реалії часу. 2015. № 1. С. 43-48.
93. Паніна, Н.В. Технології соціологічного дослідження. Київ: Інститут соціології НАНУ, 2007. 320 с. f

94. Парковий квартал. URL: <https://www.parkovi-kvartal.kh.ua/> (дата звернення: 26.02.2020).
95. Первый элитный бизнес-комплекс Харькова. URL: <https://commercialproperty.ua/cp-articles/pervyy-elitnyy-biznes-kompleks-kharkova/> (дата звернення: 26.02.2020).
96. Петкова Л.О., Марущак Д. Ю. Від промислового до креативного міста: постіндустріальні виклики для України. Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки. 2017. №47. С.76-82
97. Петрова О. Площадка С, Мельница и арт-завод Механика: как оживают забытые промышленные здания Харькова URL: [http://citysite.kh.ua/news-society/2016/05/06/ploshhadka-fabrika,-melnicza-i-art-zavod-mexanika:/](http://citysite.kh.ua/news-society/2016/05/06/ploshhadka-fabrika,-melnicza-i-art-zavod-mexanika/) (дата звернення: 26.02.2020).
98. Підгрушний Г. П., Денисенко О. О. Визначення впливу Києва на прилеглу територію в контексті завдань територіального планування. Досвід та перспективи розвитку міст України. 2012. № 23. С. 85–100.
99. Підгрушний Г. П., Бикова М. Д. Виробничі території Києва: сучасний стан і напрямки трансформації. Український географічний журнал. Київ, 2019. Вип. 1 (105). С. 33–42.
100. Підгрушний Г.П. Особливості формування та проблеми збереження індустріальної спадщини України. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Географія. Херсон, 2016. Вип. 3. 24-28 с.
101. Підгрушний Г.П. Промисловість і регіональний розвиток України: монографія. Київ: Інститут географії НАН України, 2009. 300 с
102. Підлісна О. В. Дизайнерські інновації і промислові території: підвищення креативності середовища (на прикладі Харкова). Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтва. 2017. № 6. С. 131-137.
103. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії. Київ: Вища школа, 1996. 230 с.

104. Пітюренко Ю. І. Розвиток міст і міське розселення в Українській РСР. Київ: Наукова думка, 1972. 187 с.

105. Подунай В. В. Теоретичне підґрунтя визначення глобальних науковотехнологічних трансформацій. Проблеми та перспективи інноваційного розвитку економіки: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса 21-22 березня 2014 р.), Херсон: Гельветика, 2013. 132 с

106. Попович Н., Пересадько В. Картографічне забезпечення стратегій розвитку територій: актуальність, сучасний стан і перспективи. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Серія «Геологія. Географія. Екологія». Харків, 2017. Вип. 47. С. 139–144

107. Проект внесення змін до Генерального плану міста Харків URL: <https://drive.google.com/drive/folders/117dGWKDN0ah3bLPayvKnjpRZETNcSfRO> (дата звернення: 26.02.2020).

108. Про перспективи створення на Харківщині індустріальних парків URL: <http://otb.com.ua/programs/inform-analit/novyny/pro-perspektyvy-stvorennja-na-harkivschi-ny-industrialnyh-parkiv.html> (дата звернення: 26.02.2020).

109. «Пробуждение общества»: как жители ХТЗ добиваются ремонта в «Зеленом гаю» URL: <https://kh.vgorode.ua/news/sobytyia/a1128596-probuzhdenie-obshchestva-kak-zhiteli-khtz-dobivajutsja-remonta-v-zelenom-haju> (дата звернення: 26.02.2020).

110. Ритцер Дж. Современные социологические теории. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 688 с.

111. Родченко В. Б. Міські комплекси України: чинники та умови організації регулювання соціально-економічного розвитку: моногр. Донецьк: НАН України, Ін-т економіки пром-сті., 2012. 404 с.

112. Редін В. І., Суптело О. С., Байназаров А. М., Немець Л. М. Інфраструктура як фактор розвитку міст України в контексті концепції глобальних міст. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Геологія. Географія. Екологія». 2018. Вип. 9. С. 79-85.

URL: <https://gj.journal.kspu.edu/index.php/gj/article/view/209/203>

113. Сапич В. І., Сапич Н. М., Становлення національної моделі економічного розвитку України. *Mechanism of Economic Regulation*, 2013, No 1. 78-87 с.
114. Сегіда, К.Ю. Суспільно-географічна концепція геодемографічної системи регіону: . дис. доктора геогр. наук: 11.00.02. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2017. 537 с
115. Сенюр О.В. Чинники трансформації соціального простору міста в соціологічному дискурсі. *Соціологія*. 2015. № 8 (124). С. 81-88
116. Сервіс подання петицій - Харківська обласна рада URL: <http://oblrada.kharkov.ua/petitions/all> (дата звернення: 26.02.2020).
117. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1974. 775 с.
118. Смаль В. В. Деіндустріалізація Європи: причини та наслідки. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія. Вінниця, 2010. Вип. 20. С. 168-173
119. Смаль В.В. Трансформація господарства постіндустріальних країн: наукові засади суспільно-географічного дослідження: монографія. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2011. 370 с.
120. Солдак М. Brownfields в структурі промислових міст: проблеми управління та напрями ефективного використання. *Екологія промислового краю*. 2015. № 7. С. 9-10
121. Сочувка А., Мазурова А. Суспільно-географічні особливості трансформації індустріальних регіонів (на прикладі Катовіцької конурбації, Польща). *Часопис соціально-економічної географії*. Харків, 2017. № 2 (23). С. 60-67.
122. Стратегія розвитку міста Харків на 2020 рік URL <https://www.city.kharkov.ua/assets/files/docs/zakon/strategy2411.pdf> (дата звернення: 26.02.2020).

122. Суптело О. С. Міста України в контексті концепції глобальних міст (демографічні аспекти). Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки». 2018. Вип. 8. С. 135–141.

URL: <https://gj.journal.kspu.edu/index.php/gj/article/view/93/105>

123. Стратегія розвитку міста Харкова до 2030 року. URL: <https://create.kharkiv.ua/strategy> (дата звернення: 26.02.2020).

124. Суптело О. С. Проблеми розвитку міста Харкова в період постіндустріальних трансформацій. «Регіон-2020 стратегія оптимального розвитку»: матеріали міжнародної науково-практичної конференції», 08-09 жовт., Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2020. С.182-185

125. Суптело О. С. Прояви постіндустріалізму в міському просторі (кейс Харків) Всеукраїнська наукова конференція «Четверті сумські наукові географічні читання», 11-13 жовт., Суми. 2019, С.197-200

126. Суптело О., Гусева Н. Розподіл міст України за їх питомою вагою в населенні регіонів в аспекті переходу до поліцентричного регіонального розвитку. «Регіон – 2016: суспільно-географічні аспекти»: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців. 14-15 квіт., Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. С. 121–124.

127. Суптело О.С. Структурні трансформації населення постіндустріального міста (кейс Харків). Міжнародна науково-практична конференція «Регіон – 2019: стратегія оптимального розвитку»: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 16-17 жовт., Харків, 2017. С. 192-195

128. Суптело О.С. City: Definition and Classification. VIII Всеукраїнська студентська наукова конференція з міжнародною участю «Academic and Scientific Challenges in the 21st Century», 1 бер., Харків:ХНУ, 2019. С. 142-145.

129. Суптело О.С. Деіндустріалізація та неоіндустріалізація в концепції постіндустріального міста. «Регіон – 2019: стратегія оптимального розвитку»:

матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 16-17 жовт., Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2019. С. 68-71

130. Суптело О.С. До питання вивчення поняття постіндустріальний розвиток міст. «Регіон – 2019: суспільно-географічні аспекти»: матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, 10-11 квіт., Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2019. С. 29-32.

131. Суптело О.С. До питання вивчення поняття урбаністичної ідентичності. «Регіон – 2019: суспільно-географічні аспекти»: матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, 10-11 квіт., Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2019. С. 89-93.

132. Суптело О.С. Міська політика постіндустріального періоду. «Теоретичні та прикладні аспекти досліджень з біології, географії та хімії», 30 квіт., Суми. 2020. С. 134-136

133. Суптело О.С. Передумови постіндустріального розвитку міст (на прикладі міста Харкова). Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки». Херсон, 2019. №10. С. 96-100

134. Суптело О.С. Перцепційний портрет промислових районів міст, що трансформуються. «П'яті Сумські наукові географічні читання: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції», 9-11 жовт., Суми, 2020. С. 166-170

135. Суптело О.С. Постіндустріальний розвиток міст в концепціях зарубіжних вчених. «Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення» Всеукраїнська науково-практична конференція (з міжнародною участю), 3-4 жов., Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 228-231.

136. Суптело О.С. Результати застосування соціологічних методів при дослідженні постіндустріального розвитку міст. Міжнародна науково-практична конференція «Регіон-2020: суспільно-географічні аспекти»:

матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 2-3 квіт., Харків, 2020. С. 28-31

137. Суптело О.С. Траєкторія розвитку міської соціогеосистеми в період постіндустріального переходу. «Актуальні проблеми регіональних досліджень»: матеріали V Міжнар. наук.-практ. інтернет-конференції, 11 груд., Луцьк, 2020. С. 47-50.

138. Суптело О.С. Функціонально-просторове зонування «нових міст» // Міжнародна науково-практична конференція «Регіон-2020: суспільно-географічні аспекти»: матеріали міжнародної науково-практичної конференції 2-3 квіт., Харків, 2020. С. 99-101

139. Суптело О.С., Демографічні трансформації в період постіндустріального переходу. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки». Херсон, 2020. №12. С. 32-42

140. Суптело О.С., Теоретичний бекграунд постіндустріального міста. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки». Херсон, 2019. №11. С. 68-72

141. Суптело Ольга. Постіндустріальні трансформації старопромислових районів міста Харкова. Економічна та соціальна географія. Київ, 2020. Вип. 83. С.53-62

142. Счастливая И.И. Трансформированные ландшафты городских поселений: классификация и характеристика (на примере гг. Гродно и Пинска) URL: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/118470/1/Трансформированные%20ландшафты%20городских%20поселений.pdf> (дата звернення: 26.02.2020).

143. Счастливая И.И., Звозников А.А Урболандшафты как основа для оценки экологического состояния окружающей среды г. Минска. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/38548718.pdf> (дата звернення: 26.02.2020).

144. Тищенко І. Що таке міський публічний простір. URL: <https://mistosite.org.ua/ru/articles/shcho-take-miskyi-publichnyi-prostir> (дата звернення: 26.02.2020).

145. Тищенко І.С. Міський публічний простір: підходи до визначення.
URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6906/Tyshchenko_Misky_publichnyi_prostir.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 26.02.2020).

146. Топ-10 промислових гігантів Харківська
URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/6906> (дата звернення: 26.02.2020).

147. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії: підручник для студентів географічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Одеса: Астропринт, 2001. 560 с.

148. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: навч. посіб. Одеса: Астропринт, 2005. 632 с.

149. Тофлер Е. Третя хвиля: пер. А. Євсаз / за ред. В. Шовкуна. Київ : Видавничий дім «Всесвіт», 2000. 480 с.

150. Трубина Е.Н. Урбанистическая теория. Екатеринбург, 2008. 323 с.

151. Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР».
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1654-10#Text> (дата звернення: 26.02.2020).

152. Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін: колективна монографія / за ред. К. Мезенцева, Я. Олійника, Н. Мезенцевої. Київ : Видавництво «Фенікс», 2017. 440 с.

153. Фестиваль конструктивізму.
URL: <https://kh.vgorode.ua/event/festyvaly/a1131619-festival-konstruktivizma> (дата звернення: 26.02.2020).

154. Харків: недостроєний басейн.
URL: <http://dgekospenko.blogspot.com/2015/04/blog-post.html> (дата звернення: 26.02.2020).

155. Харьковское машиностроение: История и современность
URL: <https://www.sq.com.ua/projects/2018/09/project07/page3624409.html> (дата звернення: 26.02.2020).

156. Частные клиники в Харькове. URL: <https://likarni.com/kliniki/kharkiv>
(дата звернення: 26.02.2020).

157. Частные школы Харькова: список и цены 2020 г.
URL: <https://kharkov.info/news/chastnye-shkoly-harkova-spisok-i-ceny-2020-g>
(дата звернення: 26.02.2020).

158. Чуєв О. С. Просторовий ГІС-аналіз індустріальної складової урбогеосистеми (на прикладі міста Харків): дис. к. геогр. н. 11.00.02. Харків. 2018. 306 с.

159. Чухно А.А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України. Київ: Логос, 2003. 631 с.

160. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії: підручник. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 444 с.

161. Шпачук О. В. Місто як уособлена соціально-економічна система: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.10.01 «Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка». Харків, 2000. 15 с.

162. Элеватор, крыша мира, заброшенное казино: топ-7 мест в Харькове, где время остановилось. URL: <https://kh.vgorode.ua/news/sobytyia/352387-elevator-krysha-myra-zabroshennoe-kazyno-top-7-mest-v-kharkove-hde-vremia-ostanovylos> (дата звернення: 26.02.2020).

163. 25 самых технологичных городов мира/
URL: <https://delo.ua/economyandpoliticsinukraine/top-25-samyh-tehnologichnyh-gorodov-mira-320637/> (дата звернення: 26.02.2020).

164. 50 идей для розвитку будь-якого українського міста/
URL: <https://inspired.com.ua/ideas/50-ideas-for-cities> (дата звернення: 26.02.2020).

165. Ahern J. From fail-safe to safe-to-fail: Sustainability and resilience in the new urban world Landscape and Urban Planning. 2011. №100(4). P.341-343

166. Andy Pike Case Study Report GLASGOW/
URL: <https://www.cityevolutions.org.uk/wp-content/uploads/171211-Working-paper-8-Glasgow-case-study-report.pdf> (дата звернення: 26.02.2020).
167. Basham, Richard. Urban Anthropology, The Cross-Cultural Study of Complex Societies.-Palo Alto. CA: Mayfield Publishing Company, 1978. 353 p.
168. Bell, D. Notes on the Post-Industrial Society. The Public Interest, 1968. 7, P. 102-118.
169. Berry B. J. L., Cities as systems within systems of cities. URL: <http://michael.blogweb.casa.ucl.ac.uk/files/2011/12/Berry-PPRSA-1964.pdf> (дата звернення: 26.02.2020).
170. Blanke, B., Smith, R. Cities in Transition. New Challenges, New Responsibilities. Palgrave Macmillan. London. 1999. P. 250
171. Boudeville, J. R. Problems of Regional Economic Planning. Edinburgh University Press, 1966. 126 p.
172. Brenner, N., Schmid C., The “urban age” in question. International Journal of Urban and Regional Research. 2014. 38 (3). P.731-755.
173. Byrne D. Deindustrialization and Dispossession: An Examination of Social Division in the Industrial City. Sociology, 1995. № 29 (1). P. 95-115.
174. Castells, M. The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume 1: The Rise of the Network Society. 2nd ed. Oxford: Wiley Blackwell, 2010. 362 p.
175. Chanan M, Steinmetz G, Detroit: Ruin of a City. Bristol: Bristol Docs, 2005. 25 p.
176. Christaller W. How I discovered the Theory of Central Places: A Report about the Origin of Central Places. Man Space and Environment. New York : Oxford University Press, 1972. P. 601-610.

177. Cities After Socialism. Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Cities Edited by G. Andrusz, M. Harloe, I. Szelenyi. Oxford & Cambridge, MA: Blackwell, 1996. 365 p.

178. Cities after transition: where are they, and where is the research about them? URL: <https://aesopyoungacademics.wordpress.com/2015/09/29/cities-after-transition-where-are-they-and-where-is-the-research-about-them/> (дата звернення: 26.02.2020).

179. Department of Economic and Social Affairs Population Dynamics UN. URL: <https://population.un.org/wpp/Download/Standard/Population/> (дата звернення: 26.02.2020).

180. Ecopolis HTZ URL: <https://www.ecopolishtz.com/ru/#plan> (дата звернення: 26.02.2020).

181. Ellen D.-J. "New Urbanism as a Counter-Project to Post-Industrialism. The Promise of New Urbanism. Places. 2000.13. 2. P. 26-31.

182. French R., Hamilton A. The Socialist City. Spatial Structure and Urban Policy. New York & Toronto: John Wiley and Sons, 1979. 514 p.

183. Grabkowska, M. Regeneration of the Post-Socialist Inner-City: Social Change and Bottom-up Transformation in Gdańsk. Gdańsk: Pracownia, 2012. 172 p.

184. Hall P. Cities in Civilization. NY: Pantheon Books. 1998. 1184 p.

185. Hall P. Cities of Tomorrow: An Intellectual History of Urban Planning and Design in the Twentieth Century. Oxford UK: Wiley-Blackwell. 2002. 640 p.

186. Hamelink C. J. Urban Conflict and Communication. International Communication Gazette. 2008. Vol 70, Issue 3-4, P. 291-301

187. Harris C. D., Ullman E. L. The Nature of Cities. Annals of the American Academy of Political and Social Sciences. 1945. Vol. 242. P. 7-17.

188. Harvey D. Rebel Cities. From Right to the City to the Urban Revolution. London & NY: Verso, 2012. 187 p.

189. Hoyt H. The structure and growth of residential neighborhoods in American cities. Chicago : Chicago University Press, 1939. 178 p.

190. Industrialisation and Development / Eds., T. Hewitt, H. Johnson, D. Wield. Oxford University Press: Oxford, 1992. 352 p.
191. IT парк MANUFACTURA URL: <https://manufactura.kh.ua/> (дата звернення: 26.02.2020).
192. Jacobs J. Life and Death of Great American Cities. Vintage: Reissue edition, 1992. 458 p.
193. Kaiser H. F. The Application of Electronic Computers to Factor Analysis. Educational and Psychological Measurement. 1960. Vol 20. Issue 1. P. 141-151
194. Kemp T. Historical Patterns of Industrialisation, London: Longman, 1993. 228 p.
195. Kravchenko K., Niemets K., Sehida K., Niemets L., Suptelo O. Methods and approaches of determining the boundaries of agglomerations (basic case Kharkiv region). Часопис соціально-економічної географії. 2020. Вип. 28. С. 5–16. URL: <https://periodicals.karazin.ua/socecongeo/article/view/16000>
196. Kostof S. The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History. London: Thames & Hudson. 1999. 352 p.
197. Lefebvre H. Writings on Cities: The Right to the City. Oxford: Blackwell Publishers, 2000. P. 147-160.
198. LeGates R. T., Stout F., The City Reader. London & New York: Routledge, 2000. P. 92-97.
199. Leger C., Balch C. & Essex S. Understanding the Planning Challenges of Brownfield Development in Coastal Urban Areas of England. Planning Practice and Research, Volume 31, 2016, Issue 2, Pages 119-131,
200. Martinelli L., Battistia A. & Matzarakis A. Multicriteria analysis model for urban open space renovation: An application for Rome. Sustainable Cities and Society, Volume 14, 2015, Pages e10-e20,
201. Meyer J. R. The Role of Industrial and Post-Industrial Cities in Economic Development

URL: https://www.innovations.harvard.edu/sites/default/files/meyer_w00-1.pdf

(дата звернення: 26.02.2020).

202. Mitchell D. The End of Public Space? People's Park, Definitions of the Public, and Democracy. *Annals of the Association of American Geographers*. 1995. 85(1). P. 108-133

203. Moser S., Fauveaud G., Cutts A. Montréal: Towards a post-industrial reinvention. *Cities*. 2019, Volume 86. P. 125-135

204. Mumford L. What Is a City. In *The City Reader* / eds. R. T. LeGates, F. Stout. London & New York: Routledge, 2000. P. 92-97.

205. Murphy R. E. *The American city : an urban geography*. McGraw-Hill. 1966. 464 p.

206. Nefs M. Unused urban space: conservation or transformation? Polemics about the future of urban wastelands and abandoned buildings. *City & Time*, URL: <http://www.ct.ceci-br.org> (дата звернення: 26.02.2020).

207. Niemets L, Husieva N., Suptelo O., Sehida K. Kravchenko K. Research of Brownfields and Greyfields of the City: Theory and Practice “Proceedings of the 32nd International Business Information Management Association Conference (IBIMA)” (Seville, Spain, 15-16 November). Seville, 2018. P. 409-439.

208. Niemets L. M., Mezentsev K. V., Sehida K. Yu., Morar C., Husieva N. V., Peresadko V. A., Telebienieva Ie. Yu. Innovation and investment potential of region as a factor of its “smart transformation” – a case study of Kharkiv region (Ukraine). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Геологія. Географія. Екологія»*. 2018. Вип. 49. С. 137–159.

209. Niemets L., Husieva N., Sehida K., Krayniukov O., Lohvynova M., Suptelo O. Forced Internal Displacement In Ukraine: Realities, Socio-Economic Problems, Perspectives “Proceedings of the 33rd International Business Information Management Association Conference (IBIMA)”, 10-11 Apr., Granada, Spain .2019. P. 3064–3081

210. Niemets L., Lohvynova M., Suptelo O. Sociological methods in human-geographic researches: features of application. *Часопис соціально-економічної географії*. 2019. Вип. 26. С. 13–23.

211. Niemets L., Suptelo O., Husieva N., Lohvynova M., Telebienieva Je. Industrial heritage as a composition of post-industrial city (basic case Kharkov, Ukraine). «International Business Information Management Conference (33rd IBIMA)», 10-11 April, Spain. Granada, 2019. P . 3049–3063

212. Niemets L., Suptelo O., Lohvynova M., Kliuchko L., Telebienieva I. Peripheral-central migration as a component of the post-industrial development of the city (Case Kharkiv, Ukraine). “Proceedings of the 35nd International Business Information Management Association Conference (IBIMA)” (Seville, Spain, 1-2 April 2020). Seville, 2020. P.4964–4974

213. Niemets L., Suptelo O., Lohvynova M., Sehida K., Kliuchko L. Post-industrial development of the city of Kharkiv (Ukraine): backgrounds and realities. “Proceedings of the 34nd International Business Information Management Association Conference (IBIMA)” 13-14 Nov. Madrid, Spain. 2019. P. 500-509.

214. Niemets L., **Suptelo O.**, Zavetnyi S., Redin V., Baynazarov A. Dynamics of the population number in global cities of the east European region. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Геологія. Географія. Екологія»*. 2018. Вип. 48. С. 143-151.

215. Nilsson L. Urban Space in the Post-industrial Era Режим доступу: URL: https://www.historiaurbium.org/wp-content/uploads/2017/11/Lars-Nilsson_Urban-Space-in-the-Post-industrial-Era.pdf (дата звернення: 26.02.2020).

216. O'Sullivan, A.r. Urban economics. Boston, Mass: McGraw-Hill/Irwin. 2003. 496 p.

217. Oxford reference. post-industrial city. URL: <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803100339535> (дата звернення: 26.02.2020).

218. Penty, A. Post-industrialism. London, 1922. 88 p.

219. Phelps N., Ozawa T. Contrasts in Agglomeration: Proto-industrial, Industrial and Post-industrial Forms Compared. *Progress in Human Geography*. 2003. V. 27. (5). P. 583-604

220. Pidhrushnyi, H. P., Bykova, M. D. The industrial areas of Kyiv: The research methodology and formation history. *Ukrainian Geographical Journal*. Kyiv, 2018. Volume 4, P. 25-32

221. Pratt, A. C. Creative cities: Tensions within and between social, cultural and economic development. A critical reading of the UK experience. URL: <http://www.nhu.edu.tw/~lbhung/10201-Research%20Methods/02.pdf> (дата звернення: 26.02.2020).

222. Raco M. & Henderson S. Flagship Regeneration in a Global City: The Remaking of Paddington Basin, *Urban Policy and Research*, 2009, Volume 27, Issue 3, Pages 301-314.

223. Radzimski A. Cities after transition: where are they, and where is the research about them? URL: <https://aesopyoungacademics.wordpress.com/2015/09/29/cities-after-transition-where-are-they-and-where-is-the-research-about-them/> (дата звернення: 26.02.2020).

224. Reed H. Financial centre hegemony, interest rates and the global political economy. *International Banking and Financial Centres*. London, 1989. P. 247-268.

225. Riesman, D. Leisure and work in postindustrial society. *Mass leisure*: in 3 vol. / eds. E. Larrabee, R. Meyerson. Clencoe, 1958. 111 p.

226. Rifkin J. *The Third industrial revolution*. St. Martin's Press, 2011. 330 p.

227. Robinson J. Comparative Urbanism: New Geographies and Cultures of Theorizing the Urban. *International Journal of Urban and Regional Research* 2015. 40(1) P. 187-199

228. Rodchenko, V., Rekun, G., Fedoryshyna, L., Roshchin, I., & Gazarian, S. The effectiveness of human capital in the context of the digital transformation of

the economy: The case of Ukraine. Journal of Eastern European and Central Asian Research (JEECAR), 2021. 8(2). P. 202-213

229. Rousseau M. «Post-industrial cities: towards a new approach»
URL: <https://metropolitiques.eu/Post-industrial-cities-towards-a.html> (дата звернення: 26.02.2020).

230. Rykwert J. The Seduction of Place: The History and Future of the City. NY: Vintage Books. 2002. 336 p.

231. Savchuk, I.G., Zapototskyi, S.P. Cottage settlements in capital region of Ukraine. Journal of geology geography and geocology. 2020. V. 29. Is. 2. P. 415-421

232. Sehida K., Husieva N., Niemets, L., **Suptelo O.**, Kobylin P., Kliuchko L. Migration challenges of the 21st century: The experience of Ukraine // Proceedings of the 32nd International Business Information Management Association Conference (IBIMA), 15-16 Nov., Seville, Spain, 2018. P. 328-337.

233. Simkin, J. Industrial Towns and Cities. Spartacus Educational.
URL: https://spartacus-educational.com/Industrial_Towns.htm (дата звернення: 26.02.2020).

234. Smart-специалізація і stupid-реалізація
URL: https://zn.ua/economics_of_regions/smart-specializaciya-i-stupid-realizaciya-282534_.html (дата звернення: 26.02.2020).

235. Soja E. Postmetropolis: Critical Study of Cities and Regions. Oxford UK, Malden USA: Blackwell. 2000. 462 p.

236. Suptelo O. Methodological level of research the post-industrial development of the city Часопис соціально-економічної географії. Харків, 2019. Вип. 27. С. 13-19

237. Suptelo O. S., Sehida K. Yu. Factors of post-industrial transformations of urban sociogeosystems (case Kharkiv). Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Геологія. Географія. Екологія». Харківю 2020. Вип. 53. С. 214-226

238. Suptelo O. Manifestations of the identity of the inhabitants of post-industrial cities: urban and web-space (working case Kharkiv) // Karazin readings (historical sciences), 24 Apr. 2020: 73rd International Scientific Conference Kharkiv, 2020. С. 182-183.

239. Suptelo O. S. The trajectory of urban socio-geosystem development in the period of post-industrial transition // Actual problems of regional research: materials V International. scientific-practical Internet conference, December 11., Lutsk, 2020. P. 47-50.

240. Suptelo O Husieva N., Kucheriava G.,. Concept of world cities: human-geographical approach. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н Каразіна, серія «Геологія. Географія. Екологія».* 2017. Вип. 47. С. 91-100 URL: <https://periodicals.karazin.ua/geoeco/article/view/10334/9861>

241. Targ H. R. «Global Dominance and Dependence, Post-Industrialism, and International Relations Theory: A Review.» *International Studies*, 1976. P. 461-482.

242. *The Post-Socialist City. Democracy, Markets, and Public Space in the Transitional Societies of Central and Eastern Europe.* / Edit. K. Stanilov. Springer, 2007. 506 p.

243. Urban City URL: <https://urbancity.kh.ua/> (дата звернення: 26.02.2020).

244. Weber Max *The City.* Moscow: Strelka Press. 2017. 250 p.

245. Wirth, Louis.. *Urbanism as a Way of Life.* Chicago: Chicago University Press, 1964. p 60-83

246. Wójcik, M., Tobiasz-Lis, P. & Dmochowska- Dudek, K. (2017) *Problems of post-industrial city development. Tensions between the structure and image of Łódź (Poland).* URL: <https://relocal.eu/problems-of-post-industrial-city-development-tensions-between-the-structure-and-image-of-lodz-poland> (дата звернення: 26.02.2020).

247. Zapototskyi S., Zapototska V., Holub Y., Socio-environmental aspects of provision of landscaping in the city of Chernihiv. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2020. №1/2 (76/77). с. 44-53

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у наукових фахових виданнях України:

1. Niemets L., Lohvynova M., **Suptelo O.** Sociological methods in human-geographic researches: features of application. *Часопис соціально-економічної географії*. 2019. Вип. 26. С. 13-23.
URL : <https://periodicals.karazin.ua/soccongeo/article/view/13597/12799>
(Особистий внесок здобувачки: проаналізовано особливості інтегрування та адаптування соціологічних методів при веденні соціально-економічних досліджень).
2. **Suptelo O.** Methodological levels of research the post-industrial development of the city. *Часопис соціально-економічної географії*. 2019. Вип. 27. С. 13-19.
URL: <https://periodicals.karazin.ua/soccongeo/article/view/15407>
3. **Суптело О. С.** Передумови постіндустріального розвитку міст (на прикладі міста Харкова). *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки»*. 2019. Вип. 10. С. 96–100.
URL: <https://gj.journal.kspu.edu/index.php/gj/article/view/250>
4. **Суптело О. С.** Теоретичний бекграунд постіндустріального міста. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки»*. 2019. Вип. 11. С. 68-72.
URL : <https://gj.journal.kspu.edu/index.php/gj/article/view/291>
5. **Суптело О. С.** Постіндустріальні трансформації старопромислових районів міста Харкова. *Економічна та соціальна географія*. 2020. Вип. 83. С.53-62.
URL : http://bulletin-esgeograph.org.ua/images/docs/Volume-83/Suptelo_53-62.pdf
6. **Суптело О. С.** Демографічні трансформації в період постіндустріального переходу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки»*. 2020. Вип. 12. С. 32-42.
URL : <https://gj.journal.kspu.edu/index.php/gj/article/view/291/279>

*Публікація у фаховому виданні України, яке входить до категорії «А»,
індексується наукометричною базою Web of Science*

7. **Suptelo O. S.,** Sehida K. Yu. Factors of post-industrial transformations of urban sociogeosystems (case Kharkiv). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Геологія. Географія. Екологія»*. 2020. Вип. 53. С. 194-205.

(Особистий внесок здобувачки: проведення та інтерпретація факторного аналізу основних показників соціально-економічного розвитку міста Харкова в період постіндустріальних трансформацій).

URL : <https://periodicals.karazin.ua/geoeco/article/view/17072/15758>

Наукові публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Niemets L., Husieva N., **Suptelo O.**, Sehida K., Kravchenko K. Research of Brownfields and Greyfields of the City: Theory and Practice // Proceedings of the 32nd International Business Information Management Association Conference (IBIMA), 15-16 Nov., Seville, Spain, 2018. P. 409–439. (**Scopus, Web of Science**)

(Особистий внесок здобувачки: досліджено вплив покинутих територій, в тому числі промислових, на сучасний розвиток міста, та можливі механізми адаптування таких територій).

9. Sehida K., Husieva N., Niemets, L., **Suptelo O.**, Kobylin P., Kliuchko L. Migration challenges of the 21st century: The experience of Ukraine // Proceedings of the 32nd International Business Information Management Association Conference (IBIMA), 15-16 Nov., Seville, Spain, 2018. P. 328–337. (**Scopus, Web of Science**)

(Особистий внесок здобувачки: встановлено територіальні особливості внутрішніх міграційних потоків зважаючи на вплив великих міст).

10. **Суптело О. С.** City: Definition and Classification // Academic and Scientific Challenges of Diverse Fields of Knowledge in Diverse Fields of Knowledge in the 21st Century: матеріали Міжнародної студентської наукової конференції, 1 бер., Харків, 2019, С. 142-145.

11. Niemets L., **Suptelo O.**, Husieva N., Lohvynova M., Telebienieva Je. Industrial heritage as a composition of post-industrial city (basic case Kharkov, Ukraine) // Proceedings of the 33rd International Business Information Management Association Conference (IBIMA), 10-11 Apr., Granada, Spain, 2019. P. 3049–3063. (**Scopus, Web of Science**)

(Особистий внесок здобувачки: проаналізовано можливі шляхи повторного залучення покинутих індустріальних територій та вплив існуючої індустріальної спадщини на розвитку міста).

12. Niemets L., **Suptelo O.**, Lohvynova M., Sehida K., Kliuchko L. Post-industrial development of the city of Kharkiv (Ukraine): backgrounds and realities // Proceedings of the 34nd International Business Information Management Association Conference (IBIMA), 13-14 Nov., Madrid, Spain, 2019. P. 500–509. (**Web of Science**)

(Особистий внесок здобувачки: визначено передумови постіндустріального розвитку міста Харкова).

13. **Суптело О. С.** До питання вивчення поняття постіндустріальний розвиток міст // Регіон-2019: суспільно-географічні аспекти: матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, 10-11 квіт., Харків, 2019. С. 29-32.
14. **Суптело О. С.** До питання вивчення поняття урбаністичної ідентичності // Регіон-2019 суспільно-географічні аспекти: матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, 10-11 квіт., Харків, 2019. С. 89-93.
15. **Суптело О. С.** Постіндустріальний розвиток міст в концепціях зарубіжних вчених // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення: матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю), 3-4 жовтня 2019 р., С. 228-231.
16. **Суптело О. С.** Прояви постіндустріалізму в міському просторі (кейс Харків) // Четверті Сумські наукові географічні читання: матеріали наукової конференції, 11-13 жов., Суми, 2019. С. 197-200.
17. **Суптело О. С.** Деіндустріалізація та неоіндустріалізація в концепції постіндустріального міста // Регіон-2019: стратегія оптимального розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 16-17 жовт., Харків, 2019. С. 68-71.
18. **Суптело О. С.** Структурні трансформації населення постіндустріального міста (кейс Харків) // Регіон-2019: стратегія оптимального розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 16-17 жовт., Харків, 2019. С. 192-195.
19. Niemets L., **Suptelo O.**, Lohvynova M., Kliuchko L., Tebieniieva I. Peripheral-central migration as a component of the post-industrial development of the city (Case Kharkiv, Ukraine) // Proceedings of the 35nd International Business Information Management Association Conference (IBIMA), 1-2 Apr., Seville, Spain, 2020. P. 4964–4974.
(*Особистий внесок здобувачки: визначено зв'язок між рівнем розвитку міста та інтенсивністю і напрямками міграційних потоків*).
20. **Суптело О. С.** Результати застосування соціологічних методів при дослідженні постіндустріального розвитку міст // Регіон-2020: суспільно-географічні аспекти матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, 2-3 квіт., Харків, 2020. С. 28-31.
21. **Суптело О. С.** Функціонально-просторове зонування «нових міст» // Регіон-2020: суспільно-географічні аспекти: матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, 2-3 квіт., Харків, 2020. С. 99-101.

22. Суптело О. С. Прояви ідентичності мешканців постіндустріальних міст: міський та web-простір (робочий кейс Харків) // Каразінські читання (історичні науки), 24 квіт. 2020 р.: тез. доп. 73-ї Міжнародної наукової конференції Харків, 2020. С. 182-183.
23. Суптело О. С. Міська політика постіндустріального періоду // Теоретичні та прикладні аспекти досліджень з біології, географії та хімії: матеріали III Всеукраїнської наукової конференції студентів та молодих учених, 30 квіт., Суми, 2020. С. 134-136.
24. Суптело О. С. Проблеми розвитку міста Харкова в період постіндустріальних трансформацій // Регіон-2020: стратегія оптимального розвитку матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 8–9 жовтня 2020 р., Харків, 2020. С.182-185.
25. Суптело О. С. Траєкторія розвитку міської соціогеосистеми в період постіндустріального переходу // Актуальні проблеми регіональних досліджень: матеріали V Міжнар. науково-практичної інтернет-конференції, 11 груд., Луцьк, 2020. С. 47-50.
26. Суптело О. С. Перцепційний портрет промислових районів міст, що трансформуються // П'яті Сумські наукові географічні читання: матеріали наукової конференції, 9-11 жовт., Суми, 2020. С. 166-170.

Наукові публікації, які додатково відображають результати дисертаційного дослідження

27. Husieva N., Kucheriava G., **Suptelo O.** Concept of world cities: human-geographical approach. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Геологія. Географія. Екологія»*. 2017. Вип. 47. С. 91-100
URL: <https://periodicals.karazin.ua/geoeco/article/view/10334/9861> (Особистий внесок здобувачки: проаналізовано досвід зарубіжних вчених, щодо суспільно-географічного дослідження глобальних міст)
28. Niemets L., **Suptelo O.**, Zavetnyi S., Redin V., Baynazarov A. Dynamics of the population number in global cities of the east European region. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Геологія. Географія. Екологія»*. 2018. Вип. 48. С. 143-151. (**Web of Science**)
URL: <https://periodicals.karazin.ua/geoeco/article/view/11613/11012>
(Особистий внесок здобувачки: виконано групування міст Східно-Європейського регіону за показниками демографічного розвитку).
29. Суптело О. С. Міста України в контексті концепції глобальних міст (демографічні аспекти). *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки»*. 2018. Вип. 8. С. 135–141.
URL: <https://gj.journal.kspu.edu/index.php/gj/article/view/93/105>

30. Редін В. І., Суптело О. С., Байназаров А. М., Немець Л. М. Інфраструктура як фактор розвитку міст України в контексті концепції глобальних міст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Геологія. Географія. Екологія»*. 2018. Вип. 9. С. 79-85.
URL: <https://gj.journal.kspu.edu/index.php/gj/article/view/209/203>
(Особистий внесок здобувачки: аналіз основних характеристик розвитку інфраструктури найбільших міст України)
31. Niemets L., Husieva N., Sehida K., Крауниуков О., Lohvynova M., **Suptelo O.** Forced Internal Displacement In Ukraine: Realities, Socio-Economic Problems, Perspectives // Proceedings of the 33rd International Business Information Management Association Conference (IBIMA), 10-11 Apr., Granada, Spain, 2019. P. 3064–3081 (*Scopus, Web of Science*)
(Особистий внесок здобувачки: картографування розподілу внутрішньо переміщених осіб територією України).
32. Kravchenko K., Niemets K., Sehida K., Niemets L., **Suptelo O.** Methods and approaches of determining the boundaries of agglomerations (basic case Kharkiv region). *Часопис соціально-економічної географії*. 2020. Вип. 28. С. 5-16.
URL: <https://periodicals.karazin.ua/soccecongeo/article/view/16000>
(Особистий внесок здобувачки: проаналізовано досвід зарубіжних вчених, щодо методики визначення меж агломерацій)

Додаток Б

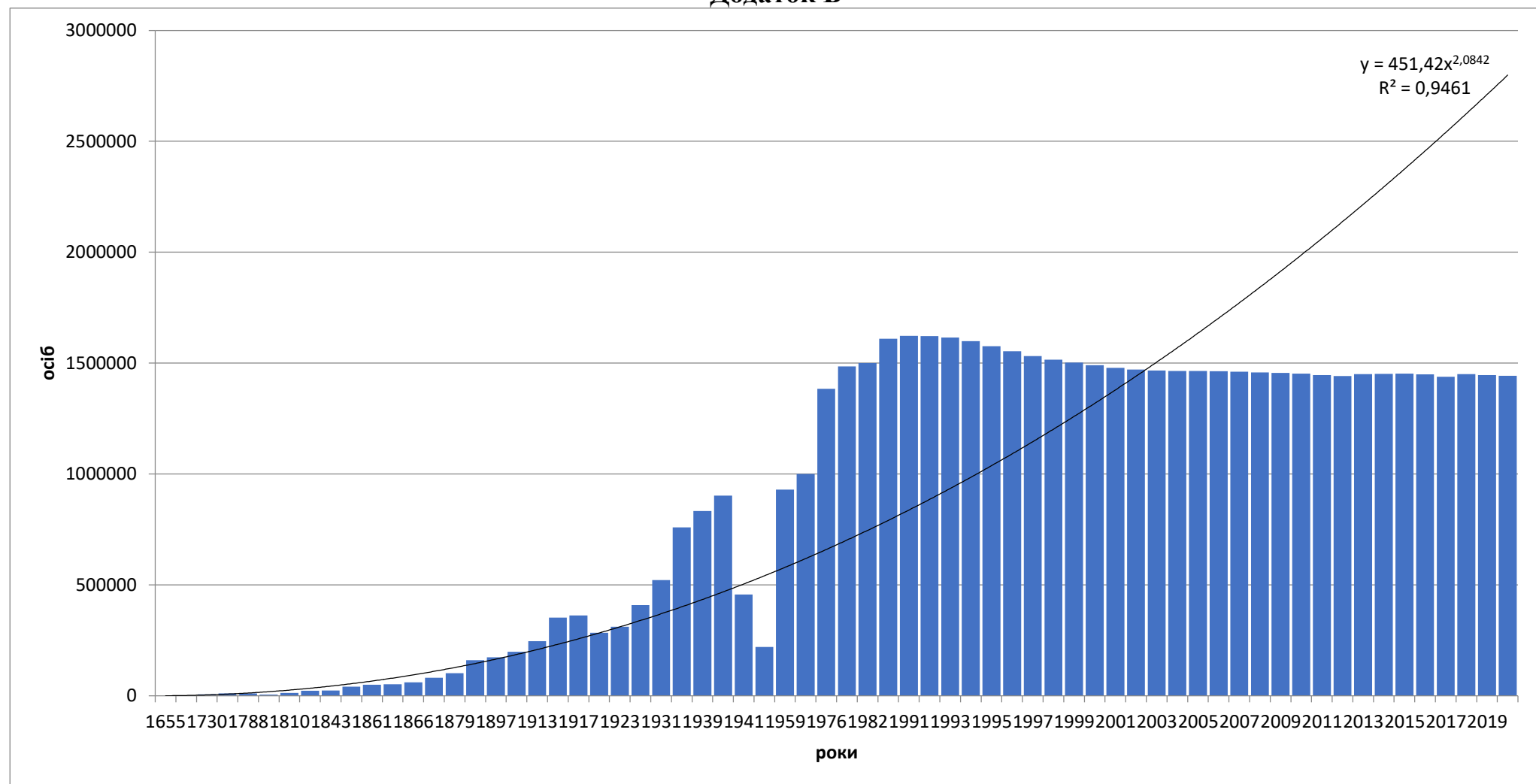

Рис. Б. 1. Динаміка чисельності населення міста Харків за наявними даними за період з 1665 по 2020 роки

Джерело: створено автором за даними [20, 21, 33, 122]

Таблиця Б.1

Динаміка показників природного руху населення міста Харків за період з 1991 по 2020 роки

	Чисельність населення	Кількість народжених, осіб	Кількість померлих, осіб	Природний приріст (скорочення), осіб	Коефіцієнт народжуваності, ‰	Коефіцієнт смертності, ‰	Коефіцієнт природного приросту, ‰	Темпи росту	Темпи приросту населення
1991	1622800	16925	18390	-1465	10,43	11,33	-0,90	99,93	-0,07
1992	1621600	14668	18531	-3863	9,05	11,43	-2,38	99,59	-0,41
1993	1615000	12908	20175	-7267	7,99	12,49	-4,50	98,98	-1,02
1994	1598600	11492	21111	-9619	7,19	13,21	-6,02	98,58	-1,42
1995	1575900	11052	21955	-10903	7,01	13,93	-6,92	98,55	-1,45
1996	1553100	10327	20168	-9841	6,65	12,99	-6,34	98,66	-1,34
1997	1532300	9727	19435	-9708	6,35	12,68	-6,34	98,92	-1,08
1998	1515800	9691	18282	-8591	6,39	12,06	-5,67	99,13	-0,87
1999	1502600	8924	18904	-9980	5,94	12,58	-6,64	99,21	-0,79
2000	1490800	8866	20040	-11174	5,95	13,44	-7,50	99,17	-0,83
2001	1478400	8990	19210	-10220	6,08	12,99	-6,91	99,49	-0,51
2002	1470902	9586	19070	-9484	6,52	12,96	-6,45	99,69	-0,31
2003	1466297	10347	19114	-8767	7,06	13,04	-5,98	99,87	-0,13
2004	1464414	11292	19402	-8110	7,71	13,25	-5,54	100,02	0,02
2005	1464740	11107	19157	-8050	7,58	13,08	-5,50	99,89	-0,11
2006	1463174	11955	18944	-6989	8,17	12,95	-4,78	99,86	-0,14
2007	1461180	12329	19131	-6802	8,44	13,09	-4,66	99,77	-0,23
2008	1457786	13424	18892	-5468	9,21	12,96	-3,75	99,88	-0,12
2009	1455964	13436	17746	-4310	9,23	12,19	-2,96	99,75	-0,25
2010	1452256	12774	18038	-5264	8,80	12,42	-3,62	99,60	-0,40
2011	1446500	12835	17103	-4268	8,87	11,82	-2,95	99,64	-0,36
2012	1441362	13366	17279	-3913	9,27	11,99	-2,71	100,67	0,67
2013	1451028	13194	16998	-3804	9,09	11,71	-2,62	100,01	0,01
2014	1451132	13867	18637	-4770	9,56	12,84	-3,29	100,12	0,12
2015	1452887	12678	19318	-6640	8,73	13,30	-4,57	99,78	-0,22
2016	1449732	12270	19358	-7088	8,46	13,35	-4,89	99,26	-0,74
2017	1439036	11076	18732	-7656	7,70	13,02	-5,32	100,77	0,77
2018	1450082	10121	19851	-9730	6,98	13,69	-6,71	99,73	-0,27
2019	1446107	9593	19102	-9509	6,63	13,21	-6,58	99,80	-0,20
2020	1443207	9384	18724	-9340	5,94	13,93	-7,99	0,00	-100,00

Джерело: створено автором за даними [20, 21]

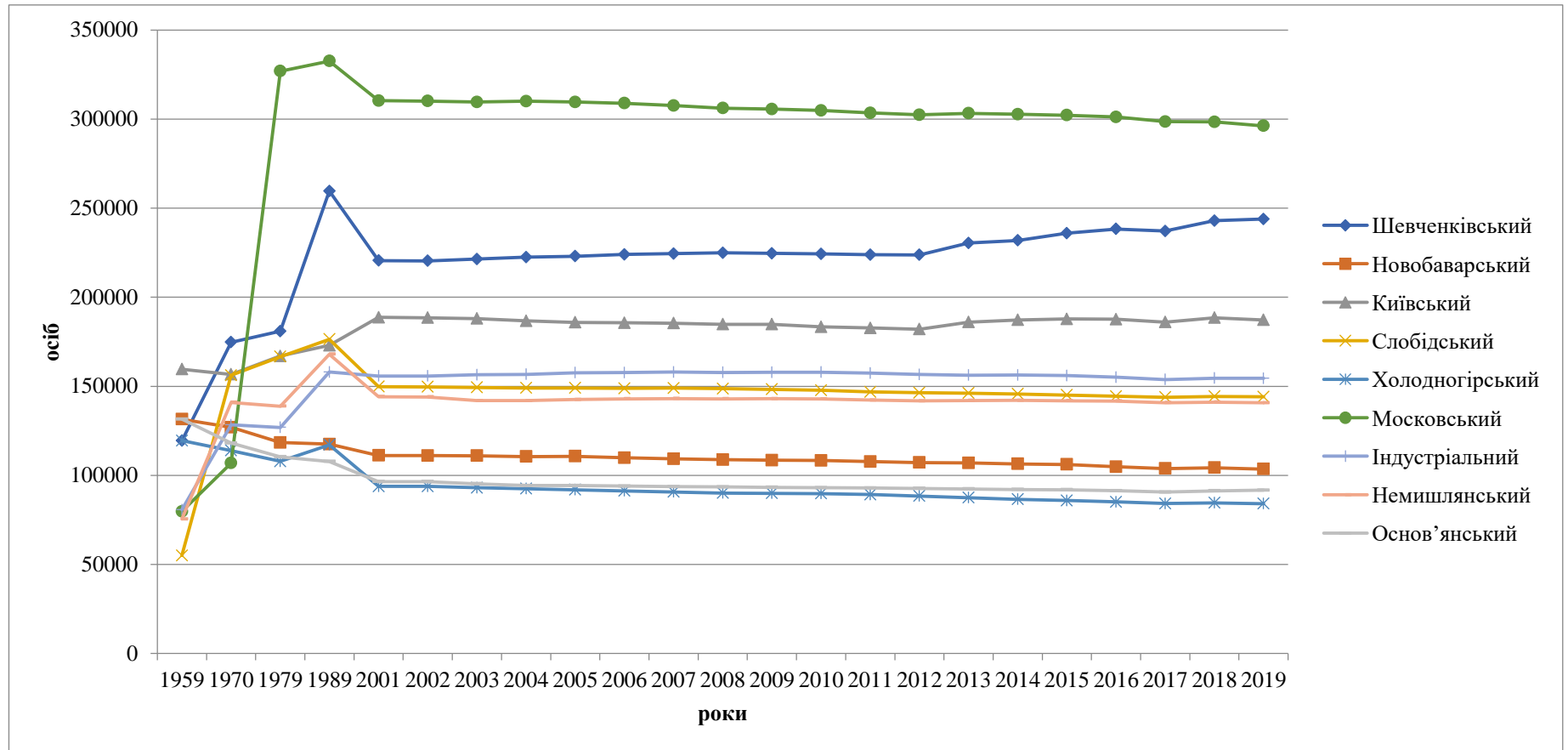

Рис. Б. 2. Динаміка чисельності населення за районами міста Харків за період 1959-2019

Джерело: створено автором за даними [20, 21]

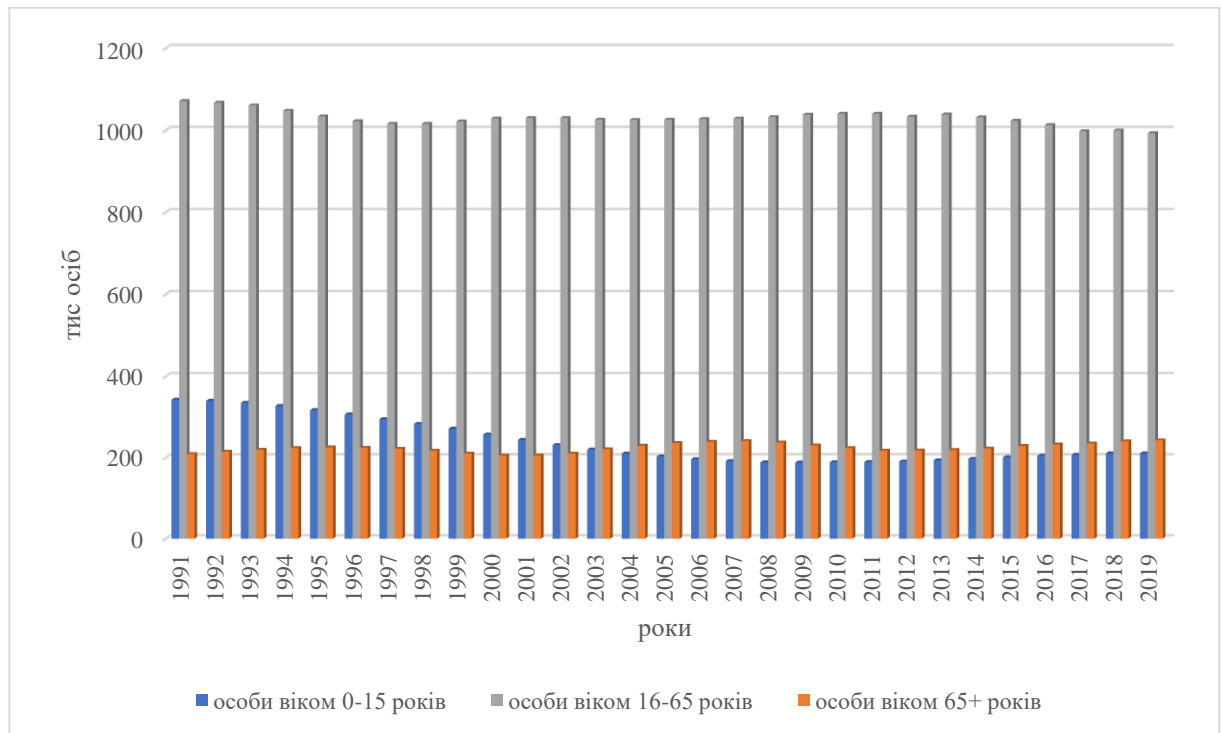

Рис. Б.3. Динаміка чисельності населення міста Харкова за віковими групами за період з 1991 по 2019 роки
Джерело: створено автором за даними [20, 21]

Таблиця Б.2

Показники демографічного розвитку міста Харків за 2019 рік в розрізі районів міста

	Чисельність населення	Кількість народжених, осіб	Кількість померлих, осіб	Прородний приріст (скорочення), осіб	Коефіцієнт народжуваності, ‰	Коефіцієнт смертності, ‰	Коефіцієнт природного приросту, ‰
Індустріальний	154587	1114	2264	-1150	7,21	14,65	-7,44
Київський	188488	1049	2165	-1116	5,57	11,49	-5,92
Московський	298392	2039	4228	-2189	6,83	14,17	-7,34
Немишлянський	141130	1041	1981	-940	7,38	14,04	-6,66
Новобаварський	104315	817	1534	-717	7,83	14,71	-6,87
Основ'янський	91338	679	1354	-675	7,43	14,82	-7,39
Слобідський	144309	1000	2091	-1091	6,93	14,49	-7,56
Холодногірський	84577	701	1550	-849	8,29	18,33	-10,04
Шевченківський	242946	1681	2684	-1003	6,92	11,05	-4,13

Джерело: створено автором за даними [20, 21]

Анкета на тему: «Просторові трансформації та територіальна ідентичність населення міста Харків»

I.

1. Стать: Чоловіча Жіноча
2. Ваш вік: до 18 років, 18-45 років, 46-65 років, старше 65 років.
3. Освіта: Середня _____ Неповна вища _____ Вища. _____ Науковий ступінь _____
4. Рід занять: _____ учень, _____ студент, _____ робітник, _____ безробітній.
5. Сфера зайнятості, якщо робітник:

Сільське господарство, або добування корисних копалин	
Промисловість	
Сфера послуг	

6. Як Ви оцінюєте добробут Вашої родини:

Нам не вистачає грошей на оплату комунальних та харчування	
Нам вистачає грошей на оплату комунальних та харчування, але не вистачає на одяг та взуття	
Нам вистачає грошей на одяг та взуття, але купити телевізор, холодильник, або пральну машину нам буде складно	
Ми можемо купити побутову техніку, але на автомобіль нам не вистачить	
Наших коштів не вистачить на купівлю квартири чи заміського будинку	
В разі потреби ми можемо купити квартиру чи будинок	

7. Місце народження (населений пункт) _____

8. Якщо місце постійного проживання – Харків, укажіть район міста:

Індустріальний район	
Київський район	
Московський район	
Немишлянський район	
Новобаварський район	
Основ'янський район	
Слобідський район	
Холодногірський район	
Шевченківський район	

9. Чи вважаєте Вам комфортним район Вашого проживання?

Так Скоріше так, ніж ні Скоріше ні, чим так Ні

10. В якому з районів міста Ви хотіли б жити?

11. Чи вважаєте Ви себе харків'янином (кою)?

Так Скоріше так, ніж ні Скоріше ні, чим так Ні

12. Рідна мова _____ Мова спілкування _____

II.

1. Які асоціації пов'язані у Вас з м. Харковом? (оберіть один варіант)

Харків – промислове сіре місто	
Харків – місто студентів	
Харків – Smart city	
Харків – кримінальне місто	
Харків – перша столиця	
Власний варіант:	

2. Чи вважаєте Ви місто Харків ІНДУСТРІАЛЬНИМ?

Так Скоріше так, ніж ні Скоріше ні, чим так Ні

3. Чи вважаєте Ви місто Харків ПОСТІНДУСТРІАЛЬНИМ?

Так Скоріше так, ніж ні Скоріше ні, чим так Ні

4. Який об'єкт Ви вважаєте символом Харкова? (оберіть один варіант)

Площа Свободи	☐
Зеркальний струмінь	☐
Завод ХТЗ	☐
Стадіон Металіст	☐
Університет Каразіна	☐
<i>Власний варіант:</i>	

5. Як Ви ставитесь до твердження «Харків – постіндустріальне місто»? (оберіть варіант, який найбільше відповідає Вашим уявленням)

<i>Негативно:</i> «Харків сьогодні - це скоріше промисловий «динозавр», загнаний в глухий кут існуючою політико-економічною системою в країні»	☐
<i>Негативно:</i> «Харків - це індустріальне місто, де є можливість реалізувати себе професійно та особисто, мати високий рівень життя, працюючи в індустріальній сфері»	☐
<i>Нейтрально:</i> «Харків - це місто, життя в якому, як і будь-де, має свої недоліки та переваги»	☐
<i>Позитивно:</i> «Харків – це постіндустріальне місто, в якому можуть знайти достойну роботу, не лише технічні спеціалісти, проте промисловість в місті відстає.	☐
<i>Позитивно:</i> «Харків – це постіндустріальне місто, що весь час змінюється, та дає безліч можливостей для самореалізації.	☐

6. Які асоціації пов'язані у Вас з наступними місцями в місті Харків? (оберіть одну найбільш точну на Ваш погляд відповідь для кожного об'єкта)

	Радянська спадщина	Моє улюблене місце	Кримінальний об'єкт	Фактор економічного розвитку міста	Має історичну цінність
Площа Свободи	☐	☐	☐	☐	☐
Сад Шевченка	☐	☐	☐	☐	☐
Парк Горького	☐	☐	☐	☐	☐
Салтівський житловий масив	☐	☐	☐	☐	☐
Московський проспект	☐	☐	☐	☐	☐
Завод ХТЗ	☐	☐	☐	☐	☐
Соц. містечко ХТЗ	☐	☐	☐	☐	☐
Завод ім. Малишева	☐	☐	☐	☐	☐
ХНУ імені Каразіна	☐	☐	☐	☐	☐
ТЦ Барабашово	☐	☐	☐	☐	☐
Південний вокзал	☐	☐	☐	☐	☐
Саржин яр	☐	☐	☐	☐	☐
Центральний ринок	☐	☐	☐	☐	☐
С. Рогань	☐	☐	☐	☐	☐
Р-н Новожаново	☐	☐	☐	☐	☐
Аеропорт	☐	☐	☐	☐	☐

7. Які емоції у Вас викликають райони міста Харкова (поставте +, напроти найбільш вірного на ваш погляд варіанта)?

☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
	небезпека	радість	занепокоєн	гордість	сором та	комфортність

	та тривога	та спокій	ня та стрес	та успіх	відраза	ь та релаксація
Індустріальний						
Київський						
Московський						
Немишлянський						
Новобаварський						
Основ'янський						
Слобідський						
Холодногірський						
Шевченківський						

8. Харків для Вас - це:

(оцініть кожне з тверджень від 0 до 5: де 0 - взагалі ні, 5 - повністю так)

Індустріальне радянське місто		Колишнє місто Харківської Губернії		Місто, де я змушений мешкати	
Місто студентів		Сучасне постіндустріальне місто		Smart (розумне) місто	
Місто, де я мешкаю		Моє улюблене місто		Місто, комфортне для життя	

9. Уявіть ситуацію, що до Вас в гості приїхали родичі/ знайомі/ друзі, які жодного разу не були в Харкові. Що в місті Ви покажете їм в першу чергу (не більше 3 об'єктів)?

12. З якою метою Ви найчастіше відвідуєте центр міста? (оберіть один варіант)

Робота	
Місце проживання	
Відпочинок	
Навчання	
Лікування	
<i>Власний варіант:</i>	

13. На вашу думку які з указаних галузей економіки міста є передовими, а які – відстають: (розставте пріоритетність від 1 до 10, де 1 - найбільш відстаючі, 10 - найбільш розвинені)

Машинобудування	
Торгівля	
Освіта	
ІТ сектор	
Легка промисловість	
Харчова промисловість	
Фінансова галузь	
Хімічна промисловість	
Будівництво	
Медицина	

14. На вашу думку, який з попередніх періодів розвитку міста Харкова, найбільше вплинули на нинішній рівень розвитку міста:

<i>Доіндустріальний:</i> доба козацтва, Харків – оборонна фортеця	
<i>Ранній індустріальний:</i> будівництво перших промислових об'єктів, відкриття залізниці та	

університету	
<i>Період Другої світової війни</i>	
<i>Пізній індустріальний період: повоєнна індустріалізація, будівництво заводів гігантів</i>	
<i>Перехідний період: деіндустріалізація кінця 90-х</i>	

15. Пам'ять про кого, на Вашу думку, доцільно увіковічнити у місті Харкові - у вигляді встановлення пам'ятників, присвоєння назв вулицям, тощо? (розставте пріоритети від 1 до 5, де 1 - найбільш важливо, 5 - найменш важливо або недоцільно взагалі)

Видатні земляки	
Видатні особи, діяльність яких пов'язана з Харковом	
Видатних українців	
Видатних діячів світової історії і культури	
Борців за свободу і незалежність України	

16. Укажіть не більше 3 об'єктів відомих особистостей, які на вашу думку асоціюються з містом Харковом _____

17. Укажіть не більше 3 об'єктів відомих соціально-культурних об'єктів, які на вашу думку асоціюються з містом Харковом _____

18. Укажіть не більше 3 об'єктів відомих природних об'єктів, які на вашу думку асоціюються з містом Харковом _____

19. Укажіть як не більше 3 об'єктів брендів та торгових марок, які на вашу думку асоціюються з містом Харковом _____

20. Укажіть як можна більше негативних явищ, які на вашу думку асоціюються з містом Харковом _____

21. Чого, на Вашу думку, найбільше потребує сучасний Харків? (розставте пріоритети від 1 до 10, де 1 — найбільш важливо, 10 — не важливо чи не потрібно взагалі)

Відновлення та реставрації історичних пам'яток й будівель	
Створення нових архітектурних споруд-символів міста	
Створення нових ТРЦ	
Створення нових культурних об'єктів	
Спорудження нових релігійних споруд	
Створення нових промислових підприємств	
Створення підприємств інноваційної економіки	
Благоустрою публічних просторів міста — скверів, парків, вулиць, майданів	
Активізація зусиль для вирішення проблем забруднення навколишнього середовища	
Збільшення площі та/або якості зелених насаджень міста (парків, скверів, вуличних насаджень)	

22. Вкажіть не більше трьох заходів, яких на Вашу думку потребує Індустріальний район міста для підвищення комфортності проживання в ньому: _____

23. На Вашу думку, хто повинен бути ініціатором змін міського простору в Харкові?

Держава	
Міська влада	
Бізнес	

Громада	
Особисто кожен	
Власний варіант:	

24. Чи передбачуєте Свою участь у вирішенні зазначених вище проблем міста?
 Так Скоріше так, ніж ні Скоріше ні, чим так Ні

III.

1. Чи вважаєте Ви Індустріальний район Харкова:

	Так	Ні	Скоріше так	Скоріше ні
Комфортним для проживання				
Екологічним				
Промислово розвиненим				
Кримінальним				
Периферійним				
Транспортно доступним				
Таким, що має перспективи для розвитку				
Основним районом, що забезпечує розвиток міста				
Районом з розвинутою транспортною та торговельною інфраструктурою				
Місцем проживання успішних людей				
Районом, де ви хотіли б жити				

2. З якою метою Ви найчастіше відвідуєте Індустріальний район міста? (оберіть один варіант)

Робота	
Місце проживання	
Відпочинок	
Навчання	
Лікування	

3. Вкажіть не більше 3 заходів, яких на Вашу думку потребує Індустріальний район міста для підвищення комфортності проживання в ньому:

4. Укажіть не більше 3 відомих особистостей, які на вашу думку асоціюються з Індустріальним районом міста Харкова _____

5. Укажіть не більше 3 відомих соціально-культурних об'єктів, які на вашу думку асоціюються з Індустріальним районом міста Харкова _____

6. Укажіть не більше 3 відомих природних об'єктів, які на вашу думку асоціюються з Індустріальним районом міста Харкова _____

7. Укажіть як можна більше відомих брендів та торгових марок, які на вашу думку асоціюються з Індустріальним районом міста Харкова _____

8. Укажіть як можна більше негативних явищ, які на вашу думку асоціюються з Індустріальним районом міста Харкова _____

Додаток Г

Довідки про впровадження результатів дисертаційного дослідження

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗИНА

майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, тел. +38 057 706-13-54, +38 057 707-52-31, факс +38 057 705-02-41
E-mail: univer@karazin.ua, сайт: www.univer.kharkov.ua, код згідно з ЄДРПОУ 02071205

№ _____
на № _____

ДОВІДКА

Про впровадження результатів дисертаційного дослідження

СУПТЕЛО Ольги Сергіївни

Результати дисертаційного дослідження Суптело Ольги Сергіївни за темою «Постіндустріальні трансформації міста Харкова: суспільно-географічні аспекти» були використані для виконання науково-дослідницької роботи: «**Великий Харків: обґрунтування та теоретико-методологічна основа дослідження сучасних процесів агломерації**» (державний реєстраційний номер 0121U113116) на кафедрі соціально-економічної географії і регіоназнавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна при аналізі передумов розвитку та формування Харківської міської агломерації; для встановлення економічного, соціального, демографічного впливу та ролі міста Харкова в формуванні Харківської агломерації; при ідентифікації та аналізі проблем та перспектив розвитку агломерації та її ядра – міста Харкова.

Проректор з наукової роботи
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна
доктор фізико-математичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України

Віктор КАТРИЧ

02071205

Віктор Катрич
Керівник КДР

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, тел. +38 057 706-13-54, +38 057 707-52-31, факс +38 057 705-02-41
 E-mail: univer@karazin.ua, сайт: www.univer.kharkov.ua, код згідно з ЄДРПОУ 02071205

1902/2021 № 0301-36
 на № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Суптело Ольги Сергіївни

Результати дисертаційного дослідження Суптело Ольги Сергіївни за темою «Постіндустріальні трансформації міста Харкова: суспільно-географічні аспекти» були використані для виконання науково-дослідної роботи: «Суспільно-географічні особливості стійкого регіонального розвитку (на прикладі Харківської області)» (державний реєстраційний номер 0115U000504) на кафедрі соціально-економічної географії і регіонознавства факультету геології, географії рекреації і туризму Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна для встановлення просторово-часових особливостей функціонування економіки та інфраструктури міста Харкова; демографічного потенціалу міста Харкова та обґрунтування шляхів підвищення конкурентоспроможності міста.

Проректор з наукової роботи
 Харківського національного університету
 імені В. Н. Каразіна
 доктор фізико-математичних наук, професор,
 заслужений діяч науки і техніки України

Віктор КАТРИЧ

Керівник
Григорук А.В.
[Signature]

030000

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, тел. +38 057 706-13-54, +38 057 707-52-31, факс +38 057 705-02-41
 E-mail: univer@karazin.ua, сайт: www.univer.kharkov.ua, код згідно з ЄДРПОУ 02071205

19.09 2021 № 0.301-34
 на № _____

Довідка

Видана Суптело Ользі Сергіївні і підтверджує її участь у міжнародному міждисциплінарному дослідницькому проєкті "Ukrainian geopolitical fault-line cities: urban identities, geopolitics and urban policy" («Українські міста на лінії геополітичного розлому: міська ідентичність, геополітика та міська політика») (№ проєкту 287267) з акцентом на геополітику, урбаністику, дослідження медіа, суспільну географію, політологію, наданого програмою NORRUSS та фінансованого Науковою Радою Норвегії відповідно до угоди між Департаментом соціології та суспільної географії Університету Осло та Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна (від 16.11.2018 р.).

Участь Суптело О. С. у роботі над проєктом полягала у виконанні дослідження щодо тематики таких робочих пакетів: "Soviet legacies in the southeastern Ukrainian urban social landscape, with a focus on housing" («Радянська спадщина в південно-східному українському міському соціальному ландшафті з акцентом на житло») та "Urban identities, identity politics and social cohesion during/after the ongoing Donbas war" («Міська ідентичність, політика ідентичності та соціальна згуртованість під час та після війни на Донбасі»).

Проректор з наукової роботи
 Харківського національного університету
 імені В. Н. Каразіна
 доктор фізико-математичних наук, професор,
 заслужений діяч науки і техніки України

Віктор КАТРИЧ

Віктор Катрич

Проректор з наукової роботи
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Віктор КАТРИЧ

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Суптело Ольги Сергіївни за темою «Постіндустріальні трансформації міста Харкова: суспільно-географічні аспекти» у навчальні дисципліни на факультеті геології, географії, рекреації і туризму Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Комісія у складі декана факультету геології, географії, рекреації і туризму, доктора географічних наук, професора Пересадько В. А., завідувача кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства, доктора географічних наук, професора Немець Л. М., голови Науково-методичної комісії факультету геології, географії, рекреації і туризму, кандидата географічних наук, професора Жемерова О. О. встановила, що результати дисертації на здобуття ступеня доктора філософії Суптело О. С., а саме теоретико-методичні основи суспільно-географічного дослідження постіндустріальних трансформацій міст; просторово-часові особливості розвитку та функціонування міст у період постіндустріальних трансформування на прикладі міста Харкова; засади дослідження міських просторів, зокрема в контексті формування іміджу території впроваджені в освітній процес факультету геології, географії, рекреації і туризму у рамках навчальних дисциплін:

- «Історія урбанізації та основи геоурбаністики» для студентів 1-го курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 106. Географія освітньо-професійних програм «Геоурбаністика, регіоналістика, країнознавство», «Економічна, соціальна географія та регіональний розвиток»;
- «Географія світових урбосистем» для студентів 2-го курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 106. Географія освітньо-професійної програми «Геоурбаністика, регіоналістика, країнознавство»;
- «Географія розселення населення» для студентів 2-го курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальностей 106. Географія освітньо-професійної програми «Геоурбаністика, регіоналістика, країнознавство»;
- «Геоурбаністика» для студентів 4-го курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 106. Географія освітньо-професійної програми «Економічна, соціальна географія та регіональний розвиток»;
- «Практикум з проблем регіонального розвитку» для студентів 1-го курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності 106. Географія освітньо-професійної програми «Економічна та соціальна географія».

Завідувач кафедри соціально-економічної
географії і регіонознавства,
д. геогр. н., проф.

Людмила НЕМЕЦЬ

Декан факультету геології,
географії, рекреації і туризму,
д. геогр. н., проф.

Віліна ПЕРЕСАДЬКО

Голова Науково-методичної комісії,
к. геогр. н., проф.

Олександр ЖЕМЕРОВ

У К Р А І Н А
ХАРКІВСЬКА МІСЬКА РАДА
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ
ДЕПАРТАМЕНТ МІСТОБУДУВАННЯ
ТА АРХІТЕКТУРИ

вул. Квітки-Основ'яненка, 7, м. Харків, 61003,
тел. +38 (057) 760-73-51, факс +38 (057) 760-73-59

E-mail: rablic@city.kharkov.ua, www.city.kharkov.ua, код ЄДРПОУ 06716538

Б/ч від 07.05.2021

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження аспірантки
кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
Суптело Ольги Сергіївни на тему «Постіндустріальні трансформації міста
Харкова: суспільно-географічні аспекти», підготовленої для здобуття наукового
ступеня доктора філософії за спеціальністю 103-Науки про Землю

Результати дисертаційного дослідження аспірантки Суптело Ольги Сергіївни на тему «Постіндустріальні трансформації міста Харкова: суспільно-географічні аспекти», а саме результати просторово-часового аналізу соціально-економічних показників у розрізі районів міста Харкова, особливості трансформації індустріальних просторів і об'єктів, запропоновані перспективні напрямки розвитку та трансформування промислових, в тому числі покинутих, територій були визнані корисними та будуть впроваджені Департаментом містобудування та архітектури Харківської міської ради при визначенні та оптимізації тенденцій розвитку та трансформування міських просторів міста Харкова.

Заступник директора Департаменту

О.М. САДОВСЬКИЙ

**ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ
ЧКАЛОВСЬКОЇ СЕЛИЩНОЇ РАДИ
ЧУГУЇВСЬКОГО РАЙОНУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

вул. Свободи, 1, смт Чкаловське, Чугуївський район, Харківська область 63544,
тел./факс (057-46)5-12-19/E-mail: chkalovska.rada@ukr.net/Код ЄДРПОУ 41060710/оф.сайт <http://chkalovskaotg.gov.ua>

07.05.2021 № 01-01-44/1027
на № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження аспіранта
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Суптелю Ольги Сергіївни

на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 103 –
Науки про Землю

Цією довідкою засвідчується, що надані Чкаловській селищній раді Харківської області результати дисертаційного дослідження Суптелю О. С. на тему «Постіндустріальні трансформації міста Харкова: суспільно-географічні аспекти» були розглянуті зацікавленими відділами виконавчого комітету Чкаловської селищної ради Харківської області та деякі з них були використані при укладанні Плану соціально-економічного розвитку Чкаловської селищної об'єднаної територіальної громади на 2021 рік. Зокрема, своєчасно були розглянуті та використані такі надані розробки:

- 1) результати факторного аналізу особливостей трансформацій території Харківської агломерації за основними показниками соціально-економічного розвитку та адаптований опис ризиків для Чкаловської селищної об'єднаної територіальної громади;
- 2) окремі перспективні заходи щодо розвитку і ревіталізації старопромислових і покинутих територій.

Довідки видана без фінансових зобов'язань перед отримувачем.

Секретар селищної ради

К.О. Чернявський

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, тел. +38 057 706-13-54, +38 057 707-52-31, факс +38 057 705-02-41
E-mail: univer@karazin.ua, сайт: www.univer.kharkov.ua, код згідно з ЄДРПОУ 02071205

№ _____
на № _____

ДОВІДКА

Про впровадження результатів дисертаційного дослідження
СУПТЕЛО Ольги Сергіївни

Результати дисертаційного дослідження Суптелю Ольги Сергіївни за темою «Постіндустріальні трансформації міста Харкова: суспільно-географічні аспекти» були використані для виконання науково-дослідницької роботи: «Великий Харків: обґрунтування та теоретико-методологічна основа дослідження сучасних процесів агломерації» (державний реєстраційний номер 0121U113116) на кафедрі соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна при аналізі передумов розвитку та формування Харківської міської агломерації; для встановлення економічного, соціального, демографічного впливу та ролі міста Харкова в формуванні Харківської агломерації; при ідентифікації та аналізі проблем та перспектив розвитку агломерації та її ядра – міста Харкова.

Проректор з наукової роботи
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна
доктор фізико-математичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України

Віктор КАТРИЧ

02071205

Handwritten signature and text:
В. Н. Каразіна
Керівник КДР

№ 01Н-12\20 від 01.12.2020 р.

ДОВІДКА
про впровадження результатів дисертаційного дослідження аспірантки
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
Суптелю Ольги Сергіївни на тему «Постіндустріальні трансформації міста Харкова:
суспільно-географічні аспекти», підготовленої для здобуття наукового ступеня
доктора філософії за спеціальністю 103 – Науки про Землю

Цією довідкою засвідчується, що отримані дисертанткою методичні матеріали щодо розвитку територій на прикладі міського простору міста Харкова і Харківської агломерації, а саме – надані Громадській спілці «Слобожанські стратегії» результати просторово-морфологічного аналізу та соціологічного дослідження були:

- вивчені і враховані при підготовці спільних пропозицій від місцевих бізнес-асоціацій і інститутів громадянського суспільства у процесі підготовки таких розділів проекту Стратегії розвитку Харківської області на 2021-2027 рр., як «Громадянське суспільство», «Розвиток підприємництва» і «Розвиток міст і сільських територій» (у січні 2020 року);
- розглянуті результати соціологічного дослідження щодо сприйняття території міста та міської ідентичності резидентів міста Харкова для подальшої розробки партисипативних стратегії розвитку об'єднаних територіальних громад Харківської області та підготовки їх економічних паспортів.

Довідка видана без фінансових зобов'язань перед отримувачем.

Виконавчий директор

Сергій Лісовін